

૭૧૭૭

~~૭૧૭૭~~

૧૨૩૭૧૭૭

૧૪
૧૧

123

123

સરાખ

હિંદની પ્રજાના ટૂંકા ઇતિહાસનો સંક્ષિપ્ત.

સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ યાદ રહે એવી ઉપયોગી
આવડે એને હિંદની ઇમેજ રાખ્ય
પ્રકૃતિ સહીત.

ડૉ. હંટર કૃત.

હિંદના ઇતિહાસની નવી આવૃત્તીના ગુજરાતી સંસ્કૃત સાથે.
તૈયાર કરનાર.

મહાશંકર કૃષ્ણભાઈ વ્યાસ.

અમદાવાદ મિશન ગ્રંથાલય નિગાળાના નુપરનાયકર.
આવૃત્તી ૫ મી.

અમદાવાદ

પીરમસાના રોડના મકાનમાં સરવનગર ટાપુ પ્રાકૃતિક
પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં બેસીંગબાઈ મુબારકે છાપ્યો.
સન ૧૯૫૫

સન ૧૯૫૬.

કીમત ૦-૫ રૂ.

આ પુસ્તકનો સન ૧૯૬૭ ના રૂપ માં આઠ પ્રમાણે
દફતરમાંથી છ.

હિંદના લોકના ટુંકા ઇતિહાસનો

સંક્ષેપ.

પ્રકરણ ૧ હું.

દેશની ભૂગોળ.

મર્યાદા—હિંદ અથવા હિંદુસ્તાન એ ત્રિકોણ આકારે છે. એની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, પશ્ચિમે સુલેમાન તે હાલા પર્વત તથા અરબી સમુદ્ર; પૂર્વે અક્ષદેશ ને હિંદી મહાસાગર તેમજ દક્ષિણે પણ હિંદીમહાસાગર છે. આદેશને પહેલાં ભરતખંડ કહેતા હતા.

હકીકત—હિંદુસ્તાનની પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈ તથા ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ અને વસ્તી ૨૮૫ કરોડ માણસની છે. રાજધાની કલકત્તા શહેર છે. બીજા દેશથી હિંદમાં આવવાના જમીનના બે માર્ગછે. એક આફગાનીસ્તાન તથા બલુચીસ્તાન અને બીજો અક્ષદેશ છે.

ત્રણ પ્રદેશ—હિંદ ત્રણ પ્રદેશનો બનેલો છે. એક હિમાલયનો પ્રદેશ, બીજો નદીઓનો પ્રદેશ અને ત્રીજો દક્ષિણ હિંદનો જાંચો પ્રદેશ.

હિમાલયનો પ્રદેશ—એમાં હિમાલય તથા શીવલીક પહાડો છે. હિમાલયનું મોટું શીખર એવરેસ્ટ છે. તે દુનીઆમાં સૌથી જાંચું છે. એની ઉંચાઈ ૨૯૦૦૨ ફુટ છે. હિમાલયની ઉત્તરે મોટી ખીણો છે. તેમાંથી સિંધુ, સતલજ તથા અક્ષપુત્રા વિગેરે નદીઓ નીકળે છે.

ટિબેટ—હિમાલયની ઉત્તરમાં ટિબેટનો જાંચ પ્રદેશ છે. તે દુનીઆમાં સૌથી જાંચો છે. એની જાંચાઈ ૧૬,૦૦૦ ફુટ છે. હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર તરફથી આવવાનો રસ્તો ઘણો કઠણ છે, તોપણ હિંમતવાન વેપારીઓ ઘેરામાં આવતાં ઓઢી ટકુ, ખચ્ચર તથા યક નામે ગાયો ને ઘેરાં વિગેરે ઉપર માલ નાખી લેઈ જાય છે તથા લાવે છે.

શાખાના પર્વતો—હિમાલયની શાખાના પર્વતો નાગ અને પદ્મોય હિંદની ઇશાનમાં છે, તથા સફેદ કોહ, સુલેમાન ને હાલા નામે પર્વતો વાયવ્ય દિશામાં છે. એ વાયવ્ય દિશાના પર્વતોમાં ખૈબર, કુરમ, ગ્વાલરી અને બોલનઘાટ નામે ઘાટના રસ્તા છે.

હિમાલયનું જળાશય—હિમાલય એ મોટું જળાશય એટલે જળોતો મોટો ખનતો છે. એ ખનતોનું જળ નદીઓવાટે હિંદને પહોંચે છે. તેથી હિંદને અત્ર પાણી વિગેરે સર્વ સામગ્રી મળે છે.

વરસાદ—ટિબેટમાં વરસાદ થોડો થાયછે કેમકે વરાળનાં વાદળાં હિમાલયમાં અથડાઈ વરસાદ કે ઘરફરપે ત્યાંજ અટકી પડે છે. અને એજ કારણથી હિમાલયની દક્ષિણમાં આસામના ચેરાપુંજી હુંગરોમાં અતિશે વરસાદ પડેછે. લંડનમાં દરવર્સે બેફુટ અને હિંદના મેદાનમાં ૬ ફુટ થાયછે, પણ ચેરાપુંજીમાં ૩૦ ફુટ વરસે છે. સન ૧૮૬૧ માં ૬૭ ફુટ થયો હતો.

હિમાલયને નીપજ—હિમાલયમાં ઉપલા ભાગમાં ધોળા પથ્થરના જથ્થા થાયછે પણ નીચલા ભાગમાં વાંસની જાડીએ! ઉગેછે તથા હોદ્રાદેંદ્રા અને દેવદારનાં જાડ થાયછે. ખીજ પેદાશમાં રાતી બાજરી જવ વિગેરે અનાજ અને બટાટામિયાદિ શાક થાય છે. મધ અને ચા પણ થાયછે, વેપારની શસ્તુમાં ઇમિરતી લાકડાં અને કોયલા છે.

હિમાલયના જંગલનો નાશ—જંગલનાં જાડો બળતણને માટે કાપી લેવામાં આવે છે તેથી તથા પહાડી લોકો ખેતીનેસાર જંગલો બાળી નાખેછે તેથી તેનો નાશ થાય છે.

હિમાલયમાંથી નીકળનારી નદીઓ—હિમાલયની ઉત્તરમાં આવેલી ખીજોમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે. તેમાં બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, ગંગા અને સતલજ એ મુખ્ય છે. એ નદીઓનાં મૂળપાસે પાસે છે. સિંધુને રતલજ પ્રથમ પશ્ચિમ ભણી વહી હિમાલયની દક્ષિણ તરફ જાયછે તેમની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ છે.

નદીઓનો પ્રવેશ—બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ અને ગંગા તમામ નદીઓ અને તેને મળનારી નદીઓ જે ભાગમાં વહે છે તેને નદીઓનો પ્રદેશ કહે છે. એ પ્રદેશ ધણો રસાળ છે તેમાં ૧૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે. એમાં દિલ્લી, પટણા અને કલકત્તા વીગેરે મોટા શહેરો તથા મથુરા, અલ્હાબાદ અને કાશી વીગેરે હિંદુની તિર્થની જગ્યાઓ છે.

નદીઓથી થતાં કામ—નદીઓથી ડેલ્ટાની * જમીન તથા ખાડીઓ થાય છે, ખાડીઓનું પાણી ખેતરોને પાવાના કામમાં આવે છે. નદીઓ વાટે માલ વહાણમાં નાખી પરદેશ લેઈ જવાય છે તથા લવાય છે. નદીઓ જેમ ઊપયોગી છે તેમ નાશકારક પણ છે. કેમકે રેલ આવે છે તેથી દોર તથા આસપાસનાં ગામ તણાઈ જાય છે, તથા તેના પાણીથી સરદી થઈ રોગ ઊત્પન્ન થાય છે.

બંગાળાનો પાક—બંગાળાની જમીનમાં વરસમાં જે અને કેટલેક ઠેકાણે ત્રણ પાક થાય છે. તેમાં ડાંગર+ કેળો અને તૃણ વૃક્ષનું મુખ્ય છે. વળી તેલીયાં બીયાં, તમાકુ, ગળી મસાલા, રંગ કરવાની વસ્તુઓ આ થાય છે. વસ્ત્રની સામગ્રીમાં રેશમ શણ આ કપાસ થાય છે.

દક્ષિણનો ઉંચ પ્રદેશ—ઐહિપકલ્પ છે. એમાં મધ્ય પ્રાંત, વરાહ પ્રાંત, મદ્રાસ ઇલાકા, મુંબાઈ ઇલાકા, તથા મદ્રાસ સિંધિયા, હોલકર આ નિમ્નમ તથા બીજાં ખંડીયાં સંસ્થાનાં છે. એની પૂર્વ પશ્ચિમ પહાડો પડેલા છે ને વચમાં પણ પર્વત માળા છે. પશ્ચિમ છેડે આમુ અને પૂર્વ છેડે પારસનાથ નામે ડુંગરો શ્વાવકોનાં તિર્થ છે. પૂર્વમાં અરવલ્લી વિં-

* ડેલ્ટા એટલે નદીઓના મુખ પાસેનો પ્રદેશ.

+ બંગાળામાં ૫૦ થી વધારે જાતની ડાંગર થાય છે.

÷ તૃણવૃક્ષ એટલે સોપારી, નાળાંએરી વીગેરે.

* લાખ અને તરસ નામે હિરના કાસેટા જંગલમાંથી જડે છે.

ધ્યાયળ, સાતપુડા અને કાવમુર પર્વતો છેક સંજમહાલના ડુંગરો સુધી છે.

દક્ષિણ ઉંચ ભુમિનો દેખાવ—એ ત્રિકોણ પ્રદેશમાં મોટાં મોટાં વન, પર્વતો, શીખરો, ખેડણવાળા પ્રદેશો તથા ઊંચાં મેદાનો છે. એ દેશ ટેકરા ટેકરી વાળો છે, કેમકે એમાં ઘણા પર્વતો આવેલા છે. પૂર્વે રહેલા પર્વતને પુર્વઘાટ અને પશ્ચિમે રહેલા પર્વતને પશ્ચિમઘાટ અથવા સિંઘાદ્રી કહે છે. એ બંને નીલગીરીમાં જોડાઈ જાય છે. નીલગીરીમાં મોટાં શિખર ઉત્કમંડ અને દોદાખેતા છે.

દક્ષિણની નદિઓ—એમાં વિધ્યાચળમાંથી નીકળનારી ચંબલા, શોણ વિગેરે ઉત્તરની નદીઓ ગંગામાં અને દક્ષિણની નર્મદા તથા તાપી ખંભાતના અખાતમાં વહે છે. તેમજ ગોદાવરી કૃષ્ણા, કાવેરી વિગેરે સિંઘાદ્રીમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ ખંગાળા અખાતમાં પડે છે.

દક્ષિણની પેદાસ—આ પ્રદેશમાં જંગલો ઘણાં છે. તેમાં સાલ અખનુસ, સીસવ, સાગ અને બીજાં ઈમારતી લાકડાં થાય છે, ખેતીની ની પજમાં ધઉં, જુવાર, બાજરી અને બીજાં ઊંચાં ધાન્ય તથા તમાકુ શેરડી કપાસ ને કડોળ થાય છે, ખનીજ પદાર્થમાં કોયલા, લોઢાની કાંકરી અને સોનું નીકળે છે, આગળ ગોવળકાંડામાંથી હીરા નીકળતા હતા.

બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ—એમાં ઇરાવદી નદીનો પ્રદેશ તથા મધ્યમાં થોમા પર્વતની ડુંગરમાળા છે. એમાં ડુંગર, તમાકુ, તથા સાગ વીગેરે ઈમારતી લાકડાં થાય છે. એ દેશ ઈંગ્લેન્ડ સરકારને તાબે છે ને સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશ હાલ ઈંગ્લેન્ડ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો છે, એમાં ખનીજ પદાર્થોમાં કેરોસીન તેલ અને કલ્કાઈની ખાણો છે. લોઢાની કાંકરી, સોનું અને તાંબુ પણ જડે છે. બ્રહ્મદેશમાં પુરપની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ બીડીઓ પીએ છે

ખાલ ૨ જું.

હિંદનો મુલક અને લોક.

મુલક—હિંદમાં બે પ્રકારના રાજ્યનો મુલક છે, એક ઇંગ્લિશ રાજ્યનો ને બીજો દેશી રાજ્યનો, ઇંગ્લિશ રાજ્યમાં ૨૨ ક્ષેત્રો અને દેશી રાજ્યમાં ૬૫૫ ક્ષેત્રો માણસની વસ્તી છે. દેશી રાજ્યો બ્રિટિશ વાયસરાય અને તેના નીમેલા રેસીડેન્ટો કે પોલીટિકલ અમલદારોની મદદથી રાજ્ય ચલાવે છે. દેશી રાજ્યના બાર ભાગ છે. તેમાંના રજપૂત સંસ્થાન, નિજામતું રાજ્ય, મધ્યહિંદ એજન્સીતું રાજ્ય, વડોદરાતું રાજ્ય અને મહેસુરતું રાજ્ય વાઇસરાયની હકુમતમાં છે. ને બાકીનાં મણીપુરતું રાજ્ય અને મુંબઈ તથા મદ્રાસ, બંગાળા ને પંજાબ પ્રાંતો તથા વાયવ્યપ્રાંતો અને મધ્યપ્રાંતો તાબેનાં દેશી રાજ્યો સ્થાનિક અધિકારીઓના તાબામાં છે. તેમજ ફ્રેંચ સંસ્થાનો ફ્રેંચ ગવર્નરને તાબે અને પોર્તુગીઝ સંસ્થાનો પોર્તુગીઝ ગવર્નરને તાબે છે.

બાર ઇંગ્લિશ પ્રાંતો—ઇંગ્લિશ રાજ્યના પણ બાર ભાગ છે. તેમાં મુંબઈ ને મદ્રાસ પ્રાંતોમાં ગવર્નર અમલ કરે છે. તથા બંગાળા, પંજાબ ને વાયવ્યપ્રાંતોમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનો અમલ છે. બાકીના અયોધ્યા, મધ્યપ્રાંત, બ્રિટિશઅલ્હાબાદ, આસામ, વરાહ અને અજમેર તથા કુર્ગ ઉપર કમીસ્નર અધિકાર ચલાવે છે.

હિંદની વસ્તી—હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યમાં ઘણી વસ્તી છે. પણ દેશી સંસ્થાનમાં એટલી નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમાં દર ચોરસ મૈલ જમીનને ૨૨૬ માણસનું પોપલુ કરવું પડે છે, પણ દેશી સંસ્થાનોમાં તો માત્ર દર ચોરસ મૈલ જમીનને ૧૦૬ માણસનું પોપલુ કરવું પડે છે.

હિંદમાં મોટાં શહેરો—હિંદ એ મોટાં ગામડીયાં મુલક છે. તેથી ઇંગ્લાંડની પેઠે મોટાં શહેરો ઘણાં નથી પણ ગામડીયાં કસ્યા છે.

હિંદમાં શેહેરી માણસની વસ્તી ફૂં છે. બાકીનાં ગામડીયાં માણસો છે.

હિંદમાં ખેડુતોની વસ્તી—હિંદમાં ખેડુતોની વસ્તી ઘણી છે, એટલે દર ચોરસ મૈલ જમીને ૧૪૦ ખેડુતોથી વધારે ખેડુતો છે. મગસરી દર ખેડુત અડધા એકકર જમીન ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે.

હિંદના ખેડુતોની કુટુંબ—એમનામાં કુટુંબ એ છે કે પોતાના જીવવામાં ખેડવાની જમીન પુરતી ન મળે તો પણ ખીજ જીવવાની રક્ષાળ ભોંય ખેડવા જતા નથી. હિંદમાં કેટલેક ઠેકાણે ખેડવાની જમીન મળતી નથી તેમ કેટલેક ઠેકાણે ખેડુત વિના જમીન પડી રહે છે.

લમતા ખેડુતોની ખેતીની રીત—લમતા ખેડુતો એટલે પાદાડી લોકોની ખેતી કરવાની રીત એવી છે કે કોઈ કસવાળું જંગલ કાપી તેમાં ઉતાવળે એક પછી એક પાક ઉતારી ખીજે ઠેકાણે જાય છે. ત્યાં પણ એમજ કરે છે.

લોક—હિંદમાં અનાર્ય, આર્ય, મિશ્ર (હિંદુ) અને મુસલમાલ એ ચાર પ્રકારના લોક છે, તેમાં અનાર્ય અને આર્ય એ બે જાતના લોક પ્રાચીન એટલે ઇતિહાસ સમયની પહેલાંના છે. બાકીના પછીથી આવ્યા.

પ્રકરણ ૩ જું.

અનાર્ય લોક.

હિંદના અસલ વતનીને અનાર્ય કહે છે. તેઓની લખેલી હકીકત નથી. કેમકે તેઓને અક્ષરનું જ્ઞાન નહોતું. પણ તેઓના કેટલાક કામની નીશાનીઓ એટલે પાળીઆ, પથ્થરના ઢગલા વિગેરે ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ મહાને દાટતા અને માટીનાં પાતળાં વાસણ બનાવતા હતા, તથા લોકોનાં હથિઆરોથી વદતા અને સોના તથા તાંબાનાં ઘરેણું પહેરતા, એની પહેલાંના લોક ધાતુથી અજાણ્યા

હતા તેથી તે ચક્રમક કે પથ્થરતાં હથિઆરો વાપરતા હતા. તેમની નીસાનીઓ નર્મદાના પ્રદેશમાંથી આજ પણ જડે છે.

અનાર્ય લોકનું વર્ણન—આર્ય લોકે અનાર્ય લોકોને કાળી ચામડી અને ચપટાં નાકવાળા, કદરૂપા, યજ્ઞભંગ કરનારા, કાચું માંસ ખાનારા, કાચદા વગરના, યજ્ઞ નહીં કરનારા અને દેવ તથા વિધિ વગરના વર્ણવ્યાછે અને તેઓનાં નામ દરયુ એટલે દૈત્ય અને રાક્ષસ કહેલાં છે.

અન્દામાન ખેટના અનાર્યો—એ ખેટના રહેવાસીઓ પહેલાં જંગલી સ્થિતીમાં હતા. તેમને આરણ્ય અને પ્રથમના યુરોપી વહાણુ વડીઓએ શ્વાનમુખા અને માણુસને ખાનારા લખ્યા છે. સને ૧૮૫૫ માં ત્યાં ઈંગ્રેજ થાણું ખેડું તે વખતે એ લોકો નાગા ફરતા અને માણુસના માંસનો ભક્ષ કરતા હતા તથા જન્મતા પેહેલાં છોકરાંનાં નામ સામાન્ય જાતીનાં પાડતા. તેઓ ખુશીને વખતે શરીરે રાતી ને શોકને વખતે કાળી માટી ચોપડતા હતા.

મદ્રાસ ઇલાકાના અનાર્યો—એ લોકો કેવળ જંગલી સ્થિતિના છે, એમાં પુલીઅર નામે લાંબા વાળવાળા જંગલી દેખાવના લોક છે તે ઉંદર અને બીજાં નહાનાં જનાવરોનો અહાર કરેછે અને દૈત્યોને પુજેછે. મુન્દવેદ નામે બીજી જાત મરડી કે કોતરમાં રહેછે. કદર નામે ત્રીજી જાતના જડા હોઠ અને નાના શરીરવાળા છે, તે કુંગરોના ઘણી કહેવાય છે, તે તેમનાથી હલકી જાતો ઉપર અમત્ર કરેછે તથા શિકાર વડે યુજરાન ચલાવે છે. નેર નામે ચોથી જાતછે. તેમાં એક સ્ત્રીને ઘણા ઘણી કરવાને ચાલછે. તેમનામાં વારસો ખેનના છોકરાને મળે છે.

મધ્યપ્રાંતના અનાર્યો—એમાં ઘણી જાતના લોકછે પણ ગાંડ નામે જાતછે તે સુધરેલી છે. બાકીના જંગલી છે. તે શિકારવડે યુજરાન ચલાવે છે. મારી જાતના લોક છે તે ઘણા સરમાળછે. તે અગ્નિ-૫યા માણુસને દેખીને નાશી જાય છે ને ઘાસનાં ઝુપડાંમાં રહે છે.

ઝોઢીઆમાં પાંદડાં પેહેરનારા અનાયો—ઝોઢીઆમાં પતુઅ એટલે પાંદડાં પેહેરનારી એક જાત છે. આગળ તેમનાં બૈરાં નાગાં શરતાં ને કેડે મણુકાની માળા બાંધી આગળ પાછળ પાંદડાંનો ગુચ્છો લટકાવતાં હતાં પણ હાલ તે લૂગડાં પેહેરતાં શીખ્યાં છે.

હિમાલયના અનાયો—હિમાલયમાં પણ ઘણા અનાયો વસે છે. આસામના ડુંગરી લોકમાં ગાઉનું માપ નથી. રસ્તામાં તમાકુ કેટલો ખાધો તથા પાન કેટલાં ચાવ્યાં તે ઉપરથી તેઓ ગાઉનું માપ ગણે છે. તેમને કામ કરવું ગમતું નથી. તેઓ વિકાળ કાળા અને ઠીંગણા છે. તેઓ આગળ લુંટવાનો ધંધો કરતા હતા.

સુધરેલી અનાય જાતો—વેદના કવિઓએ વર્ણવેલી કેટલીએક અનાય જાતો હજી પેહેલાંની સ્થિતિમાં છે પરંતુ તેમાંની સંતાલ અને કન્ધ એ બે જાતો સુધરેલી છે.

સંતાલ લોક—એ લોક નીચલા બંગાળામાં ગંગાના પ્રદેશને કાંઠે આવેલા ડુંગરોમાં રહે છે ને ખેતીનો ધંધો કરે છે. તેમના ગામનો રાજવહીવટ મુખીપટેલ કરેછે. તેઓમાં ઘણો સંપ હોય છે. જાત બહાર મુકવો એ તેમનામાં મોટામાં મોટી શિક્ષા છે. શિક્ષા માફ થયા માટે ગામને ઉજણી તથા ચોખ્ખાનો દારૂ આપવાનો ચાલ છે.

સંતાલ લોકનાં લગ્ન તથા મરણ—સંતાલ લોકમાં બાળ લગ્ન નથી પણ ૧૫ થી ૧૭ વરસની ઉંમરે જીવન સ્ત્રીપુરુષો મન ગમતાં લગ્ન કરેછે. લગ્નને અંતે કન્યાનાં સગાં બળતા અંગારાને સાંબે લાથી ખાંડી તથા પાણીથી ઝોલવી પીઝેરીઆનો સંબંધ તુટયાની નીચાની કરેછે. એ લોક પોતાની સ્ત્રીને માન આપેછે તથા પેહેલી વાંઝણી સિવાય બીજી પરણતા નથી. એમનામાં માણસ મરેછે ત્યારે તેને બાળે છે ને તેની ખોપરીના ત્રણ કડકા કરીને દમોદર નદીમાં નાખે છે.

સંતાલ લોકનો ધર્મ—તેઓ ધર્મ સંબંધી અજ્ઞાન છે તેથી

જગતના બનાવનાર મહાપ્રભુને જાણતા નથી. પણ સક્ષ્મો તથા જૂનોને પુજે છે ને તેમને પ્રસન્ન કરવા જનાવરોનો ભોગ આપે છે. જૂત અને રાક્ષસનું રેકાણુ ઝાડમાં જાણી ઝાડને પુજે છે તથા તેની આસપાસ નાચે છે

સંતાલ લોકનો ઈતિહાસ—ગયા સૈકાની એટલે ૧૮ માં સૈકાની આખર સુધી તેઓ લૂટવાનો ધંધો કરતા હતા. પણ હાલ બ્રિટિશ અમત્ર નીચે તેઓ શાંતપણે ખેતી કરે છે. ને આપનું દેવું આપવામાં આખર માને છે. સને ૧૮૫૫ માં તેમણે તોશન મચાવ્યું હતું.

કન્ધ લોક—કન્ધ એટલે પર્વતમાં રહેનાર. એ લોકો ઓઠીઆ ના ડુંગરોમાં રહે છે. એમનામાં મુખ્ય સતા વડીલોના હાથમાં છે. બધા ભેગા રહી ધરમાં મોટી માનું રાંધેલું જમે છે. એમના ટોળાની મોટી શાખામાં જે મોટો દીકરો હોય તે ટોળાનો નાયક થાય છે પણ તે લાયક ન હોય તો તેનો કાકો કે ભાઈ થાય છે.

વઢવાડને સમ—તેઓ આગળ ખૂનો સાટે ખૂન લેતા, એ વાર ચોરી સાખીત થએ જાત બહાર મુકતા ને વાંધો પતાવવા સમ ખવરાવતા હતા. એ લોકોમાં સ્ત્રીને મીઠકત લેવાનો હક નથી.

ખેતીની રીત—એઓ જમીનનો કસ પહોચે ત્યાં સુધી તે ઠેકાણે રહી ખેતી કરે છે. કસ પુરો થએ ખીજે ઠેકાણે જાય છે.

લગ્નની રીત—એલોકોમાં લગ્ન કરવાની રીત નથી પણ ઉગ્નણી કે જમણવારમાંથી કે મેળામાંથી કન્યા હરણ કરવાની એટલે બળતકારે લઈ જવાની રીત છે. તેઓ વર કરતાં કન્યા મોટી ઉમરની પસંદ કરે છે.

ખીજ હકીકત—કન્ધલોકને ખેતીને યુધ સિવાય ખીજું કામ ગમતું નથી. ખીજ ધંધો નીચી જાતના કન્ધ લોકો છે તે કરે છે, એ લોકો પણ સંતાલોની પેઠે ઘણા દેવોને માને છે. તેઓને પ્રસન્ન કરવા આગળ તેઓ નરમેધ એટલે માણસનો ભોગ આપતા હતા. સને ૧૮૩૫

માં કન્ધ લોક ક્ષિતિશ રાજ્યમાં દાખર થયા ત્યારથી તેઓ શાંતિ તથા આબાદીમાં છે. તેમને નરમેધ કરવાની સરકારે મના કરી છે.

ત્રણ અનાર્ય કુળ—અનાર્ય લોક આખા હિંદમાં વિખરાયલા છે. તેઓ ત્રણ કુળના છે. એક કુળ હિમાલયની મર્યાદામાં વસે છે. બીજું કોલારી અથવા કોળા નેઓ દક્ષિણ તરફ વિંધાચળની આસપાસ રહે છે. ત્રીજું દ્રાવિડ કુળ તેની વચ્ચે દક્ષિણમાં કન્યાકુમારી સુધી છે.

અનાર્ય લોકનાં લક્ષણ—એ લોકો જોડે ભલમનસાધ્ધિ વર્તવાથી તેઓ સાચા, શરા અને નિમકલલાલ તથા માયાળુ માલમ પડે છે. એમનામાં સારા સીપાઈ થવાનો ગુણ છે. ઈંગરેજોને દક્ષિણ હિંદ જીતવામાં અને પ્લાસીની લડાઈમાં એ જીતના સીપાઈઓએ ઘણી મદદ કરી હતી. તેમજ અફઘાનબલગઢમાં માન પામેલી ગુરખા પક્ષે પણ એ જીતની છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

આર્ય લોક.

આર્ય લોકનો મૂળ વાસ ને તેમનું ફેલાવું—પ્રતાપી આર્ય લોકોનો મૂળ વાસ મધ્ય એશિયામાં હતો એમ જણાય છે. એ મૂળ રહેલાઓમાંથી તેમની જુદી જુદી શાખાઓ જુદી જુદી દિશામાં જઈને વસી. પશ્ચિમ તરફ જનારી શાખાના રોમ ગ્રીક અને ઇંગ્રેજ વિગેરે લોકો છે. પૂર્વ તરફ ગયેલી શાખામાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ અને રજપૂત છે. એઓ પંજાબ અને હિમાલયના ઘાટોને માર્ગે હિંદુસ્થાનમાં પેકાને ફેલાયા.

યુરોપ તથા હિંદનો પ્રાચિન ઇતિહાસ—આર્ય લોકો પૂર્વ પશ્ચિમ વેરાયા ને ત્યાંના મૂળ વતનીઓને જીતી તેઓના ઉપર પોતાની સત્તા બેસાડી, એ બાબતનો ઇતિહાસ તે યુરોપ તથા હિંદનો પ્રાચિન

ધતિકાસ છે.

આર્યોની મુળસ્થાનમાં અવસ્થા—મૂળસ્થાનમાં આર્યો પોતાનાં ઘેરો સહિત ધાસનાં અરણ્યમાં ભટકતા ને અનાજ પકવવાને સારૂ લાંબો મુકામ રાખી વસતા હતા. રાંધેલું અનાજ જંમતા અને લૂગડાં વણવાનું તથા શીવવાનું જાણતા હતા. તથા લોઢાનાં હથિઆરોથી વઢતા. વેદના મંત્રો ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે તેઓ અસલ ઠંડા મુલકમાં રહેતા હતા. કેમકે વેદના મંત્રોમાં “સતમ શરદમ” એ શબ્દોમાં સો શીયાળા સુધી જીવવાનું માગ્યું છે.

યુરોપ તથા હિંદના પૂર્વજો મૂળે ભેગા રહેતા હતા—એનાં ધણાં પ્રમાણ છે. એકતો એ કે એમની ભાષાઓમાં ઘણું મળતાપણું છે. જેમકે સંસ્કૃતમાં માતૃ તેને ઇંગ્રેજીમાં મધર અને લેટીનમાં મેટર કહે છે. તેજ પ્રમાણે ભાષ, બેન અને બાપનાં નામ પણ મળતાં છે. તેઓના ધર્મ પણ મૂળે એકજ હતા કેમકે તેમના દેવતાં નામ મળતાં છે. સંસ્કૃતમાં દેવ, લેટીનમાં ડીકસ અને ગ્રીકમાં જીકસ. તેજ પ્રમાણે વર્ણ, અગ્નિ વિગેરેનાં નામ પણ મળતાં છે.

હિંદમાં આર્યોનું ફેલાવું—હિંદના આર્યો પ્રથમ કાપુત્રમાં પછી ગંગા આગળ ને પછી દક્ષિણમાં ફેલાયા, પંજાબમાં તેઓ ઘેર આરૂ સ્થિતી છોડી દેઇ સ્થાઇ ખેડુત થયા, ત્યાં બહુકાળ સુધી રહ્યા તેથી વેદમાં સિંધુ વગેરે નદીઓનાં ને હિમાલયનાં બહુ વખાણ કર્યાં છે. ને લખ્યું છે કે હિમાલયની ઉતરે દેવોને રહેવાનું સ્વર્ગ છે ને બલા તથા શરા ત્યાં વિરામે છે.

ઋગ્વેદ—એ હિંદના આર્યો પંજાબમાં વસ્યા તેની નીશાનીનું મોટું પૂસ્તક છે, હિંદુઓ વેદને અનાદી એટલે ઇશ્વરકૃત માને છે ને બીજા પાંચ હજાર વરસ પહેલાં થયેલા માને છે. ઋગ્વેદ સહિતામાં ૧૦૧૭ મુ

કતો અને તે સુકતોમાં ૧૦૦૮ મંત્રો છે. ઋગ્વેદ સંહિતાથી હિંદના પ્રાચિન આર્યોની હાલત માલમપડે છે. હિંદના પ્રાચિન આર્યોમાં ધણીજનો નહેાતી પણ ધણાં ગોત્રો હતાં. ગોરનું કામ ધરનો પિતા કરતો હતો. સ્ત્રીઓ બળેલી હતી. સતી થવાનો ચાલ નહેોતો, ને ધણીધણીઆણી સંપત્તી રહેતાં હતાં. તેઓમાં લૂહાર, કંસારા, સોની, સુતાર અને હજમ વિગેરેની કારીગરી હતી. તેઓ રથે ચઢી લડતા ને ઘોડે ખેડતા હતા. પણ એ એમનું મુખ્ય ધન હતું. ગો માંસ ખાતાને સોમ નામે કેરી વસ્તુ પીતા હતા તથા મડકાંને ખાળતા હતા.

વેદના દેવ—વેદમાં વરુણ, અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય ઇત્યાદિ તેત્રીશ દેવોનું વર્ણન છે. તેમાંના ૧૧ દેવલોકમાં ૧૧ પૃથ્વી ઉપર અને ૧૧ અંતરિક્ષમાં વસે છે. (હમણાના હિંદુઓ તેત્રીસ કરોડ દેવ માને છે)

વેદમાં પરમેશ્વર વિષે વિચાર—વેદના કવિઓ ઇશ્વરના ઈંદ્ર સોમ, વરુણ ઇત્યાદિ હરકોઈ નામથી સ્તુતિ પ્રાથના કરતા તે વખતે તેનેજ જગતનો પેદા કરનાર, પાળનાર ને નિયમમાં રાખનાર તથા દેવોનો દેવ કરીને કહેતા હતા. તેથી જણાય છે કે તેઓ જગકર્તા ઇશ્વરને જાણતા હતા. વેદના મંત્રોમાં લખ્યું છે કે “આરંભમાં સુવર્ણ ખાળક ઉદય પામ્યો. તે સર્વનો મૂળ જન્મેલો પ્રભુ હતો. તેણે પૃથ્વી ને આકાશ સ્થાપન કર્યા. ” ઇત્યાદિ—

મૂળ વેદ અને પાછલાં વેદ શાસ્ત્ર—મૂળ તો ઋગ્વેદ એ એકજ વેદ હતો. પણ તેમાંથી સામ, યજુર અનેઅથર્વ એ ત્રણ અનુષ્ઠાન અંથો બની ચાર વેદ થયા. દરેક વેદના પેટાંમાં સંહિતા, બ્રાહ્મણ અનેઉપનિષદનામે અંથો છે. સંહિતામાં સ્તુતિ પ્રાર્થના છે. બ્રાહ્મણ એ ગદ્ય અંથ છે તેમાં ઋષિ અને ગૃહસ્થોને કરવાનાં કર્મજપ્યાં છે. અને ઉપનિષદમાં આત્મા ને પરમાત્મા સંબંધી વિચાર લખ્યા છે. વેદ પછી ૧૮૫

રાણુ ને ૨૨ સ્મૃતિઓ થઈ. વેદ શ્રુતિ કહેવાય છે, શ્રુતિ એટલે પરમેશ્વરથી સાંભળેલું અને સ્મૃતિ એટલે યાદ આવેલું.

મૂળ નાતો અને બ્રાહ્મણની મોટાઈ—હિંદના આર્યોમાં પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર નાતો થઈ. તેમાં પેહેલી ત્રણ દ્વિજ એટલે ખેવાર જન્મેલી કહેવાય છે. કેમકે એમને જનોઈનો સંસ્કાર છે. શૂદ્ર એ અનાર્ય કે જતાશક્ષા લોક છે. એમને ચાકરનાં કામ કરવાનાં હતાં. બ્રાહ્મણે વિદ્યાના બળવડે બોધ કરી જણાવ્યું કે અમને ઈશ્વર તરફથી મોટાઈ મળી છે. બ્રહ્માએ જગત સરજ્યું તેવખત તેના મૂખમાંથી બ્રહ્માણ નીકળ્યા, બાહુમાંથી ક્ષત્રી અને જાંઘમાંથી વૈશ્ય તથા પગમાંથી શૂદ્ર નીકળ્યા.

બ્રાહ્મણના ચાર આશ્રમ.—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થાશ્રમ, વનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યસ્ત એ બ્રાહ્મણોના ચાર આશ્રમ છે. પેહેલા આશ્રમમાં ગુરૂ પાસે રહી ભણવું, બીજા આશ્રમમાં સંસાર માંડવો અને ત્રીજા આશ્રમમાં વનમાં રહી ઈશ્વર ભક્તિ કરવી તથા ચોથા આશ્રમમાં ઈશ્વરમાં લીન થઈ જવું.

વર્ણ ઓળખવાની નીશાનીઓ—સુંદર ધારીલા હોઠ અને નાક, ગોરૂ મુખ તથા ઊંચું કપાળ ને નાળીએરના આકારની ખોપરી તથા શ્રેષ્ઠાચારવાળો તે બ્રાહ્મણ; કાંસારંગી ગાલ અને મોટા અવયવ વાળો તથા નવરાસ ઉપર પ્રેમ રાખનાર તે ક્ષત્રી; કાળી ચામડી, ચપટાં નાક, જાડા હોઠ અને ટુંકાં શરીર તથા બંદુકની જોળી સરખું માથું તે શૂદ્ર.

બ્રાહ્મણોની ધર્મવિદ્યા—બ્રાહ્મણો ધર્મ સંબંધી વિચારમાં ઊડા ઉતર્યા ને નિશ્ચય કર્યો કે અદ્વૈત પરમેશ્વર એક છે. પણ તેમણે એ વાત બીજાને ન જણાવતાં તેઓને ધણા દેવો માનવા દીધા એ તેમની ધર્મવિદ્યા છે.

ત્રણ મુખ્ય દેવ—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ હિંદુના ત્રણ મુખ્ય દેવ છે. બ્રહ્મા સરજનવાન, વિષ્ણુ પાળનાર અને શીવ નાશ કરનાર વિષ્ણુ અને શીવનાં નરનારી જુદાં જુદાં રૂપ તે હાલના હિંદુના દેવ છે,

તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો—પદ્ધર્શન એટલે સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય વૈશેષિક તથા પૂર્વ મિમાંસા અને ઉત્તર મિમાંસા એ છ બ્રાહ્મણનાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રો છે, એ બધાં ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ વરસ ઉપર રચાયાં હતાં. તે પછી ઇ. સ. પૂ. ૩૬૦ વરસ ઉપર પાણીનીય નામે પાંડીને કૌમોદી નામે સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું.

બ્રાહ્મણોનો વિદ્યાબ્યાસ—આગળ બ્રાહ્મણો વિદ્યાબ્યાસ મોટે ગોખીને કરતા હતા. કારણ કે લખવાની વિદ્યા ન હોતી. ગોખવાનું સહેલું હતું, કેમકે વેદ વિગેરે વિદ્યા કવિતામાં હતી. વેદ રચાયા પછી ગદ્યમાં લખવાનો ચાલ નીકળ્યો હતો પણ તે હાલ બંધ પડ્યો છે ને એ હ-નર કરતાં વધારે વરસથી બ્રાહ્મણો શ્લોકમા (કવિતામાં) પુસ્તક રચે છે.

બ્રાહ્મણોનું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર—બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞોના દિવસ મુ-ક્કર કરવાને આકાશનું અવલોકન કર્યું તે જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચ્યું. ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વરસ ઉપર સૂર્ય વરસના વર્તારો કરી વરસના દિવસ ૩૬૦ દરજ્યા. સવા પાંચ દિવસ છુટે તેને સાડ પાંચ પાંચ વરસે અધિક માસ રાખ્યો. બ્રાહ્મણોને ચંદ્રની કળાનું, ગ્રહોની ગતીનું અને રાસીચક્રનું તથા રાસીઓનું પણ જ્ઞાન હતું. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં, એટલે ખગોળવિદ્યામાં પાંચ મત છે. તેમાંનું રોમક મત તેમણે સિકંદરની સાથે આવેલા ગ્રીકો પાસેથી લીધું હતું. બ્રાહ્મણોના જ્યોતિષશાસ્ત્રના તરજુમા પ્રથમ આર્યોએ કર્યા અને તે ઉપરથી યુરોપની બોલીઓમાં બાબાંતર થયાં. એ રીતે જ્યોતિષ શાસ્ત્ર હિંદમાંથી યુરોપમાં ગયું.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રની પડતી—ઇ. સ. ૧૦૦૦ ને મારેસુ મુસલ-

માનો હિંદમાં લૂટવા તથા ઉઠડ કરવા લાગ્યા ત્યારથી બ્રાહ્મણોના ન્યો તિપ શાસ્ત્રની પડતી થવા લાગી. તેપણુ તેમાં વખતે વખત આર્યભટ બાસ્કરાચાર્ય વિગેરે ઉત્તમ ખગોળવેત્તા ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેમનાં કાશી બેંગ્ગલ વિગેરેનિરિક્ષા સ્થળો હતાં. ફ્રેંચ ખગોળવેત્તા દિલાહૈરની, તારાની યાદી ઇ.સ. ૧૭૦૨માં જયપુરના મહારાજા જયસિંહે સુધારી આપીછે.

વૈદક શાસ્ત્ર--બ્રાહ્મણો વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ જાડા ઉતરેલાછે. એ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમણે તેને પૂર્ણકળાએ પહોંચાડ્યું હતું. વૈદક શાસ્ત્ર ઉપવેદમાં ગણાય છે. આયુર્વેદનામે મોટું વૈદકનું પુસ્તક છે. તે ઉપરથી બીજા વૈદકના અથો બન્યા છે. બ્રાહ્મણો જનાવરોનાં મડદાંચીરતા અને માંસને બદલે પાટલા ઉપર મીણના થર કરી છોડવાતી ડાળીઓવડે છેદવાની કળા વિદ્યાર્થીઓને શીખવતા હતા. એ શાસ્ત્રના તરણુમાં પણ પ્રથમ આર્યોએ કર્યો અને ત્યાંથી પછી યુરોપની બોલીઓમાં લખાયું.

વૈદકશાસ્ત્રની પડતી--વૈદકવિદ્યામાં, ચરક, સુશ્રુત, વિગેરે મોટા પંડિત થયા. અને તેમણે એ સમઘી મોટા મોટા અથો લખ્યા. પણ હાલના હિંદુધર્મના વેહેમને લીધે તેની પડતી થઈ. હિંદુઓ મડદાંને તથા માંસને અડકતાં અભણવા લાગ્યા. તેથી કરીને એ વિદ્યા વૈશ્ય જાતના હાથમાં ગઈ. તે પણ મડદાં ચીરવાથી વેગળા રહ્યા તેથી વૈદક વિદ્યાની છેક પડતી થઈ ને આખરે ગામડીયા જાંટ વૈંદુ રહ્યું. પણ હાલ ઇંગ્રેજ સભ્યમાં તે પાછી ખીલવા માંડી છે. હિંદુ વૈંદરાજ ચરકનુંમત યુરોપમાં પણ પ્રમાણ ગણવામાં આવે છે.

સંગીત શાસ્ત્ર--સંગીત એટલે ગાયનશાસ્ત્રનો પણ હિંદુઓએ સારો શોધ કર્યોછે, એમણે પ્રથમ ઇ. સ.પૂ. ૪૦૦ વરસ ઉપર ગાયન ના સાત શ્વર શોધી કહાડ્યા તે ધરાનને અરખશ્તાન થઈ ઇ.સ. ૧૧ માં સૈકામાં યુરોપના ગાયનમાં દાખલ થયા. મુસલમાનના વખતમાં એ

ની પણ પડતી થઈ. ગાયનમાં ૩૬ રાગ ને ૭૨ રાગણીઓ છે. હિંદુ ગાયનમાં રૂપ, દિવસ અને વખતે વખતનાં ગાયનો છે. ગાયનનું ગાંધર્વવેદ નામે મોટું પુસ્તક છે.

બ્રાહ્મણનાં ધર્મશાસ્ત્ર—ગૃહ્યસુત્ર તથા મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય વિગેરે સ્મૃતિઓ બ્રાહ્મણનાં ધર્મશાસ્ત્ર છે. એમાં ત્રણ ભાગ છે, ૧ આચાર્યાય—એમાં ઘર અને સંસારના અધિકાર તથા કર્તવ્યો છે. ૨. વ્યવહારાધ્યાય—એમાં ન્યાય પ્રકરણ છે. ૩ પ્રાશ્નિતાધ્યાય એમાં ધર્મનાં લગતાં પાપના પ્રાયશ્ચિત કરવાની ક્રિયા અને તપસ્યાંધી છે. એશાસ્ત્રોમાં લક્ષ, વારસો અને ખાવાપીવા વિગેરેના ઘણા નિયમો છે.

બ્રાહ્મણોની કવિતા—બ્રાહ્મણો કવિપણ હતા. તેમણે વરસવાર ઇતિહાસ લખ્યો નથી પણ પ્રાચિનલગાઈઓ અને શરતીરનાં ચરિત્ર કવિતામાં વર્ણવ્યાં છે, એ કવિતાઓમાં મહાભારત અને રામાયણ મુખ્ય છે.

મહાભારત—મહાભારતની કથા વેદના જોડલી જુની છે. એનો આરંભ ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ પેહલાનો છે. એમાં બે લાખ ને ૨૦ હજાર લીટીઓ છે. એમાં મુખ્ય વાર્તા ચંદ્રવંશી રાજ્યનાં કૌરવ અને પાંડવ નામે બે કુટુંબ દિલ્લીની પાસેના કેટલાક મુલકને સાડ વટયાં એ વાર્તા છે. એ વિના એમાં આગળની બીજી કથાઓ, દેવોની વાતો, ક્ષત્રીઓની ફરજો અને તેમને બ્રાહ્મણોને માન આપવાની જરૂર તથા જ્ઞાન અને ધર્મના ઉપદેશો છે, સામંતે મેળે જોતાં મહાભારત એ જ્ઞાનનો મોટો ભંડાર છે. એનો રચનાર મહામુની વ્યાસ કહેવાય છે.

મહાભારતનો સાર—ચંદ્રવંશી રાજા પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્રો બે ભાઈઓ હતા. તેમાં ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો. તેને સો છોકરા હતા તે તેમના પૂર્વજ કૃષ્ણના નામથી કૌરવ કહેવાતા. પાંડુ રાજાને યુધિષ્ઠર, બેન્દુન, બીમ, નીકુળ અને સહદેવ નામે પાંચ દીકરા હતા, એ એથના બાપ

પાંડુ નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા હતા. કૌરવમાં વડો દુર્યોધન હતો. પાંડુરાજા શાપને લીધે રાજ તથા કુટુંબ ધૃતરાષ્ટ્રને સોંપી વનમાં જઈ ગયા તે ત્યાંજ મરી ગયા. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંચ ભગિનને ભણાવી કૃષ્ણી આર કૃષ્ણા ને તેમાંથી મોટા યુધિષ્ઠરને રાજનો વારસા હરાવ્યો, તેથી કૌરવોને અદેખાઈ આવી. તેમણે પાંડવોને જુગટું રમાડી બે વાર હરાવી વનમાં કસાડયા. સ્વયંવરમાં અરજીને મન્યવેધ કરવાથી પાંચ ભાઈ મન્યે પરજોડી દ્રૌપદી પણ સાથે ગઈ. વનવાસની મુદત પુરી થયે પાંડવો રાજનો ભાગ લેવા આવ્યા ત્યારે કૌરવોએ તે ન આપ્યો. કૌરવોના રાજા કૃષ્ણ જીને હિંદુઓ પરમેશ્વરનો અવતાર કહે છે તેણે સમજાવ્યા પણ કૌરવોએ માન્યું નહીં. તેથી કુરુક્ષેત્રમાં મોટી લડાઈ થઈ. ૧૮ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં કૌરવો હાર્યા ને તેમનો નાશ થયો. તેમ પાંચ પાંડવોના પણ અભિમન્યુ વિગેરે જોદ્ધા મરાયા. પાંડવો સાંજો વખત રાજ ભોગની તથા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી સુકિર્તિ પામ્યા. આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રના શોકથી વનમાં જઈ રહ્યા ને ત્યાં મરણ પામ્યો. પાંડવો પણ કુટુંબ કલેશથી અને સગાંવહાલાંના નાશથી ખેદ પામ્યા તેથી તેમણે અરજીના દિકરા અભિમન્યુના પુત્ર પરિક્ષિતને રાજ આપી દ્રૌપદી સહવર્તમાન સ્વદેહે સ્વર્ગમાં જવા પોતાના વિશ્વાસુ કુતરા સાથે હિમાલય ઉપર ચડ્યા. તેમાં સત્યવાદી યુધિષ્ઠર અને કુતરા સિવાય સર્વ મરણ પામ્યા. મહાભારતની કથાના ૧૮ ભાગ છે, તે દરેકને પર્યં કહે છે.

રામાયણ—એમાં અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા રામચંદ્રે લંકાના રાવણ રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેનું વર્ણન છે. એમાં ૪૮ હજાર લીટીઓ છે. એનો કર્તા આદ્ય કવિ વાલ્મીકિ છે. એ ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦૦ વરસ ઉપર બનેલું કહેવાય છે.

રામાયણનો સાર—અયોધ્યાના સૂર્યવંશી રાજા હરિશ્ચંદ્રે કૌ-

સહ્યા, સુમિત્રા અને કુકે એ ત્રણ રાણીઓ હતી. તેમાં કૌસલ્યાને પેટે રામ, સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ અને કુકેને પેટે ભરત તથા સત્રુવન જન્મ્યા હતા. દશરથ રાજા બરડા થયા ત્યારે તેમણે વડા કુંવર રામચંદ્રજીને યુવરાજ નીમ્યા. તેથી કુકેને અદેખાઈ આવી. માટે તેણે આગલું વચન માગેલું યાદ દેવડાવી પોતાના દિકરા ભરતને રાજ આપવા અને રામને વનમાં જવા દશરથને કહ્યું. આથી દશરથ નારજ થયા પણ પોતાનું વચન પાળવા રામને દેશવટો દીધો. સ્વયંવરમાં ધનુષ્ય વાંકુ બાળી જનકની દીકરી સીતાને રામચંદ્રજી પરણ્યા હતા. તે સીતા તથા પોતાના બાઈ લક્ષ્મણ સાથે રામચંદ્રજી વનમાં ગયા. થોડે દિવસે દશરથ મરણ પામ્યા. ભરતે ગાદીએ ન બેસતાં રામને નામે રાજ ચલાવ્યું. રામ ગોદાવરીને તીરે હતા ત્યાં લંકાના રાજા રાવણની બેન સુરપનખા લક્ષ્મણને પરણવા આવી પણ લક્ષ્મણ તેને પરણ્યા નહીં ને તેનાં નાક કાન કાપ્યાં તેથી રાવણ ગુસ્સે થયો ને સીતાને દરી ગયો. રામે દક્ષિણમાં જઈ અનાય નંગલી લોક જોને રામાયણમાં વાંદરાં, રીંછ વિગેરે કહ્યાંછે તેમની સેન્યા ભેગી કરી રાવણ તથા તેના બાઈ કુંભકરણને માર્યા ને વિભિષણ જે રાવણનો ત્રીજો બાઈ હતો તેને રાજ આપ્યું. તે પછી રામચંદ્રજી સીતાને લઈ અયોધ્યે આવ્યા ને ધણાં વરસ રાજ બોગવી પ્રવ્રતને સુખ દીધું. તેથી આજ પણ લોકો રામરાજને સંભારે છે. સીતા એ મોટી સતી હતી. તેણે સંકટમાં પણ પોતાનું સતીપણું જાળવ્યું છે. રામની સેનામાં હતુમાન એ મોટો સેનાપતિ હતો. તેણેજ સીતાનો શોધ મેળવી આપ્યો હતો. એ વિના નળ, નીલ, સુગ્રીવ વિગેરે સરદારો રામની સેનામાં હતા. તેમજ રાવણની સેનામાં કુંભકરણ હિંદુસ્તાન ને લંકા વચ્ચે જાગ જાંધી હતી તેની એકાબીએ હજુ પણ

૭. તે રામનો સેતુ કહેવાય છે. રામાયણની કથાના સાત ભાગ છે. તે દરેક ભાગને કાંડ કહે છે.

બીજાં વિરરસ કાવ્યો—મહાભારત અને રામાયણ સિવાય બીજાં ધણાં વિરરસ કાવ્યો છે. તેમાં વિરચરિત્રને દામે-દેવોની કથા વધારે છે. બીજાં કાવ્યોમાં રઘુવંશ, કુંભાર, સંભવ, માધ, નૈશદ, કિશંત, રતુસંહાર, મેઘદૂત વિગેરે ધણાં કાવ્યો છે. તેમાં રઘુવંશને કુંભાર પહેલે નંબરે છે. રઘુવંશમાં અયોધ્યાના રાજા રઘુ અને તેના વંશજ રામનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે. ને કુંભારસંભવમાં યુદ્ધના દેવ કાર્તિકેયનું જન્મ ચરિત્ર છે એ કાવ્યો મહા કવિ કાળીદાસનાં રચેલાં છે.

સંસ્કૃત નાટકો—સંસ્કૃત નાટકનો પિતા એટલે ઉત્પન્ન કર્તા મહા કવિ કાલિદાસ કહેવાય છે. ઉજ્જનનનો રાજા વિક્રમ જેના નામથી સંવત ચાલે છે. તેના દરબારમાં મુખ્ય પાંડિતો હતા તે નવ રત્ન કહેવાતા, તેમાં કાલિદાસ એક હતો. એ કાલિદાસે શકુંતલા, મૃચ્છકટી અને વિક્રમોર્વશી વિગેરે નાટક બનાવ્યાં છે. નૃત્ય ઉપરથી નાટક થયું છે. એનો અર્થ નાચવું એવો થાય છે.

શકુંતલા નાટક—એ ઘણું વખણાએલું છે. એના યુરોપ અને બીજા દેશની બોલીઓમાં તરજુમા પણ થયા છે. શકુંતલા નાટકમાં બોવાએલી વિંટી ગિમે વાત છે. તે એવી કે—કત્તર હિંદમાં ચંદ્રવંશી દૂષ્યંત નામે રાજા હતો. તે વનમાં શિકારે ગયો. ત્યાં કષ્ણ રૂપિના આશ્રમમાં શકુંતલા નામે કન્યા સાથે તે પરણ્યો ને નિશાની દાખલ તેને વિંટી આપી. એ વિંટી તેણે ખોધ. શકુંતલાને જન્મ નામે હિંકરો થયો. તેને લેઈ તે દૂષ્યંત રાજાને દરબારે ગઈ. પણ ત્યાં તેને નિશાની વિના ઓળખી નહીં, તેથી તે ઘણું દુઃખ અને એક પામી. આખરે વિંટી જડી ત્યારે રાજાએ કમુલ કરી ને સર્વ સુખીયાં થયું.

ભરત એ મોટા પ્રતાપી રાજા થયો. એના નામ ઉપરથી ભરતખડ કહેવાય છે. મૃગ્ધકરીમાં નિરઅપરાધીનું ઉગરવું ને અપરાધીનું સળ " પામવું તથા નળ નામે જુગારી રાજા અને તેની ખતિવૃતા દમયંતી રાણીની વાત છે. વિક્રમે વૈશીમાં વિક્રમ અને ઉર્વશીની વાર્તા છે.

પશુ વાર્તા—સંસ્કૃતમાં પંચતાંત્ર નામે પશુવાર્તા છે. એ વિ-
ષ્ણુશર્માએ જનાવી છે એની વાતો શીખામણુ લેવા મોગ્ય છે. તેથી
લોકોને બહુ ગમે છે એના ઘણી બાપામાં તરજુમા પશુ મયા છે.

સંસ્કૃત ગાયન—ગીતગોવિંદ એ સંસ્કૃત ગાયન છે. એમાં
કૃષ્ણની સ્તુતિ છે. એ ઇ. સ. ૧૨૦૦ ની સાલમાં જ્યદેવે રચ્યું.

પ્રકરણ ૫ મું.

બુદ્ધધર્મ ઈ. સ. પે. ૫૪૩ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધી.

બુદ્ધ ધર્મનો ઉદય--ઈ. સ. પે. ૫૪૩ માં બુદ્ધ ધર્મનો ઉ-
દય થયો. એ ધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ બુદ્ધ હતો. તે ઉપરથી એનું
નામ બુદ્ધ ધર્મ પાડ્યું. એના સામા આત્મબુ ધર્મના લોકો ૧૦૦૦
વરસ લગી લડયા ને હિંદમાંથી તેને હાંડી કહાડયો. તે બીજા દેસમાં
પ્રસર્યો. ત્યાં એને માનતારા દુનિઆમાં બીજા ધર્મ કરતાં વિશેષ છે.

બુદ્ધનું જન્મ અરિત્ર—એ કપિલવસ્તુના સુધ્ધોદન રાજાનો
એકનો એક દીકરો હતો. તે નાનપણમાં એકાંત વાસમાં સધલો બખત
ગુમાવતો હતો. તોપણ મોટી ઉમ્મરે થતાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કરી
સ્ત્રી પરણ્યો. તેને એક દીકરો થયો ત્યાં લગી તે સંસારમાં રહ્યો
ત્યાર પછી ૩૦ વરસની ઉમ્મરે તે વનમાં ગયો ને મહા વૈરાગ્ય
પામ્યો. એ વખતે પાંચ શિષ્યો એની સાથે હતા. જે દેહાણે બુદ્ધે
તપ કર્યું છે, તે દેહાણે હાલ બુદ્ધ ગયાનું દેર છે.

યુદ્ધનો જાહેર ઉપદેશ—યુધ્ધે પાંચ વરસ તપ કર્યું. પણ તેના મનની સાંતિ થઇ નહીં. તેથી તેણે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશ એણે પોતાની ઉમરના ૩૬ થી ૮૦ વરસ સુધી કર્યો. તેણે તમામ જ્ઞાતાનાં સ્ત્રી પુરુષોને સરખો બોધ કર્યો. એના પહેલા શિષ્યો સ્ત્રીઓ હતી. પછીથી આઠ શિષ્યો ભેગા થયા. તેમને તેણે “ હવે તમે જ્ઞાઓ ને સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર શીખવો ” એમ કહીને પાસેના દેશમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. પોતે પણ ઉપદેશ કરતો રહ્યો. તે સાધુને વેશે પોતાના બાપના મેહેલમાં ગયો ને પોતાના બાપને તથા પોતાના દીકરાને અને પોતાની સ્ત્રીને ઉપદેશ કર્યો. તેથી એની સ્ત્રી આરમ્ભ થઇ.

યુદ્ધનું મરણ—યુદ્ધ ૮૦ વરસની ઉમરે વડની છાયા તળે ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩માં મરણ પામ્યો. તેણે મરતા વખતે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો ને કહ્યું કે “ ઉમંગી થજો, વિચારવંત થજો, પવિત્ર થજો, તમારા પોતાના હૃદય ઉપર દહ નિધા રાખજો, જે માણસ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દહતથી વર્તે છે ને નીતિ પાળે છે અને હિંમત હારતો નથી તે જવસાગર તરશે. હું જવા ઇચ્છું છું. હું અનંત નિર્વાણ ઇચ્છું છું ”

યુદ્ધ થયોજ નથી—કેટલાક કહે છે કે યુદ્ધ થયોજ નથી, એ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મના તત્વજ્ઞાન અને ધર્મે ઉપરથી કપિલમુનીના સાખ્ય મતને આધારે થયો છે. યુદ્ધનું જન્મ નગર કપીલ વસ્તુ એ કપિલમુનીનો આશ્રમ છે. કપિલમતમાં માયા કે જ્ઞાતિવાદ છે તે ઉપરથી યુદ્ધની માનુ નામ માયાદેવી ઠરાવી છે. વળી યુદ્ધ નામ પણ કોઇ પુરુષનું નથી. યુદ્ધ એટલે જ્ઞાની અથવા ઉપદેશક એવો અર્થ છે.

યુદ્ધ ધર્મનું મૂળતત્વ—યુદ્ધધર્મનું મૂળતત્વ એ છે કે જ્ઞા દાતા કર્મ છે. એટલે માણસ જેવું કરે તેવું પામે માટે કલ્યાણ કે અકલ્યાણ કરવું એ માણસના પોતાના હાથમાં છે. અને પરમેશ્વરની કંઇ પણ

મરજ નથી.

આત્માનું નિર્વાણુ—જન્મ મરણથી છુટી અખાલ આત્મા પોતાના આત્માને બેળી દેવો તે આત્માનું નિર્વાણુ છે. નિર્વાણુ એટલે વિરામ. અર્થાત જન્મ મરણનો ફેરો રજવો તે. અથવા મોક્ષ. બુદ્ધે નિર્વાણુ પામવાને માટે દયા, દાન, તપ અને નીતિ તથા મનનો કબજો રાખવાને કહ્યું છે. બ્રાહ્મમણુના યગ્ને ઠેકાણે બુદ્ધે ત્રણ મોટી ફત્તો બતાવી છે. તે એ કે સમ એટલે ઇદ્રિઓને વશ રાખવી તથા બીજા મનુષ્ય ઉપર હેત રાખવું અને જીવ દયા પાળવી.

બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો—બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવા સાર પોતાના શિષ્યો તથા જતીઓ પરદેશમાં મોકલ્યા. તેમણે ઉપદેશ કરી બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. બુદ્ધે ઉપદેશ કરવામાં જાતિભેદ રાખ્યો નથી પણ સર્વ જાતના લોકોને સરખો બોધ આપ્યો છે.

બુદ્ધ ધર્મની સભા—બુદ્ધના મરણ પછી તેના શિષ્યોની પહેલી સભા પટણાની પાસેની ગુફામાં મળી હતી. તેમાં ૫૦૦ શિષ્યો હતા. તેમણે બુદ્ધે કહેલાં વચન, તેના નિતિના નિયમ અને તેના ધર્મના મત એ ત્રણનો સંગ્રહ કર્યો. બીજી સભા. ઇ. સ. પૂ. ૪૪૩ માં મળી હતી. તેણે બુદ્ધના મતને વધારે માનનારા અને ઓછા માનનારા વચ્ચે વાંધા પતાવ્યા. એમાં ૭૦૦ શિષ્યો હતા.

બુદ્ધ ધર્મી રાજાઓ—બુદ્ધ ધર્મી રાજાઓમાં મુખ્ય મગધનો અશોક, વાયવ્ય હિંદનો કનિષ્ક અને ઉત્તર હિંદનો શિલહિત્ય એ ત્રણ થયા. એ રાજાઓએ પોતે બુદ્ધ ધર્મ પાળી એ ધર્મનો મહીમા વધાર્યો.

અશોક—ઇ. સ. પૂ. ૨૫૭માં એ ધર્મમાં બન્યો. એણે ૬૪૦૦૦ ગોરજોને આશ્રમ આપી પોતાના રાજમાં પણ અપાસરા રચાવ્યા. તેથી એનું રાજ આજ પણ બિહાર એટલે મધ્યમી કહેવાય.

જી. વળી તેણે એ ધર્મને રાજધર્મ કયો તે તેને ફેલાવવા સાધુઓ મોઢાં પાયા. તથા તેનો નિરક્ષય કરવા ઇ. સ. પૂ. ૨૪૪માં પટણામાં ત્રીજી બોધ સભા કરી. તેમાં ૧ હજાર બુદ્ધ ધર્મના વડીલો હતા. તેમણે બુદ્ધ જતીઓને નામે કેટલાક ઠગારા લોકો પોતાનો મત ચલાવતા હતા તે સુધાર્યું. અશોકે બુદ્ધ ધર્મ ચોખ્ખો રાખવા તથા તેને ફેલાવવા બંદોબસ્ત કર્યો તથા જીવદ્યાને સાફ રસ્તા ઉપર કુવા ખોદાવ્યા, ઝાડ ડાળ્યાં તે ધર્મશાળાઓ તથા પાંજરા પોળો કરાવી.

કનિક્ક--એ ઇ. સ. ૪૦ માં સિંથીઅન જાતનો વામન્ય હિંદનો રાજા હતો. એણે બોદ્ધ ધર્મની ચોથી કે છેલ્લી સભા બરી બોદ્ધ મતનું ફરી શોધન કર્યું. પંતે દરાવેલો ઉત્તર ગ્રંથ ચીનનો રાજ ધર્મ થયો. એ ધર્મ ટિબેટ, તાર્તરી, ચીન અને જાપાનમાં અદ્યાપિ ચાલેછે.

શિક્ષાદિત્ય--એણે અશોકની પેઠે બુદ્ધ ધર્મને ધણો આશ્રય આપ્યો. ઇ. સ. ૬૩૪ માં બુદ્ધ ધર્મ માનનારાઓની તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ માનનારાઓની સભા બોલાવી. તેમાં ૨૧ ખંડીઆ રાજાઓ પોતાના રાજના નિદાન જતીઓ અને બ્રાહ્મણો સાથે આવ્યા હતા. પ્રથમ બ્રાહ્મણો અને બૌદ્ધોનો સંવાદ થયો. પછી કનિક્કના ઉત્તર ગ્રંથો અને અશોકના દક્ષિણ ગ્રંથો માનનારા વચ્ચે વાદ થયો. એ સભામાં પેહેલે દિવસે બુદ્ધની, બીજે દિવસે સુર્યની અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી.

શિક્ષાદિત્યની ખેરાત--શિક્ષાદિત્ય દર પાંચ પાંચ વરસે અલ્કાબાદના ક્ષેત્રમાં પોતાના બધા તામેદાર રાજા અને લોક સમુદાયને ૭૫ દિવસ જમાડતો. આ મેહેત્રની તમામ દોલત બીખારીઓને આપી દેતો હતો. એટલુંજ નહીં પણ આમ્બળને છેલ્લે દિવસે તો બુદ્ધનો મહા વૈરાગ્ય સંભારવાને પોતાના અંગનાં ધરણાં ને જૂમડાં સૂકાં પણ

આપી દેઈ બીખારીનું વસ્ત્ર ધારણ કરતો હતો.

બૌદ્ધોનું વિદ્યાર્થ્યાન--નવનદનો અપાસરો એ બૌદ્ધનું મુખ્ય વિદ્યાર્થ્યાન હતું. એ અપાસરો ગયાળની પાસે હતો. એમાં શિક્ષાદિલ્લના આશરથી દશ હજાર જતીઓ ભણતા હતા ને ભક્તિ પણ કરતા હતા. કહેછેકે એક ચીનનો મુસાફર એમાં પાંચ વરસ રહ્યો હતો.

બ્રાહ્મણ ધર્મનો જય અને બુદ્ધ ધર્મની પડતી--ઇ. સ. ૮૦૦ પછી બ્રાહ્મણ ધર્મનો જય થયો અને બુદ્ધ ધર્મની પડતી થઇ. બુદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશ ગયો ત્યાં એના માનનારા દુનિયાનો લગભગ અડધો ભાગ એટલે ૫૦ કરોડ માણસ છે.

બૌદ્ધ ધર્મની શાખા--જેન અથવા શ્રાવક ધર્મ એ બુદ્ધ ધર્મની શાખા છે. એમાં ૫ લાખ માણસ છે. એ પણ ક્ષણદાતા કર્મ માને છે ને ૨૪ તિર્થકરની મૂર્તિઓને પુજે છે. તથા તિર્થ, અપવાસ અને દાન ધર્મ તથા જીવદયા પાળે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

ગ્રીક લોક ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ થી ઇ. સ. પૂ. ૧૬૧ સુધી.

હિંદના ઇતિહાસમાં બહારનાં સાધન--હિંદના ઇતિહાસનાં બહારનાં સાધનમાં પરદેશીઓએ કરેલી નોંધ તથા તેમના ઇતિહાસો અને કવિતાનાં પુસ્તકો છે. જેમકે કલાઈ અને હિંદના વેપારની બીજી જાણસોનાં સંસ્કૃત નામ ગ્રીક કનિ હોમરની કવિતામાં છે. તેમજ હેક્ષામીટ્રાલના પુસ્તકમાં હિંદમાં પેદા થતી વસ્તુઓનાં નામ છે. પર્સિયન હિંદનું ખરેખરું જ્ઞાન સિકંદર જોડે આવેલા ગ્રીક લોકોએ પેરેસુસેરોપખંડને કહ્યું. એ પેરેસાં હૈકાતૈઓસ, હેરોદોતસ અને વૈધક નેથી હિંદ વિષે જાણનાર તથા કહેનાર યુરોપખંડમાં થયા.

સિકંદરની સ્વારી--૫. સ. પે. ૩૨૩માં ગ્રીસના મહાન સિ-
કંદરે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી. તેના સામા પંજાબના કેટલાક ભાગનો
પોરસ નામે હિંદુ રાજા જલમ આગળ લડ્યો. તેમાં તેનો દીકરો મ-
સ્યો ને પોતે તાબેદાર થયો. સિકંદરે તેનું રાજ તેને પાછું આપ્યું
ને પોતાની જીતને ઠેકાણે બુકેદ્દા તથા નિકાયા નામે શહેર વસા-
વ્યાં. એ શહેરોને હાલ જલાલપુર તથા મોંગ કહે છે.

સિકંદરની બીજી સ્વારીઓ--સિકંદરે પંજાબમાં થઈ આ-
મળ માગધમાં જવું ધાવ્યું હતું પણ તેની ફાળે હિંદના તાપથી અક-
બાઈ જઈ આગળ વધવાની ના કહી. તેથી તે પાછો ફર્યો. પાછા ફર
તાં સિંધ ઉપર સ્વારી કરી. તેમાં મુજતાન લેતાં માલી ભોક જોડે લ-
ડાઈ થઈ. એ લડાઈમાં સિકંદરને ધ્વંસ વાગ્યા. પરંતુ તેથી હિંમત ન
હારતાં પાંચ નદીઓના સંગમ ઉપર તેણે લાંબો વખત મુકામ કરી
સિકંદરીઆ તથા પાતાળ જોને હાલ હૈદરાબદ કહેછે તે વસાવ્યું. તથા
આસપાસના રાજાઓને તાબેદાર બનાવ્યા ને તેમના ઉપર પોતાના સુ-
બા મૂક્યા. પછી તે બલુચીસ્તાન અને ઇરાન વાટે ૫. સ. પે. ૬
માં તુર્કસ્તાન તરફ ચુસા શહેરમાં ગયો. (એને અન્નપાણીની તંગ
લીધે રસ્તામાં ધણું દુઃખ પડ્યું હતું.)

સિકંદરની સ્વારીનો પરિણામ--સિકંદરની સ્વારીનો પ-
રિણામ એ થયો કે પંજાબ અને સિંધમાં એની પૂર્ણ સત્તા બેઠી. તે
હિંદમાં પાછા આવવાનો ઇરાદો હતો. પણ ૫. સ. પે. ૩૨૩માં બા-
બીલનમાં તેનું મૃત્યુ થયું. અને તેના રાજના ભાગ પડ્યા. તેમાં
હિંદ અને બાકત્રીઆ એના સરદાર સેલ્યુકશના હાથમાં આવ્યા.

અંદ્રગુપ્ત--મૌરીવંશનો અંદ્રગુપ્ત નામે ગંગાના પ્રદેશમાં દેવ
વટો પામેલો એક રાજવંશી હતો. તેણે માગધના નંદવંશનો નાશ થ-

બાથી તેની રાજધાની પટણાનો કબજો કર્યો ને ઇ. સ. પૂ. ૩૧૬ માં રાજ સ્થાપી ખીજ રાજરાજા ઉપર પોતાની સત્તા ખેસાડીને અધિરાજ થયો. એ ચંદ્રગુપ્ત જોડે સેલ્યુકસને લગાઈ થઈ હતી પણ પાછળથી સલાહ થઈ તેથી સેલ્યુકસે થોડો મુલક અને પોતાની દીકરી ચંદ્રગુપ્તને આપી. તેના બદલામાં તેનો એલચી મેગાસ્થેનસ ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહ્યો. એ વંશની ઇ. સ. પે. ૨૦૦ પછી પડતી થઈ.

મેગાસ્થેનસે કહેલું 'હિંદુ' વર્ણન—ગ્રીકએલચી મેગાસ્થેનસે હિંદના વર્ણનમાં લોકની ચાર જાતને ટેકાણે સાત જાતો અથવા નાચો કહીછે. તેઓનાં નામ તત્વજ્ઞાની, ખેડુત, ભરવાડ, કારીગરો, યુદ્ધ કરનારા, ચોકસી રાખનારા અને રાજમંત્રીઓ હતા. તત્વજ્ઞાની એ બ્રાહ્મણ હતા. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણમાં ભેદ જણાવ્યોછે. શ્રમણ એ બૌદ્ધ જાતીઓનો વર્ગ હતો.

ઇ. સ. પે. ૩૦૦ માં હિંદની સંસારી હાલત—એ વખતે એશિયાના ખીજ બધા દેશો કરતાં હિંદની સંસારી હાલત સર્વોત્તમ હતી. હિંદુ લોક જુદું બોલતા નહીં, ને પારકો માલ તકાવતા નહીં તેથી ખારણે તાજુ વાસવાની તથા લેખપત્ર કરવાની જરૂર પડતી નહિં. લગાઈ કરી સરકારમાં જતા નહીં, સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હતી, ગુલામગીરી નહોતી અને પુરૂષો બહાદુર અને ચતુર હતા. તથા મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે રાજવહીવટ ચાલતો હતો.

પછીથી મએલી ગ્રીક સ્વારીઓ—ગ્રીક સરદાર સેલ્યુકસનું બાકર્ત્રીઆમાં રાજ થયું હતું. એ બાકર્ત્રીઆના ગ્રીક ભોડાની હિંદમાં ઇ. સ. પે. ૧૮૧થી૧૬૧ વર્ષીમાં મથુરાં, અયોધ્યા, સિંધ અને દમણ વિગેરે દેશો ઉપર સ્વારીઓ આવી હતી પણ એમણે કંઈ રાજ સ્થાપ્યું નથી. એમ ૧૧ એકાધીઓમાં માત્ર ખગોળવિદ્યા અને ડ્રાવર્ણી કામછે.

જેવું કહેવાય છે કે સેત્યુકસના દીકરાના દીકરા આંતિઓક્સે ઇ. સ. પે. ૨૫૬ માં ચંદ્રગુપ્તના દિકરાના દિકરા અસોક જોડે સહી કરી હતી.

પ્રકરણ ૭ મું.

સીથીઅન અથવા શક લોક.

ઈ. સ. પે. ૧૦૦ થી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધી.

શક લોક—ગ્રીક પછી મધ્ય એશિયાના સીથીઅન લોકે હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરી. એમને શક પણ કહે છે. જાંધીસમાં તે દેશમાં જન્મતા હતા. શક લોકમાં ઘણી જાતો હતી. એમની સ્વારીઓનું જોર ઇ. સ. પે. ૧૦૦ વર્ષોમાં વધારે હતું.

ઉત્તર હિંદમાં શક રાજા—ઉત્તર હિંદમાં આગળ કહેલો શક રાજા મહારાજા કનિષ્ક થયો. એ બૌદ્ધ ધર્મી હતો. એની રાજધાની કાશ્મીરમાં હતી. એ રાજાએ ચીન ઉપર સ્વારી કરી જય મેળવ્યો હતો.

હળુ સુધી રહેલી શક જાતો—હિંદમાં હળુ સુધી રહેલી શક જાતો જેટ અને દાહે નામેજી પંજાબના જાટ લોક જેટ જાતના છે અને તેમનો ધે નામનો વિભાગ દાહે જાતથી ઉત્પન્ન થયો છે.

મહારાજા વિક્રમ—હિંદમાંથી શક લોકને હાકી કહાડનાર માળવાના બિજ્જન નામના મહારાજા વિક્રમ થયો. એણે પંજાબને શક લોકના જીવમથી મુકાવી તેથી લોકો અને નામે સંવત ગણવા લાગ્યા. એ સંવત ઇ. સ. પે. ૫૭૫ થાય છે એ પરમર્થી અને પરાક્રમી રાજાના દરબારમાં મોટા મોટા પડિતો અને કવિઓ હતા તેઓમાં જે મુખ્ય હતા તે નવરત્ન કહેવાતા. વિક્રમ પછી કેટલેક વરસે એ દેશના બારા નામના રાજા ભોજ થયો એ પણ પરમર્થી અને પંજાબી હતો. એણે પણ વિક્રમની પેઠે વિદ્વાનોને આસરો આપ્યો હતો.

સાક્ષી વાહન--શક લોકના જીવમયી પ્રભને મુક્ત કરનાર ખીજો દક્ષિણમાં શાલીવાદન નામે રાજા થયો, એનો પણ શક આલે છે. એના શકો શાદ કહેછે. તે ઇ. સ. ૭૮મી શક થાય છે. સંવત ને શાકે જાને હિંદમાં શાલો ગણવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે કે સાક્ષીવાદન કુંભારનો દીકરો હતો એણે બ્રાહ્મણને બાધ્યોના જીવમયી છોડાવ્યા તેથી બ્રાહ્મણોએ એનું માન વધારી એનો શકે ત્રીપણા વિગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ચલાવ્યો.

શક લોક રદામે લકનાર ખીજા રાજા--શક લોક સામે લકનાર ખીજા રાજાઓમાં મુંબાઈની વોયવ્ય દિશાએ કલાણીના શાહકુળના રાજા. અયોધ્યાના રાજા અને હિનર હિંદના ગુપ્ત રાજા તથા વલ્લભીના રાજા હતા. વલ્લભીના દરબારનો હેવાલ ચીના જનવાણુ દિગ્વિજયસ્તોત્રે લખ્યો છે. તેમાં 'લખ્યું' છે કે રાજવર્મ ખેંધ હતો. પણ પાખંડીયો એણે બ્રાહ્મણો વચ્ચે હતા. એ વલ્લભીનું રાજ્ય ૮ મા શકમાં અરબોએ હાથું વાળ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

હિંદુ ધર્મની વૃદ્ધિ ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધી

હિંદુ લોકનાં ત્રણ મૂળ--અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ જાતના હિંદુલોક અનેકાએ, એ ત્રણે જાતોને પોતાની રૂઠિ, ભાષાને ધર્મ હતાં.

અનાર્ય લોક--શીકાર વડે જીવવું, જે ત્રણ ભાષાઓ વચ્ચે એક બાજુ પશુચી ને વાંસો એનાં છોકરાંને આપવો એ એમની રૂઠિ તથા રાક્ષસો અને જૂતોને પૂજવા એ એમનો ધર્મ હતો.

આર્ય લોક--ખેતી વડે નિર્વાહ કરવો, એક સ્ત્રીને એક પુત્રપથી સંસાર માંડવો, કુળાચાર પાળવો ને ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે છોકરા છોડીએને વારસો આપવો એ એમની રૂઠિ તથા હિતકારી દેવોને

પૂજ્યા એ ઝોમનો ધર્મ હતો.

શક લોક—એ આનાર્ય જાતના હશે એમ સંભવે છે. ઝોમની સ્થિતી બરવાડ કે ગોવાળી આ જેવી હતી, પરંતુ યુધ્ધવિધામાં એ વધારે કુશળ હતા.

આર્યોના મુખ્ય કામ—આર્યોમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય એ ત્રણ જાતો હતી. તેમાં બ્રાહ્મણે ધર્મ તથા વિદ્યા ઉત્પન્ન કર્યો. ક્ષત્રીએ મૂળ વતનીઓ જોડે લડાઈ કરી તેમને જીત્યા અને વૈશ્યે ખેતી તથા વેપાર કર્યો. શુદ્રોને તેમણે ગણ્યાજ નહોતા. એમને દાસ પદ્ધિમાં રાખ્યા હતા.

હિંદુ ધર્મની સ્થાપના—વેદ ધર્મના જુનો માર્ગ, બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વાતમ મત અને આનાર્ય લોકોની કેટલીક રીતો મળીને હાલનો હિંદુ ધર્મ સ્થાપન થયો છે.

બૌદ્ધ ધર્મની અસર—હિંદુના દાનમાં, ધર્મમાં અને તિર્થમાં તથા અપવાસમાં અને દેવતા વરઘોડામાં બૌદ્ધ ધર્મની અસર છે. જગન્નાથની રથજત્રા એ બૌદ્ધ ધર્મના વરઘોડાના નિશાની છે.

અનાર્ય લોકની અસર—લાકડાનાં હુઠાં, અનધડ પથરા, ઝાડ અને માટીનાં ઢેશ પૂજ્ય છે એ અનાર્ય લોકોની અસરનાં ચિન્હ છે. તેમજ નાગપૂજા અને સિંગપૂજા એ શક લોકોની અસરની નિશાનીઓ છે.

જ્ઞાતિ ભેદ—હિંદુમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્ય એ ત્રણ ઉત્તમ જાતિઓ છે. એમને દ્વિજ કહે છે. કેમકે એમને જનોઇનો બાળો સંસ્કર થાય છે. શુદ્રને જનોઇ પહેરવાનો તથા ધર્મનાં પવિત્ર પુસ્તકો વાંચવાનો અધિકાર નથી. (હાલ એ જાતોમાંથી ઘણી નાતો થઇ છે. અને મૂળના અધિકાર ગદલાઇ મયા છે તેથી શુદ્રો પણ ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચે છે.)

બ્રાહ્મણનાં ગોત્રો—બ્રાહ્મણનાં મુખ્ય દશ વર્ગો અને ૧૮૮૨ ગોત્રો છે, તેમજ ક્ષત્રીઓમાં ૫૯૦ ગોત્રો છે. બ્રાહ્મણના દશ વર્ગોમાં બિંધ્યામળની ઉત્તરમાં રહેનાર પંચગૌડ કહેવાય છે ને દક્ષિણમાં રહેનાર પંચદ્રવિડ કહેવાય છે.

હિંદની જાતો અને જાતો—હાલ હિંદમાં ઘણી જાતો અને તેની ઘણી જાતો થઈ છે. એ જાતો ખીજમાં લગ્ન કરતી નથી. તથા હિંદી નાતવાળા નીચી નાતવાળાનું ખાતા પીતા નથી. ઘણા ધંધા પણ નાત પ્રમાણે થાય છે. જેમકે મોચી કે ધાંધળાને ધંધો આજણ કે વાણીયા કદી કરેજ નહીં.

હિંદુ ભક્તમાળાનું પૂસ્તક—હિંદમાં ઘણા ભક્તો થઈ ગયા. તેમાંના ૧૦૮ ભક્તોનાં ચરિત્ર તથા તેમના અમત્કારોનું એક પૂસ્તક છે તેને ભક્તમાળાનું પૂસ્તક કહેછે. એ ભક્તમાળાનું પૂસ્તક આસરે આજની ૩૦૦ વરસ ઉપર નાખાજીએ રચ્યું છે. એ નાખાજી જાને શુદ્ધ હતા.

કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય—આજણો બૌદ્ધધર્મનું ખંડણ કરવામાં અને તેનો નાશ કરવામાં મંડ્યા રહ્યા હતા. તેમનામાં એક પાત્રી એક પરકમી પૂરેષો ઉત્પન્ન થયા. તેમાં પહેલા બિહારના રહેવાસી કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય હતા. તેમણે સગુણ ધર્મરતો બૌદ્ધ કરી બૌદ્ધ મતનું ખંડણ કર્યું. એવું કહેવાયછે કે તેમના બૌદ્ધથી દક્ષિણના કોઈ રાજાએ આખા હિંદુસ્તાનના બૌદ્ધધર્મીઓનો નાશ કરાવ્યો પણ એ વાત માનવા જેવી નથી કારણ કે એવો કોઈ રાજા થયો નથી.

શંકરાચાર્ય—એ કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યના શિષ્ય હતા. તે ઇ. સ. ના નવમા સદ્દમાં થઈ ગયા. એમનો જન્મ મલ્લખાર દેસમાં થયો હતો. એમણે કાશ્મીર સુધી પ્રવાસ કરી બૌદ્ધ મતનું ખંડણ કર્યું અને બેદ્ધર્મ તથા શિવમર્ગનું સ્થાપન કરી સગુણ ધર્મરતો બૌદ્ધ કર્યો. એમનો કાળ ૩૨ વરસની ઉંમરે કેદાર નાથમાં થયો હતો.

હિંદુના મુખ્ય ત્રણ દેવ—હિંદુધર્મમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ મુખ્ય દેવ છે. તેમાંથી શિવ અને વિષ્ણુની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. અને બ્રહ્માની મૂર્તિ પૂજાતિ નથી. શિવને માનનાર શીવ ધર્મ અને વિષ્ણુને માનનાર તે વિષ્ણુધર્મ કહેવાય છે.

શિવ ધર્મ—શંકરાચાર્યે સ્થાપેલો શિવધર્મ છે. ૩૬૫ ગંગાધર વગેરે શિવનાં અનેક નામ છે. તેમની મૂર્તિની પુજા થતી નથી પણ ધ્વિંગ પુજા થાય છે. એમનું વાહન આખલો છે. શિવનાં એ ૩૫ છે, એક આર્ય અને બીજું અનાર્ય, ઉત્તમ આર્ય ભોકો ગોરી ચામડી, જોડા ધ્યાનમાં બેઠેલા અને માથે ગંગાનું ચિન્હ તથા પાસે પોદીઓ એવું ઉત્તમ સ્વ. ૩૫ માને છે અને તેમને પુષ્પની માળા તથા ચોખ્ખાનું નિર્દોષ નૈવેદ્ય ધરાવે છે. અનાર્ય અધમ ભોકો શિવનાં ભૈરવ, બટુક વગેરે ભયાનક ૩૫ પુજે છે, અને તેમને ગળામાં ખોપરીની માળા તથા મધમાંસનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે. એજ પ્રમાણે શંકરની સ્ત્રી પાર્વતીનાં પણ એ ૩૫ પુજાય છે. ઉત્તમ ભોક ઉમયા કે પાર્વતી ૩૫ અને અધમ ભોક કાળકા કે કાળી ૩૫ પુજે છે. મુખ્ય તો શિવ પંથો છે. બંધી જાતના સાધુ યોગી કહેવાય છે. શિવમાર્ગીઓમાં દેહદમન અને યોગાભ્યાસ કરનારથી માંડીને તે અધોરી તથા બકરો લેઈ દરનાર મદારીઓ સુધીના યોગી કહેવાય છે.

વિષ્ણુ પુજા—વિષ્ણુ પૂજામાં વિશેષે કરી રામ અને કૃષ્ણ એ બે પુજાય છે. એ વિષ્ણુના દશ અવતારમાંના અવતાર છે. એમની પ્રેમની કવિતાઓ ધણી છે. એ પંથ ધણો ભોક પ્રિય છે. વિષ્ણુ એ જગતમાં પાસણ કરતા દેવ છે. જગન્નાથ એ વિષ્ણુની મૂર્તિ છે.

વિષ્ણુ પુરાણ—એ વૈષ્ણવ મતનો સંગ્રહ છે. એ ૪. સ. ૧૦૪૫ને સુમારે રામાયણ ને મહાભારતને આધારે રચાયું છે. શિવ અને વિષ્ણુનાં બધાં મળીને ૧૮ પુરાણ છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં ૧૫ ક્ષાપ્ત ભીટીઓ છે. એ પુરાણમાં વિષ્ણુની ભક્તિ ઉત્તમ ગણેલી છે.

વિષ્ણુ ધર્મના ઉપદેશકો—રામાનુજ, રામાનંદ, કબીર, જૈતન્ય અને વલ્લભાચાર્ય વગેરે વિષ્ણુધર્મના ઉપદેશકો થયા તેમણે વૈષ્ણવધર્મ ફેલાવ્યો.

રામાનુજ—એ ૪. સ. ૧૧૫૦ને સુમારે થયા. એ શિવમાર્ગી યોલા રાજના જીવનથી નાશી મ્હૈસૂરના જૈન રાજ પાસે ગયા અને

તેની હીકરીના અંગમાંથી જૂન કઢાડી તેને વૈષ્ણવ કર્યો. પછી રામાનુજ સ્વામીએ એ રાજને આધારે વૈષ્ણવધર્મનો પ્રસાર કરી પોતાના મતના ૭૦૦ મઠ બાંધ્યા. તેમાંના ચાર મઠ અધાપી છે.

રામાનંદ—એમનો સમય ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો છે. એ રામાનુજની ગાદીએ બેસનાર પાંચમા આચાર્ય હતા. એમનું મુખ્ય ઠેકાણું કાશી હતું. એમણે ધર્મનાં પુસ્તકો હિંદી ભાષામાં લખ્યાં એ આ ચાર્વેના ૧૨ શિષ્યો હજમ, ચમાર અને સાળવી જેવા નીચ જાતના હતા.

કળીર—એમનો સમય ઇ. સ. ૧૩૮૦ થી ૧૪૨૦ સુધીનો છે. એ સાળવી જાતના રાગાનંદના શિષ્ય હતા. એમણે કળીર પંથ સ્થાપી હિંદુ મુસલમાન સર્વને સરખી રીતે એક ઇશ્વરનો બોધ કર્યો. એમનું પણ મુખ્ય સ્થળ કાશી હતું.

ચૈતન્ય—એમનો સમય ૧૪૮૫ થી ૧૫૨૭ સુધીનો છે. હાલ એ વિષ્ણુનો અવતાર મનાઈ પુજાય છે. એમનો જન્મ બંગાળાના નદીઅ ગામમાં બ્રાહ્મણને ઘેર થયો હતો, એ ચૈતન્ય પંથ બંગાળાને ઓઢી-આમાં ચાલે છે. એમના મઠમાં કુંવરા બાવા અને કુંવારી બાવીઓ બે ગાં રહે છે અને વિષ્ણુ તથા ચૈતન્યની ભક્તિ કરે છે. બાવીઓ સંસારી સ્ત્રીઓને ભથ્થાવે છે તેથી કરી બંગાળામાં સ્ત્રી કેળવણી દાખલ થઈ છે.

વદલભાચાર્ય—એ ઇ. સ. ૧૫૨૦ ને સુમારે થયા. એમણે ઉત્તરહિંદમાં પોતાનો મત ફેલાવ્યો. એમનો ઉપદેશ એ હતો કે આત્માનો હક્કાર કાયાકષ્ટથી નહીં પણ રાધાકૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ રાખવાથી થાય છે. મોક્ષનું સાધન ભક્તિ અને શ્રદ્ધા છે.

હિંદુઓનું ધર્મ બંધન—હિંદુઓનો સંસારી પાયો શાંતિ-બંધનથી મજબુત થયો છે. તેમ ધર્મનો પાયો શિવ અને વિષ્ણુની ભક્તિથી મજબુત થયો છે એટલે શાંતિબંધન સંસારનો પાયો છે અને ધર્મબંધન શિવ, વિષ્ણુની ભક્તિ છે.

પ્રકરણ ૧ મું.

મુસલમાનોની સ્વારીઓ.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય—એ ધર્મનો ઉદય અરબસ્તાનના મક્કા શહેરમાં હજરત મહમદે કર્યો. એ પેગમ્બરનો જન્મ ઇ. સ. ૫૭૦ માં ને કાળ ૬૩૨ માં થયો. મહમદ સાહેબે ઇ. સ. ૬૦૬ માં નવો ધર્મ ચલાવ્યો તેથી મક્કાના લોકોએ તેને મારી નાંખવા ઇરાદો કર્યો. એ જાણી મહમદ સાહેબ ૬૨૨માં મદીને નાશી ગયા ત્યારથી એમનો હીજરીસન ચાલે છે. એમના પછી ગાદીએ બેસનારા ખલીફા કહેવાય છે.

અરબોની સ્વારીઓ—મહમદ પેગમ્બરના મરણ પછી ઇ. સ. ૬૩૬ માં ખલીફા ઉસ્માને ભરૂચ અને થાણા ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યાં હતાં તે પછી ૬૬૨ માં ને ૬૬૪ માં તેમની સ્વારી સિંધ બણી લૂટ કરવા ગઇ. પણ તેમાં તેમનું કંઈ વળ્યું નહીં. ઉલટું તેમનું વહાણ કોઈ હિંદી બંદરમાં કળજે રહ્યું, એ વહાણની નુકશાની ભરી લેવા ઇ. સ. ૭૧૨ માં મહમદ કાસમ નામે સરદારે સિંધ ઉપર ચઢાઈ કરી તેના સામે સિંધનો દાહીર રાજા આગળથી પોતાનાં બેરાં છોકરાં આળા મૂકી લડવા ગયો. તેમાં તેની હાર થઈ ને મુસલમાનોએ થાણાં બેસાડ્યાં. પરંતુ મહમદ કાસમનું ૭૧૪ માં મરણ થવાથી મુસલમાનો આગળ વધ્યા નહીં. ને ઇ. સ. ૭૫૦ માં રજપૂતોએ સિંધદેશ ખાંડો છૂટી લીધો. પણ તે ૮૨૮ લગી બરાબર તાબે થયો નહોતો.

મુસલમાનો છૂટવા આવ્યા તે વખતે હિંદની હાલત—એ વખતે હિંદમાં રણશૂર રજપૂતો વસ્તા હતા અને રાજ્યો પણ ધણાં અને જળરાં હતાં, ઉત્તરને મધ્ય હિંદમાં રજપૂતોનું રાજ્ય, ગંગાના નીચલા પ્રદેશમાં અને બહારમાં તથા તેનાથી નીચલા પ્રદેશમાં પાલવંશનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં ચેરા, ચૈલા તથા પાંડ્ય વંશનાં રાજ્ય હતાં.

હિંદુ લોકની પરદેશીઓ સામા થવાની રીત—એમની પરદેશીઓ સામા થવાની રીત થકવી નાખે અને કંટાળો આપે એવી હતી. કેમકે પરદેશીઓ ચઢી આવતા તે વખતે સધળાં રાજમંડળો સંપ કરી સામાં થતાં. ઉપરી અધિરાજ જીતાયા પછી પણ દરેક રાજ સામા થતા ને લડતા તથા સંપ કરી પાછળથી બળવા ઉઠાવતા હતા.

મુસલમાનોની જીત અપુર્ણ હતી—કારણ કે આખો હિંદ કો-ઇવાર તેમના તાબામાં થયો નથી, અને હિંદુરાજ સદૈવ ચાલુ રહ્યું છે. મુસલમાની રાજ્ય અકબરથી ઔરંગઝેબ સુધી પૂર્ણ જોરપર હતું તે વખતે પણ હિંદુરાજઓ ખંડણી આપતા ને તેમના દરબારમાં વફીલો મોકલતા હતા. પણ પૂર્ણ રીતે તેમના તાબામાં થયા નથી. એવું પણ ૧૨૯૯ વરસથી વધારે વરસ ચાલ્યું નહીં એટલામાં તો રંજપૂત સંસ્થાનના રંજપૂતો પંજાબના શીખ લોકો અને દક્ષિણના મરાઠા લોકો તેમના સામા થયા ને બધાં મુસલમાન રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લીધી. જો એ વખતે ઇંગ્લેન્ડ સત્તા જામી ન હોય તો દિલ્લીની પાદશાહી પણ તેઓ લેત.

અફઘાન ધાડો—હિંદુસ્થાનના થડમાં પશ્ચિમ દિશાએ અફઘાનીસ્તાન કરીને દેશ છે. તેમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના મુસલમાનો પાસેનાં પંજાબ પ્રાંત ઉપર ધાડો પાડતા તેથી ખીજવાઇને લાહોરના જાપાળ રાજાએ ઇ. સ. ૯૭૭માં અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢ્ય કરી. તે વખતે ત્યાં સમગ્રતગીન કરીને પાદશાહ ગજનીમાં રાજ્ય કરતો હતો તે જયપાળ સામે લડ્યો. એ લડાઇમાં જયપાળ હાર્યો ને છુટકારાને સાફ પં હાથી તથા અઢીલાખ રૂપીઆ આપવા કબુલ કર્યા. પરંતુ બ્રાહ્મણોની ઉસ્કેરણીથી તે ન મોકલ્યા તેથી સમગ્રતગીને આવી ખીજવાર જયપાળને હરાવ્યો ને પેશાવરમાં અફઘાન લસ્કરનું થાણું બેસાડ્યું, આ વખતે જયપાળની મદદે દિલ્લી, અજમેર અને કનોજ વિગેરેના રાજાઓ ફોજ લેઇને આવ્યા હતા પણ તે સર્વની હાર થઇ.

હિંદમાં થએલા મુસલમાન રાજ્યવંશો—પ્રથમ ગીજની, પછી ગોરી, ગુલામ, ખીલજી, તઘલખ, સૈયદ, લોદી અને તૈમુર અથવા મોમલ. એ આઠ વંશો અનુક્રમે હિંદુસ્તાનમાં થયા. તેમણે હિંદુધર્મ અને હિંદુરાજ્ય ડુબાવાને ધાર્યા પણ તે ડુબી ગયાં નહીં. અઘાણી લગણુહિંદમાં પુષ્કળ હિંદુઓને હિંદુરાજ્યો વસે છે તે બધા બ્રાહ્મણોની સત્તામાં છે.

મહમદ ગીજનીવી—અફઘાનીસ્તાનનો સખકતગીન પાદશાહ મુઘા પછી તેનો ૧૬ વરસનો દીકરો મહમદ એ ઇ. સ. ૯૯૭ માં ગીજનીની ગાદીએ બેઠો ને તેણે ૧૦૦૧ થી ૧૭ સ્વારીઓ હિંદ ઉપર કરી. તેમાં ૧૩ સ્વારીઓ પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ જીતવાને બાકીની ચાર સ્વારીઓ કાશ્મીર, કનોજ અને ગોવાલ્ધર તથા સોમનાથ લૂટવાને કરી હતી.

મહમદની મુખ્ય બાર સ્વારીઓ—(૧) જયપાળ ઉપર. (૨) ભાટીઆના રાજા ઉપર. (૩) મુલતાન ઉપર. (૪) અનંગપાળ ઉપર. (૫) ખીજવાર મુલતાન ઉપર. (૬) થાનેશ્વર ઉપર. (૭) કાશ્મીર ઉપર. (૮) કનોજ ઉપર. (૯) મથુરા ઉપર. (૧૦) ખીજવાર કાશ્મીર ઉપર. (૧૧) કલિંજર તથા ગોવાલ્ધર ઉપર અને (૧૨) સોરઠી સોમનાથ ઉપર.

ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં મહમદે જયપાળ ઉપર ચઢાઇ કરી તેમાં જયપાળ હાર્યો તેથી તે પોતાનું રાજ્ય પોતાના દીકરા અનંગપાળને આપી રાજ્યવંશોસહીત ચીતા ખડકી બળી મુક્યો. કેમકે હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે બેવાર હારેલો રાજા રાજ્ય કરવા લાયક ગણાય નહીં.

ઇ. સ. ૧૦૦૮ માં મહમદે અનંગપાળ ઉપર ચઢાઇ કરી. તે વખતે અનંગપાળની મદદે દિલ્હી, કલિંજર અને કનોજ વિગેરેના રાજા તથા જમણી ધક્કરો આવ્યા અને બૈરાંએ પણ ઘરેણાં ગાંઠાં વેચી લડાઇને સાર ખરચી મોકલી. એમાં મુસલમાનો હાર્યા ને તેમાં ૪૦૦૦ માણસ મર્યાં. * મહમદે ત્યાંથી જઈ હિમાલયમાંનું નગરકોટનું દેરું લૂટ્યું.

* ખીજ પ્રતિહાસમાં અનંગપાળ હાર્યો. ને તેનાં ૩૦ હજાર

૬. સ. ૧૦૧૧ માં મહમદે જમનાં ઉપરનાં થાનેસ્વરનાં દેરાં લૂટ્યાં અને તોડી નાખ્યાં. તેમજ ૧૦૧૭ માં મથુરાનાં દેરાં લૂટી બાળી નાખ્યાં તથા ત્યાંનાં માણસોને ગુલામ કરી વેચ્યાં.

૭. સ. ૧૦૨૪ માં મહમદે શેરહી સોમનાથ ઉપર ચઢાઈ કરી, તેના સામે ગૂજરાતનો રાજા બીમદેવ લડવા આવ્યો પણ તે હાર્યો. મહમદે સોમનાથનું દેરં લૂટ્યું. ત્યાંની મૂર્તિઓ બાગી ને દેરાનાં સુખડનાં કમાડ તથા મહાદેવના કડકા ગજની લેઈ ગયો. રસ્તામાં જતાં તે બૂલો પડ્યો અને તેથી પાણી પિના તેનાં હજારો માણસ મરી ગયાં.

મહમદની સોમનાથ ઉપરની ચડાઇનું વર્ણન—એ વર્ણન ફિરિસ્તા નામના ઇતિહાસ કર્તાએ અતિશે યોક્તિમાં કર્યું છે. તેણે લખ્યું છે કે મહાદેવના બાણમાંથી દ્રવ્ય નીકળ્યું ને તે ન બાગવા માટે હિંદુઓએ બહુ દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું. પણ એ સર્વ ખોટું છે. તેમજ લાડ એલન્યરોએ અદ્રગાનીસ્તાન જીત્યાની નીસાની દાખલ સોમનાથના કમાડને નામે ગીજનીના રાજાનાં કમાડ ૧૮૪૨ માં મોટા હાથથી ઉત્તરહિંદમાં ખતાવ્યાં હતાં તે પણ ખરાં નથી.

મહમદની સ્વારીઓનો પરીણામ—મહમદની સ્વારીઓનો પરિણામ એ થયો કે હિંદમાંથી લાખો રૂપીઆનું ધન ગયું અને પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ ગજનીને તાબે થયો. મહમદનો હેતુ હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાનો નહોતો પણ ધનવાન નગરો તથા દેરાં લૂટી ત્યાંની મૂર્તિઓ બાગી ધન હરણ કરવાનો હતો. કેમકે એ પૈસાનો બહુ લોભી હતો.

મહમદ વિષેની વાતો—મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તાએ મહમદ વિષે ઘણી વાતો લખી છે. તેમાંની એક વાત એવી છે કે એક બાઈએ આવીને કહ્યું કે “તમારાથી જોટલો મુલક સચવાય તેથી વધારે ન રાખો કેમકે ઇરાનના રજુમાં ચોરોએ મારા છોકરાને મારી નાખ્યો.” આઠ-

માણસ મરાયાં એમ લખ્યું છે.

પક્ષના બદલામાં તેણે એ બાઈને ઇનામ આપી ત્યાંના રક્ષણને સારૂ સ્વાર મોકલ્યા.

ખીજી વાત એવી છે કે દરદોશી કવિએ શાહનામુ એટલે મહમદના અરિત્રનું પુસ્તક બનાવ્યું. તેની દરેક ટુકે સોનાની મોહોર આપવાનો ઠરાવ હતો પણ તેના બદલામાં મહમદે રૂપાની મોહોર આપવા માંડી. તે કવિએ ન લેતાં તેને વિષે નિંદાની કવિતા જોડી, તે માફ કરી તેને એક લાખ સોનાની મોહોરો મોકલી. પણ તે પહેલ્યતા પહેલાં કવિનું મૃત્યું થયું. એની નિંદાની કવિતાથી જાણાય છે કે એની મા કોષ્ટ નીચી જાતની હતી.

ગજની વંશનો અંત—મહમદે સોમનાથ પછી ઇરાન જીત્યું ને ૧૦૩૦ માં મરી ગયો. એ કઠોર મનનો તથા પૌસાનો બહુ લોભી હતો. પણ વિદ્યા વધારવામાં મન લગાડવાથી એની નામના વધારે ઘટી છે. મહમદની પછી ગજનીની ગાદીએ મસુદ વિગેરે આઠ પાદશાહ થયા. પણ તેમના વખતમાં કંઈ જાણવા જેવી બિના બની નથી. છેલ્લા નવમા પાદશાહ બેહરામે પોતાનો જમાઈ જે ગોર પ્રાંતનો સૂબો હતો તેને મારી નાંખ્યો તેથી તેના ભાઈ અલાઉદ્દીને આવી ગજની શેહેર બાળી નાંખ્યું. બેહરામ હિંદુસ્તાન તરફ નાઠો ને રસ્તામાં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા ખુશરૂએ લાહોરમાં રાજ્ય કર્યું. એના સાત વરસના અમલ પછી તેનો દીકરો ખુશરૂમલિક ગાદીએ બેઠો પણ તેનો અમલ ગોરીવંશના મહમદગોરીએ તોડી પાડ્યો.

ગોરીવંશ—ગીજની અને ગોરીવંશ વચ્ચે વેર બંધાયું હતું તેથી તેમણે એક ખીજનાં વેરનાં સાટાં વાળ્યાં તેમાં આખરે ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં ગોરીવંશનો જય થયો ને ગજનીના સળને લાહોર ત્રાશી જવું પડ્યું. આ ગોરીવંશમાં મહમદગોરી થયો. એણે ૧૧૮૫ માં ખીજની વંશના ખુશરૂમલિક પાસેથી લાહોર છીનવી લીધું ને હિંદુસ્તાન સ્થા-

રીઓ કરી. (એ ગોર પ્રાંતના રહેવાસી તે ઉપરથી ગોરી કહેવાય છે.)

મહુમદ ગોરી—એને શાહબુદ્દીન ગોરી પણ કહે છે. એને આસુદ્દીન કરીને એક ભાષ હતો. તેને ને એને ઘણું હેત હતું. આસુદ્દીન માદીએ બેસી મુલકનો બદોબસ્ત રાખતો અને શાહબુદ્દીન લગાઇએ ચલાવતો હતો. એ શાહબુદ્દીને કુલ નવ સ્વારીઓ હિંદુસ્તાન ઉપર કરી.

૧૧૭૬ માં અને ૧૧૮૬ માં શાહબુદ્દીને લાહોર ઉપર ચડાઇ કરી તે લીધું. ૧૧૭૮ માં ગુજરાતના બોળાબીમ ઉપર અને ૧૧૮૧ માં દિલ્લીના પૃથ્વીરાય ઉપર ચઢાઈ કરી. બોળાબીમની સાથે પાટણ આગળ ને પૃથ્વીરાય સાથે થાનેસ્વર આગળ લગાઈ થઈ. પણ એ બેય લગાઇઓમાં તે હાર્યો. ત્યાર પછી ૧૧૮૩ માં પૃથ્વીરાય ઉપર શાહબુદ્દીને બીજવાર પાણીપતના મેદાનમાં ચડાઇ કરી. આ વખતે પૃથ્વીરાય રજપૂતોના કુસંપથી હાર્યો ને મરાયો તથા તેની રાણી સતી થઈ. તે પછી શાહબુદ્દીને અજમેર લીધું ને ૧૧૮૪ માં કનોજ ઉપર ચડાઇ કરી તે જીત્યું ને તેના રાજા જયચંદ્ર રાઠોડને માર્યો. આ જયચંદ્ર પાસે લશ્કર ઘણું હતું તેથી તે દળ પાંગળો કહેવાતો હતો.

રજપૂતોમાં કુસંપ થવાનું કારણ—શાહબુદ્દીન હિંદ જીતવા ચડ્યો તે વખતે દિલ્લી, અજમેર, કનોજ અને ગૂજરાત એ ચાર રજપૂત નાં મોટાં રાજ્ય હતાં. તેમાં દિલ્લીના તોમાર રાજા અનંગપાળને દીકરો નહોતો તેથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પોતાના ભાણેજ અજમેરના પૃથ્વીરાયને આપ્યું. આથી કનોજનો જયચંદ્ર રાઠોડ રીસાયો ને પૃથ્વીરાય સાથે વેર બંધાયું. કારણ કે એ પણ અનંગપાળનો ભાણેજ હતો. વળી પૃથ્વીરાયને ગૂજરાતના સોલંકી ભીમ જોડે પણ એક કન્યાની તકરારમાં વેર બંધાયું હતું. કનોજના જયચંદ્ર રાઠોડે પોતાનું ચક્રવર્તિપણું પ્રસિદ્ધ કરવા અને પોતાની દીકરી સંયોમતાનો સ્વયંવર કરવા મંડપમાં સર્વ સજા સજ્જન બેમા કર્યા. તેમાં પૃથ્વીરાય અગ્રણ્ય નહોતો. તેથી તેનો આદીએ કનો કર્યો.

ખનાવ એવો બન્યો કે એ ચાડીઆને કન્યાએ વરમાળા પહેરાવી. તેથી પૃથ્વીરાય આવી પોતાની કન્યાને જખરજસ્તીથી લેઇ ગયો. આ પ્રકારના કુસંપના વેરથી જયચંદ્રે શાહપુદીનને બોલાવ્યો તેથી બન્ને રાજ્યનો નાશ થયો.

પૃથ્વીરાય રાસો—એ રાસો તેના દરબારના ચંદ બારોટે રચ્યો છે તે હિંદીભાષામાં છે. એમાં પૃથ્વીરાયના કુળનો નાશ મ-માની વાત સ્વદેશાભિમાનના રૂપમાં વર્ણવી છે.

રજપૂત સંસ્થાન—જયચંદ્રે રાઠોડ હાર્યો પછી મુસલમાનને તાબે ન થવા સાર ઉત્તર હિંદના તમામ રજપૂતો પોતાનાં ધરબાર છેડી સિંધુ નદીની પૂર્વના મૂલકમાં જઈને વસ્યા ને રાજ્ય સ્થાપ્યાં તે હાલ રજપૂત સંસ્થાન કહેવાય છે.

કુતપુદીન ને બખ્તીઆર ખીલજી—એ બે શાહપુદીનના સરદાર હતા. શાહપુદીને ૧૧૯૫ માં ગોવાલ્પર ઉપર નવમી ચડાઇ કરી પછુ એકાએક તેને પાછું જવું પડ્યું. તેથી કુતપુદીને એ સાલમાં ગોવાલ્પર ને ગૂજરાત જીત્યાં અને બખ્તીઆર ખીલજીએ ૧૧૯૯ માં અયોધ્યાને બહાર તથા ૧૨૦૩માં બંગાળા જીત્યો. એ વેળા બંગાળા માં ૮૦ વરસનો લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો તે નાશીને જગન્નાથ-પુરીમાં જઈ રહ્યો ને બાકીનો બવ ભક્તિમાં ગાળ્યો.

શાહપુદીન ગોરીનું મરણ—ઇ. સ. ૧૨૦૨માં ગ્યાસુદીન મરી ગયા પછી શાહપુદીન મહમદગોરી નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. તેણે ખારીજમના પાદશાહ ઉપર ચડાઇ કરી તેમાં તે હાર્યો તેથી તેના પંજાબ, સિંધ વિગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થયા અને ધક્કરે લોકે ૧૨૦૩માં પંજાબ લેઇ લીધું. એ સૂબાઓને તથા ધક્કરેને હરાવવા તે હિંદમાં આવ્યો ને હરાવીને પાછા જતાં સિંધુ નદીને કાંઠે મુઠામ કચ્છો ત્યાં ધક્કરેએ તેને ઉધતો મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૨૦૬.

મહમદ ગોરીની સ્વારીઓનું કારણ—એની સ્વારીઓનું

કારણ મહમદ ગજનવીની પેઠે દેરાં લૂંટી ધનહરણ કરવાનું નહોતું. પણ દેશ જીતી રાજ સ્થાપવાનું હતું. સબક્તગીને પેશાવર જીતી ગીજનીની હદ ત્યાં સુધી આણી. તેમાં મહમદ ગજનવીએ પંનબનો પશ્ચિમ ભાગ વધાર્યો. પણ મહમદ ગોરીએ તો આખો ઉત્તર હિંદ જીતી તે ઉપર અમલ કરવા સૂચા નીમ્યા. જે તેના મરણ પછી તેના ધણી થયા. મહમદ ગોરીની નામના મહમદ ગજનવી કરતાં થોડી થઇ હતી. કાસણ કે એણે વિદ્યાના કામમાં કંઈ મદદ કરી નહોતી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

હિંદમાં મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના.

ગુલામવંશ ૧૨૦૬—૧૨૯૦—૮૪.

ગુલામવંશ—મહમદ ગોરીને છોકરો ન હોવાથી તે ગુલામો રાખી ઉછેરતો હતો. એ રીતે તેણે કુતબુદ્દીનને ઉછેરી હિંદુસ્તાનનો સખો બનાવ્યો હતો. એ કુતબુદ્દીન શાહુદ્દીન મુવા પછી હિંદુસ્તાનનો સ્વતંત્ર પાદશાહ થયો.

કુતબુદ્દીન—૧૨૦૬—૧૨૧૦. એણે હિંદુસ્તાનમાં ઈ. સ. ૧૨૦૬માં પેહેલ વેહેલું મુસલમાની રાજ સ્થાપ્યું. એ જાતે ગુલામ હતો તેથી એના વંશનું નામ ગુલામવંશ પડ્યું. એ ગુલામવંશ ૧૨૦૬ થી ૧૨૯૦ લગી ૮૪ વરસ ચાલ્યો. એ વંશને ત્રણ મોટાં સંકટ ખમવાં પડ્યાં તે એકે મુસલમાન સરદારોના બળવા, હિંદુઓનાં બંડ અને મુગલોની સ્વારીઓ. કુતબુદ્દીનની રાજધાની દિલ્લી હતી ત્યાં તેના નામથી “ કુતબમીનારો ” છે. કુતબુદ્દીન પછી તેનો દીકરો આરામ ખાદીએ બેઠો. પણ એનામાં કંઈ દમ નહોતો તેથી એનું રાજ એના બનેલી અલ્તમસે લેઈ લીધું.

અલ્તમસ—૧૨૧૧—૧૨૩૬ એ ગુલામવંશમાં જન્મરો પાદ-

સાહ થયો. એણે ૧૨૨૫માં સિંધ અને બંગાળા જીત્યાં તથા ૧૨૩૧ માં માળવા જીતી સાંનું મહાકાળેશ્વરનું દેર ખોદી નાખ્યું. એના વખતમાં મુગલ સરદાર જંધીસખાં આવ્યો હતો પણ તે સિંધુ આ-મળથી પાછો ગયો. આ પાદશાહના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં પેહેલ વહેલાં ૧૨૨૯ માં મુસલમાની નાણાંના શીક્ષા પડ્યા તથા બગદાદના ખલીફાએ હિંદનું જૂદું મુસલમાની રાજ માન્યું. એના અમલમાં વિધ્યાયજ પર્વતની ઉત્તરનો તમામ મુલક એટલે પંજાબ, વાવ્ય-પ્રાંત, અયોધ્યા, બિહાર, નીચલો બંગાળા, અજમેર, ગોવાલ્પર, મા-ળવા અને સિંધ એ નવ પ્રાંતો દિલ્લીની ગાદી તાળે આવ્યા હતા.

રજીયાબેગમ—૧૨૩૬-૧૨૩૯ અલ્તમશ ૧૨૩૬ માં મરી ગયો તે પછી તેનો દીકરો રકનુદીન ગાદીએ બેઠો. પણ તેનામાં કંઈ દમ ન-હોતો તેથી તેની બેન રજીયા બેગમે રાજ લેધ લીધું. એ બાઈ હોંસી-આર ને ભણેલી હતી. પણ એણે કોઈ ગુલામની સાથે દોસ્તી બાંધી તે વાત અમીરોને ગમી નહીં તેથી તેને કેદમાં નાખી, ત્યાંથી અલતુની-આ નામના ચોકીદારને લેખને તે નાશી ગઈ. આખરે બંને પકડાયાં ને માર્યા ગયાં. એને નરજતિમાં સુલતાન રજીયા કહેછે. એના પછી મવ-જુદીન તથા અલાઉદીન અને નાસરુદીને રાજ કર્યો. એમના વખતમાં મુ-ગલોના હુમલા ઘણા થતા હતા. નાસરુદીન એ ફકીરી ચાલનો હતોતેથી એ-નું રાજ એના વજીર ગ્યાસુદીનના હાથમાં હતું. એ ગ્યાસુદીને મુગલ સરદાર હોલાકુખાંના વડીલને બહુ માન અપાવ્યું હતું. નાસરુદીન ૧૨૬૫ માં મરી ગયો તેની ગાદીએ ગ્યાસુદીન બેઠો. એ ગ્યાસુદીનને બલબન કહેછે.

ગ્યાસુદીન બલબન—૧૨૬૫-૧૨૮૭ એ મુગલો બેઠે, જ-મલી હિંદી જતો બેઠે અને રજપૂતો બેઠે વઢ્યો તથા મેહેલના સાથી ગુલામોને કાઢી મૂક્યા. એ ઘણો નિર્દય હતો. દરેક બંડ સમાવતાં લોકો ઉપર એણે નિર્દયપણે જુલમ કર્યો. મેવાતનાં એક લાખ માણસ માર્યા

તથા બંબાળાના સુખા તોચલને ફાંસીએ દીધો. એ પોતે હલકી જાનનો હતો તોપણ એણે દરેક મોટા હોદ્દા અમીરી ખાનદાનવાળા માણસોને આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. એના વખતમાં મુગલોના જીલમથી નાશી આવેલા રાજાઓ, કવિઓ અને પંડિતો દિલ્હીમાં આવી બસ્યા. તેમને એણે વસવાને જગ્યા આપી તથા જીવીકા બાંધી આપી. કેમકે એ વખતમાં એ મોટાઈ માનતો હતો. પરદેશી રાજાઓ જે દેશથી આવેલા તે દેશનાં નામ પાડી તેમને રહેવાને મેહેલ બાંધી આપ્યા. જેમકે ખારીજમ, ગજની, ગોરબગદાદ વિગેરે. એ ૧૨૮૭ માં મરી ગયો. એની ગાદી એના દીકરા બકારાખાંના દીકરા કૈકુબાદને મળી. કેમકે બકારાખાં સાથે એને અણબનાવ હતો.

કૈકુબાદ—૧૨૮૭-૧૨૯૭. એ ગુલામવંશમાં છેલ્લો બાદશાહ હતો. એને નિન્નમુદ્દીન કરીને વજીર હતો તે ધણો દુષ્ટ હતો. તેણે એની પાસે ધણાં ધાતકી કામ કરાવ્યાં તથા એના બાપ સાથે અણબનાવ કરાવ્યો. એને કૈકુબાદે મરાવ્યો. કૈકુબાદમાં રાજ ચલાવવાના હાંસ નહોતા તેથી ખીલજી લોકે તેને મારી પોતાના સરદાર જલાલુદ્દીનને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઈ. સ. ૧૨૯૦.

ગુલામવંશી રાજ્ય નબળું પડવાનાં કારણ—એ સમય નબળું પડવાનાં મુખ્ય ત્રણ કારણ છે. એક મુગલોની સ્વારીઓ, ખીજી રજપૂતોનાં બંડ અને ત્રીજું જંગલી ધક્કરો તથા મેવાતના ડુંગરી ભોકો ના હુમલા. મુગલો ૧૨૪૫ માં ટિબેટને રસ્તે અને તે પછી ૪૪ વરસો માં અફઘાન ઘાટોને રસ્તે વારંવાર આવતા. તેમજ ધક્કરો ને મેવાતના ડુંગરી ભોકો દિલ્હી સુધી લૂંટ કરતા હતા. તથા રજપૂતો વારંવાર સામ થતા તેથી ગુલામ રાજાઓથી ઉત્તરદિશ માત્ર અડધું જતામું હતું.

ખીલજીવંશ ૧૨૯૦-૧૩૨૦-૩૦

જલાલુદ્દીન—૧૨૯૦-૧૨૯૫ એ ૭૦ વરસની ઉંમરે ગાદીએ

મેડો. એ દયાળુ ને ભોભો હતો. તેથી એના રાજમાં ધણાં બંડ થયાં. એણે ૧૨૯૨ માં મોગલોને હરવ્યા ને એનો ભત્રીજો અલાઉદ્દીન ને કસ ગામનો સુબો હતો. તેણે ચઢાઈઓ કરી બીલસા નામે બુદ્ધ દેવળ વાળું નગર લૂટ્યું તથા બુદ્ધેશ્વરને માળવાનાં બંડ સમાવ્યાં. ત્યાર પછી તેણે દક્ષિણમાં જઈ રાજ રામદેવને હરાવી તેની રાજધાની દે-
વગીરી લૂટ્યું ને પુષ્કળ ધન આણ્યું. એ ધનમાં ભાગ આપવાને બાને પોતાના કાકા જલાલુદ્દીનને બોલાવ્યો ને માર્યો અને પોતે રાજ થયો.

અલાઉદ્દીન—૧૨૯૫-૧૩૧૫ એણે ધણાં ખુન કર્યા તેથી એ ખુની કહેવાયો. પ્રથમ એના ભત્રીજા સુલેમાન વિગેરેએ બંડ કર્યા તેથી તેમને માર્યા, ત્યાર પછી પોતાના ભાઈ અલીશ્ખાને તથા વજીર નસર-
તખાને મૂજરાત જીતવા ૧૨૯૭ માં મોકલ્યા, તેમણે ત્યાંના રાજા કરણને હરાવી તેની રાણીઓ કમળાદેવી વિગેરેને પકડી આણી તથા ખંભાત ભૂરી મલેકકાકુર નામે ગુલામ લાવ્યા જેણે આગળ જતાં મોટાં પરાક્રમ કર્યાં. તે પછી અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં રણથંભોર અને ૧૩૦૩ માં ચીતોડખડ જીત્યાં. એમ ઉત્તરમાં જીત કરી ૧૩૦૩ માં મલેક કાકુરને સરદાર બનાવી દક્ષિણ મોકલ્યો. તેણે ૧૩૦૬ માં માળવા, ખાનદે-
શ ને મહારાષ્ટ્ર લીધાં તથા દેવગીરીના રાજા રામદેવને પકડી આણી તાબેદારી કબુલ કરાવી. એ પછી કાકુરે ૧૩૦૯ માં વરંગળને ૧૩૧૦ માં કર્ણાટક લીધાં ને ૧૩૧૩ માં ઠેઠ રામેશ્વર સુધી જીત કરી રામના સેતુએ મસીદ બાંધી. અલાઉદ્દીનના રાજ્યમાં મુગલોએ સાતવાર હુમલા કર્યા. તેમાં પહેલા એ હુમલા ૧૨૯૭-૯૮ માં ને ત્રીજો હુમલો ૧૨૯૮ માં કર્યો. એ વખતે મુગલ સરદાર પુતલુકખાં હતો. ચોથો હુમલો ૧૩૦૩ માં દિલ્લી ઉપર અને તે પછીના ત્રણ હુમલા ૧૩૦૪ માં રોહા લખાંડ ઉપર કર્યા. એ બધી વખત તેઓ હાર્યાને માર્યા મયા.

અલાઉદ્દીનના રાજ્યનો અંત—એ ખદશાહ અનિશ્ચિત

ખાધાથી માંદો પડ્યો ને ઇ. સ. ૧૩૧૫માં મરણ પામ્યો. એ વિશે એમ કહેવાય છે કે કાપુરે તેને ઝેર દીધું. એના અંતના વખતમાં રાજ્યની માઠી વલે થઈ. ગુજરાતમાં હિંદુઓએ બંડ કર્યું, ચીતોડગઢ રજપૂતોએ પાછો લીધો અને દક્ષિણમાં મુસલમાની થાણાં હાંકી કઢાડી સમદેવનો જમાણ હરપાળ સ્વતંત્ર થયો.

અલાઉદ્દીનના ગુણદોષ—એ લડવૈયોને બહાદુર હતો તથા એના કાયદા સારા હતા ને એના વખતમાં રાજ્યનો ફેલાવો પણ ઘણું થયો હતો. પરંતુ એ ઘણો અભિમાની, ધર્માંધ, જુલમી અને ખુની હતો એણે માણસ જાત મારવામાં કંઈ પણ દયા રાખી નહીં તેથી એ ઇતિહાસમાં ખુની અને સાધારણ લોકમાં અલાધીઆ ખુની નામે ઓળખાય છે. એણે દિલ્લીમાં વસ્ત્રીની ભીડ થવાથી ૧૫ હજાર મુગલોને મારી નાંખાવ્યા તથા કેટલાકને ગુલામ કરી વેચ્યા હતા.

મુબારક—૧૩૧૬-૧૩૨૦ કાપુરે અલાઉદ્દીન પછી તેના ચોથા દીકરા હમરને ગાદીએ બેસાડ્યો ને મોટા બે દીકરાની આંખો ફોડી તથા ત્રીજા મુબારકને મારી નાંખવા મારા મોકલ્યા. મુબારક મારાને લાંચ આપી બચ્યો, એણે કાપુરને તથા પોતાના મોટા બે ભાઈઓને ચી મારાને મારી નાંખાવ્યા ને હમરને આંધળો કર્યો, પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. એ મુબારકે ગુજરાતનું બંડ સામાવ્યું તથા દક્ષિણમાં હરપાળને હરાવી મારી નાંખ્યો ને કેટલાક કરવેરા માફ કર્યા. પછી સજ્જ વજર ખુશરૂખાને સોંપી પોતે મોજમજનમાં પડ્યો. એ ખુશરૂખાંએ તેને માર્યો ને પોતે સજ્જ થયો.

ખુશરૂખાં—૧૩૨૦-૧૩૨૦ એ વટલેલો નીચો જાતનો હિંદુ હતો. એ ખરા મનથી મુસલમાન થયો નહોતો, તેથી એને ફરી હિંદુરાજ સ્થાપવાનો વિચાર થયો હતો પણ એ હલકી જાતનો હોવાથી રજપૂતોએ તેને માન આપ્યું નહીં. એણે મુસલમાની ધર્મને અપમાન પ-

હોઆડ્યું તેથી એની ફાજના સરદાર આસુદીને બંડ કરી એને મારી નાખ્યો ને ખીલજીવંશનો અંત આવ્યો.

તગલખવંશ. ૧૩૨૦—૧૪૧૪-૯૪.

આસુદીન—૧૩૨૦—૧૩૨૫. એણે ખુશખાને હતવી મારી નાખ્યો તેથી અમીરોએ તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ બાદશાહે રાજનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો તથા દિલ્હીની પાસે તગલખાબાદ નામે શહેર વસાવી તેમાં રાજ્યધાની કરી. એના દીકરા જુમાખાંએ ૧૩૨૩ માં વરંગુળ જીત્યું ને એ પોતે ૧૩૨૪ માં બંગાળા પ્રાંતનો બંદોબસ્ત કરવા ગયો. રસ્તામાં આવતાં જુમાખાંએ તેને માર્યો ને પોતે રાજ થયો.

૧ લો મહમદ તગલખ—૧૩૨૫—૧૩૫૧ જુમાખાંનું બીજું નામ મહમદ તગલખ છે. એ બાણેસો, ચતુર અને નિયમ પ્રમાણે ચાલનાર હતો. પરંતુ એનામાં કુરતા, અવિચારીપણું અને આંધ્રધનું બળ વિશેષ હતું. એ રાજનો એક દાંત પડ્યો હતો તેને ધામધુમથી દટાવી તેના ઉપર એણે મસીદ ચણાવી હતી.

એનાં અવિચારી કામ—એણે મુગલોને નાણાં આપી ખજાનો ખાલી કર્યો, ધરિન તથા ચીન ઉપર ફાજ મોકલી અને દેવગીરીમાં ગાદી કરવાને મનસુબે તેનું નામ દોલતાબાદ પાડ્યું ને ત્યાં દિલ્હીના લોકને જવાનો હુકમ કર્યો તથા તાંબા પીતળનાં નાણાં ચલાવ્યાં.

એના અવિચારી કામથી થયેલું નુકશાન—ખજાનો ભરત્યા ભારે કર બેસાડ્યા તેથી લોકો સામા થયા, ધરિન જનારી ફાજ ખમાર ન મળવાથી વીખરાઇ ગઇ. ચીન મોકલેલી ફાજ રસ્તામાં મરી ગઇ અને દેવગીરીમાં જવા આવવામાં હજારો લોક ખરાબ ખાસ્તા થઇ ગયા. તથા તાંબા પીતળનાં નાણાંથી વેપાર રોજગાર પડી બાગ્યો.

એની કુરતા—એની કુરતા હદપાર હતી. અંગા જમના વ-એના દેશમાં દશ અને વિસધણા વેરો વધાર્યો તેથી ખેડૂતો ધરખાર

છોડી નાશી ગયા ત્યાં તેમને કાપી નાંખ્યા. એ રીતે મોટા કનોજ શહેરના ભોકનો પણ ઘાત કરાવ્યો હતો. વળી એવા વખતમાં ભારે દુકાળ પડ્યો હતો તેથી લોકના દુઃખની કંઈ સીમા રહી નહોતી.

એના વખતમાં થયેલાં બંડ— એણે મુસલમાની ધર્મ વખારવા આગ્રહ કર્યો તેથી તથા હિંદુઓને મોટા અધિકાર ન આપ્યા તેથી એના રાજ્યમાં ધણાં બંડ થયાં તથા કેટલાક પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા. માળવા, પંજાબ, બંગાળા, દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં તથા બે-હરમાં બંડ થયાં ને નીચલો બંગાળા, કરોમાંડલ કાંઠો, કર્ણાટક અને તૈલંગણુ એ પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા તથા દક્ષિણમાં એના સરદાર નન્દ-રખાંએ નવું બ્રાહ્મણી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧ લા મહમદ તગલખનું મરણુ—એણે દરેક બંડ સમાપ્તતાં ધણી નિર્દયતા કરી. માળવામાં એના ભત્રિજાએ બંડ કર્યું હતું. તેની એણે જીવતાં ચામડી ઉતારાવી અને પંજાબના સૂબાએ બંડ કર્યું તેથી તેને ગરદન માયો. ખીજાં બંડ સમ્યાં નહોતાં. ગુજરાતમાં ખીજાર બંડ થયું. ત્યાંના બંડખોરો સિધ તરફ નાહા. તેની પછડી પડતાં દક્ષિણમાં તેનું મોત થયું ને તેનો ભત્રિજો ફિરોજુદ્દીન ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૩૫૧.

ફિરોજુદ્દીન—૧૩૫૧—૧૩૮૮. એણે રીબાવીને મારવાની તથા નાક કાન કાપવાની ચાલ બંધ કરીને લોકોને માથેથી ભારે કર છતાર્યો. એ ધનસારી અને દયાળુ હતો પણ લડાઈના કામમાં ખળડ-દાર નહોતો તેથી દક્ષિણ તથા બંગાળાની સ્વતંત્રતા કપ્પલ રાખી. એ પાદશાહે રૈયતના સુખને સાર કુવા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ, વિદ્યાશાળાઓ અને દવાખાનાં કરાવ્યાં તથા મસીદો ને પુલો બંધાવ્યા તથા ખેતીને સાર નેરો ખોદાવી. તેમાંની જમનાં નદીની નેરતો હજુ પણ છે.

૨ એ મહમદ તમલખ ને તૈમુરલીઝ—૧૩૮૮—૧૪૧૨.

સીરેન્ગુદીન પછી આસુદીન બીજો, અને અબ્બુલકર, નાસરુદીન તથા સિકંદર પાદશાહ થયા, તેમના વખતમાં કંઈ બન્યું જાણવા જોવું બન્યું નથી. પણ તે પછી ૧૩૯૨ માં થયેલા છેલ્લા મહમદ તખલખના વખતમાં ૧૩૯૮ માં સમરકંદથી તેમુરલીંગ આવ્યો. તેણે મહમદને હરાવી નસાડ્યો ને દિલ્હીમાં પાંચ દહાડા લૂટ તથા કતલ કરી તે પછી મીરતની કતલ કરી તે હરદાર ગયો. એટલે મહમદે ગૂજરાતથી આવી રાજનો ફરી કબજો લીધો. તે ૧૪૧૨માં મરી ગયો. એ દમ વગરનો હતો તેથી એના વખતમાં માનવતા, ગૂજરાત, જવાનપુર અને ખાંનદેશ વિગેરેના હાકેમો સ્વતંત્ર થયા. મહમદ તખલખના મરણ પછી દોલતખાં લોદીએ એ વરસ રાજ કર્યું એ દોલતખાં લોદીને પંજાબના સુબા ખીજરખાંએ હરાવી રાજ લીધું.

સૈયદવંશ. ૧૪૧૪—૧૪૫૦—૩૬

ખીજરખાં—એ ૧૪૧૪માં ગાદીએ બેઠો ને ૧૪૨૧માં મરી ગયો, એના પછી મુબારક, મહમદ અને અલાઉદ્દીન થયા. એ દમ વગરના હોવાથી એમના વખતમાં પ્રાંતો સ્વતંત્ર થયા ને દિલ્હીની હદ છોક ધટી ગઈ તેથી બેલોલખાં લોદીને રાજ આપી છેલ્લો અલાઉદ્દીન દિલ્હીની ઉત્તરે બુદાયુ નામે ગામમાં રહેવા ગયો. ઇ. સ. ૧૪૫૦

લોદીવંશ. ૧૪૫૦—૧૫૨૬—૭૬.

બેલોલખાં—૧૪૫૦—૧૪૮૮. એણે ૨૬ વરસ સુધી લડી જુનાનપુરના રાજાને તાબે કર્યો. તે પછી ૧૪૮૮ માં મરી ગયો. એના પછી સિકંદર થયો એણે હિંદુઓને ધણું નુકશાન કર્યું એના વખતમાં આગ્રામાં ગાદી થઈને શીરંગી આવ્યા તથા નનકપંથ નીકળ્યો એ ૧૫૧૭માં મરણ પામ્યો ને પછી ઇબ્રાહિમ બેઠો. એના ઉપર તૈમુર વંશના બાબરે ચડાઈ કરી. તેની જોડે ૧૫૨૬માં પાણીપતમાં સંગ્રાહ થઈ તેમાં ઇબ્રાહિમ હાર્યો ને માર્યો ગયો.

દક્ષિણનાં રાજ્ય—મોગલવંશની શરૂઆતમાં દક્ષિણમાં ચેરા,

ચૌલા, પાંડ્ય અને વિજયનગર તથા બ્રાહ્મણી વંશનાં રાજા હતાં. તેમાં પેહેલાં ચાર હિંદુ અને છેલ્લું એક મુસલમાની રાજ્ય હતું. એસની રાજધાની તાલ્કદ હતું તેમાં ૫૦ રાજા થયા. ચૌલાની રાજધાની કુબ્જકાનમ અને તાંજોરમાં હતી એમાં ૬૬ રાજા થયા. પાંડ્યની રાજધાની મધુરામાં હતી. એમાં ઘણા રાજા થયા. ૧૧૬ માં રાજાને મલ્લે કાકુરે માર્યો હતો. એની ગાદીએ જોટલા રાજા થયા તેટલા યુરોપના કોઇ રાજ્યની ગાદીએ થયા નથી. વિજયનગરમાં નરસિંહ વંશનો અમલ હતો. દક્ષિણનો પ્રમાણિક ઇતિહાસ એ વંશથી શરૂ થાય છે. એ રાજ્યનો અંત તાલ્લીકોટની લડાઈમાં મુગલોએ આણ્યો. પણ તેના વંશજોએ જાંગી રો મેળવી જૂદાં જૂદાં રાજા સ્થાપ્યાં. મ્હેસૂરના રાજા, અન્નુડીના રાજા અને મદ્રાસના પોલેગાર લોકો એ વંશના છે. એક રાજકુમારે ચંદ્રગીરીમાં રાજા સ્થાપ્યું હતું તેના વંશે ૧૬૩૯ માં મદ્રાસની જગા ઇંગ્લેન્ડે આપી.

બ્રાહ્મણી વંશ—ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં અલાઉદ્દીને દક્ષિણ જીત્યો. સારથી દક્ષિણમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. બ્રાહ્મણી વંશ પેહેલા મહમદ તમલ-ખની પડતીના વખતમાં તેના સરદાર જાકરખાંએ સ્થાપ્યો. એ સરદાર દિલ્લીમાં કાંગા નામે બ્રાહ્મણને ઘેર ગુલામ હતો. એ બ્રાહ્મણ એના ઉપર ઘણી પ્રીતી રાખી હતી તે ઉપરથી પોતાના વંશનું નામ એણે બ્રાહ્મણી પાડ્યું. એ વંશ ૧૩૪૭ થી ૧૫૨૫ લગી ૧૭૮ વરસ ચાલ્યો. એની રાજધાની પ્રથમ ગુલબર્ગ, પછી વરંગુળ અને છેલ્લે બિડરમાં થઇ હતી. એ રાજ્ય ઘણું જમ્મડ હતું પણ માંહોમાંહેના કુસંપથી તેની પડતી થઈ અને અદિલશાહી, કુતબશાહી, નિજમશાહી તથા ઇમાદશાહી ને બીરદશાહિ એ પાંચ ભાગ પડ્યા.

અદિલશાહી—એ રાજ્ય અદિલશાહે ૧૪૮૯ માં વિજયપુરમાં સ્થાપ્યું. તેનો ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેબે અંત આણ્યો.

કુતબશાહી—એ રાજ્ય કુતબશાહે ૧૫૧૨ માં ગોલકોટ-

કામાં સ્થાપ્યું એનો પણ ૧૬૮૮ માં ચૌરંગજીએ અંત આણ્યો.

નિળમશાહી—એ રાજ્ય નિળમશાહે ૧૪૫૦ માં અહમદ-નગરમાં સ્થાપ્યું. તેને ૧૬૩૬ માં શાહજહાંએ હત્યું. એ રાજ્યમાં મલીક અંબર થયો તેણે પેહેલવેહેલી દક્ષિણમાં જમાખંદી બાંધી.

ઇમાદશાહી—ઇમાદશાહે એ રાજ્ય ૧૪૮૪ માં દલીયપુરમાં સ્થાપ્યું. તેને ૧૫૭૨ માં નિળમશાહે હત્યું.

બરીદશાહી—બરીદશાહે ૧૪૫૮ માં એ રાજ્ય બિરમાં સ્થાપ્યું. તેને ૧૬૫૭ માં ચૌરંગજીએ હત્યું.

ઉત્તર હિંદનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય.

દક્ષિણમાં જેમ આઘણી રાજ્ય સ્વતંત્ર થયાં હતાં તેમ ઉત્તરમાં બંગાળા, માળવા, ગૂજરાત અને જ્ઞાનપુર વિગેરે મુસલમાની રાજ્યો તથા ચિતોડ, જયપુર ને જોધપુર વિગેરે રજપૂત રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં હતાં.

બંગાળા—એમાં ૧૩૪૦ માં ૧ લા મહમદ તગલખના વખતમાં ફકરહીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એને ૧૫૭૬ માં અકબરે હત્યું.

માળવા—એમાં ૧૪૦૧ માં બીજા મહમદ તગલખના વખતમાં દિલાવરખાંએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેને ૧૫૩૧ માં ગૂજરાતના પાદશાહ બહાદુરશાહે હત્યું.

ગૂજરાત—એમાં ૧૩૭૧ માં બીજા મહમદ તગલખના વખતમાં જુદરખાને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એને ત્રીજા મુજફ્ફર પાસેથી ૧૫૭૩ માં અકબરે હત્યું. એમાં પેહેલો અહમદશાહ તથા બીજો મહમદ બેગડો નામે જયરા પાદશાહ થયા. તેમાં અહમદશાહે ૧૪૧૧-૧૨ માં અમદાવાદ વસાવ્યું ને મહમદ બેગડે જુનાગઢ તથા પાવાગઢ હત્યાં.

જ્ઞાનપુર—એમાં પણ બીજા મહમદ તગલખના વખતમાં ૧૩૯૩ માં ક્યાજહાંને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું તેને ૧૪૭૮ માં બહાલોલ લોદીએ હત્યું.

ચિતોડ, જયપુર, જોધપુર, બુંદી વિગેરે રાજપુત રાજ્યો-
એ શીરાજીદીન તગજખનાવખતમાં સ્વતંત્ર થયાં. તેમને મુગલોએ આ-
ધીન કર્યાં. ચિતોડમાં પ્રખ્યાત ભક્તાણી મીરાંબાઈનો વર કુભોરાણો
થયો તેણે ૧૪૪૦ માં માળવાના પાદશાહને કેદ કર્યો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ભોગલવંશ ૧૫૨૬—૧૮૫૮—૫૩૨.

આખર—૧૫૨૬—૧૫૩૦ એ બાપની પછી ૧૨ વરસની ઉમરે
તાતારદેશમાં નાનાફર્ગાનની ગાદીએ બેઠો પછી પરાક્રમ કરી તૈમુરની
રાજધાની સમરકંદ જીત્યું પણ હિંમતેક લોકે તેને કહાડી મૂક્યો. ત્યાંથી
તેણે જઈ કાબુલનું રાજ્ય જીત્યું. ઇ. સ. ૧૫૦૪. તે પછી તેણે ૧૫૨૬
માં પંજાબના સૂબા દોલતખાંલોદીના બોલાવ્યાથી હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી.
તેના સામા પાણીપતના રણમાં દિલ્લીનો પાદશાહ ઇબ્રાહીમલોદી લડ્યો.
તેમાં તે હાર્યો ને દીલ્લીપતી બાબર થયો. ત્યાર પછી મેવાડનો રાણો
સંગ બીજા રાજાઓની મદદ લેઈ બાબર સામા લડવા આવ્યો તેને
૧૫૨૭માં શીકરી આગળ હરાવ્યો. આ લડાઈમાં બાબર ઘણો સપડાયો
હતો તેથી જીવતાં સુધી દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પછી ૧૫૨૮ માં
બાબરે ચંદેરી જીત્યું ને ૧૫૩૦ માં આગ્રામાં મરી ગયો. બાબર
એનો અર્થ સિંહ એવો થાય છે. એ તૈમુરથી છઠ્ઠો પુરુષ હતો. એ શૂરો,
ધીરજવાન, આતંદી અને પ્રેમી હતો. એને કુલનો શોખ ઘણો હતો.

હુમાયુ—૧૫૩૦—૧૫૫૬. બાબરને ચાર દીકરા હતા. હુમાયુ,
કામરાન, હંદાલ ને મિરજીતમી. તેમાં વડો હુમાયુ ગાદીએ બેઠો.
૧૫૩૦. એને મધ્ય એશિયામાંથી આવતી મદદ બંધ પડી તોપણ એણે
પરાક્રમ કરી ૧૫૩૫ માં ગૂજરાતના પાદશાહ બાહાદુરશાહને મદદ

આગળ હરાવ્યો. તે પછી ચાંપાનેરના રાજા પતાપરાવળને હરાવી ચાંપાનેર જીત્યું. એવામાં અફઘાન સરદાર શીરશાહે બળવો કર્યો ને બંગાળ તથા બહાર જીત્યાં. તેના સામા હુમાયુએ ૧૫૩૯માં બકસર આગળ ને ૧૫૪૦ માં કોનોજ આગળ લડાઈ કરી પણ તેમાં તે હાર્યો ને ઇરાન તરફ મદદ લેવા નાઠો.

શીરશાહ—૧૫૪૦-૧૫૪૫-હુમાયુ નાઠાથી એ દિલ્હીપતી થયો. એણે લોકોને સારૂ રસ્તા, ધર્મશાળાઓ ને સદાવ્રતો બંધાવ્યાં. એ ઘણો કપડી હતો તેથી એણે રાયસેનના હિંદુઓને કપડથી માર્યા ને મારવાડના રાજા માલદેવને તેના સરદાર ઉપરથી ભરોસો ઉઠી જાય એવો કપડનો કાગળ લખ્યો. તે પછી તે ૧૫૪૫ માં કલિંજર લેતાં મૃત્યુ પામ્યો. તેની પછી તેનો દીકરો સલીમશાહ થયો, તેમાં દમન હોવાથી તેનું રાજ્ય તેના ભાઈ અદીલશાહે લીધું. એના વખતમાં બંગાળ, માળવા, અને પંજાબ વિગેરેના સૂબા સ્વતંત્ર થયા ને રાજ્યમાં ગડબડ થઈ. એવામાં શીઆ પંથ પાળવાની સરતે ઇરાનમાંથી ૧૪૦૦૦ સ્વારની મદદ લેઈ હુમાયુ આવ્યો ને અદીલશાહને હરાવી ફરીને દિલ્હીમાં અમલ કર્યો. પણ એ ૧૫૨૬ માં પોતાના રંગમેહેલની નીસરણીએથી પડી મરણ પામ્યો. એના પછી એનો દીકરો અકબર ગાદીએ બેઠો.

અકબર—૧૫૫૬-૧૬૦૫. એ ગાદીએ બેઠો ત્યારે એનું વય ૧૪ વરસનું હતું તથાપી ૧૫૫૬ માં એણે પાણીપતના રણમાં અફઘાન સરદાર હેમુને સખત હાર ખવડાવી હતી. એના રાજ્યનો વહીવટ એના આપના વખતનો પ્રધાન બેહેરામ ચલાવતો હતો. એ બેહેરામને ખાન્યાવા એટલે રાજ્યપિતા કહેતા. તેણેજ અકબરને રાજકાળમાં પાવર-ધો કરી અફઘાન લડાઈમાં જય મેળવી આપ્યો હતો. એ બેહેરામમાં જીતીપણું તથા અહંકાર એ અવગુણ હતા માટે અકબરે તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો તેથી બેહેરામે બલવો કર્યો. તે અકબરે માર કરી તેને પેન્સન

ખાંધી આપ્યું. પછી બેહેરામ મક્કે જવા સારૂ નીકળ્યો ત્યાં રસ્તામાં કોઇ અરગાને પોતાના બાપનું વેર લેવા તેને મારી નાખ્યો.

અકબરનાં કામ—એણે પ્રથમ સ્વતંત્ર થએલાં મુસલમાની રાજ્ય જીતી પોતાના રાજ્યમાં બેળ્યાં. પછી રજપૂત રાજ્યો ઉપર ચડ્યો અને તેને આધિન કર્યા. એટલુંજ નહીં પણ બળ તથા સગાઈ અને મિત્રાચારીથી પોતાનાં મદદગાર બનાવ્યાં. એ પ્રમાણે આખું હિંદુ વશ કરી મરતી વખત તેણે ચક્રવર્તી રાજ્ય પોતાના છોકરાને સારૂ મેલ્યું.

અકબરે લીધેલી રાજકન્યાઓ—અકબરે જેપુર અને જોદ્ધપુરની રાજકન્યાઓ લીધી. ચીતોડ જીતાયું પણ તેણે કન્યા આપી નહિ. તેથી એ સીઓદીઆ આજ પણ રજપૂતોમાં માન પામે છે. એમનું રાજ હાલ ઉદેપુરમાં છે. જેપુરના રાજનીં કન્યાને અકબર પોતે પરણ્યો હતો તે જોદ્ધપુરની કન્યાને પોતાના દિકરા જહાંગીર વેરે પરણાવી હતી.

અકબરે હિંદુનાં મન મેળવવા કરેલાં કામ—અકબરે હિંદુનાં મન મેળવવાને સારૂ જ્ઞતિભેદ રાખ્યા સિવાય તેમને મોટા મોટા અધિકાર આપ્યા, જુલમી વેરા બંધ કર્યા અને તેમના ધર્મ તેઓને સુખે પાળવા દીધા, તથા તેમને લાભ થાય એવા કાયદા કર્યા.

હિંદુઓને આપેલા મોટા અધિકાર—અકબરે જેપુરના રાજ ભગવાનસિંહને પંજળના સૂબા બનાવ્યા હતા. જોદ્ધપુરના રાજ માનસિંગને સેનાપતિ નીમ્યા હતા, અને રાજ ટોડરમલને વસંતલાલ ખાતાનો કારભાર આપ્યો હતો. એ સિવાય બીજા ૫૧ હિંદુઓ ધોડેસ્વાર ફાજના ઉપરી હતા. રાજ ટોડરમલે ઉત્તર હિંદમાં પેહલ વહેલી જમાબંધી ખાંધી જમીનની માપણી કરાવી.

અકબરે હિંદુને લાભ થાય એવા કરેલા કાયદા—એણે જજીઆવેરા માફ કરવાના, બાળલગ્ન અટકાવવાના તથા વિધવા વિવાહના અને સતી ન થવાના કાયદા કર્યા હતા. તેમજ સંસ્કૃત પૂ-

સ્તકોના ફારસીમાં તરજુમા કરવ્યા હતા.

અકબરે જીતેલાં મુસલમાની રાજ્યો—એણે પ્રથમ બંગાળા, ઓઢીયા, ગૂજરાત, માળવા, કાશ્મીર, સિંધ અને કંદહાર એ ઉત્તરનાં, મુસલમાની રાજ્યો જીતી દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ કરી. દક્ષિણમાં અહમદનગરની ગાદી બાબત ચાર જણ દાવો કરતા હતા. તેમાંના એક જણે અકબરની મદદ માગી, તેથી અકબરે પોતાના દીકરા મુરાદને મોકલ્યો, તેના સામી ચાંદબીબી થઈ પણ જીતી નહીં તેથી તેણે વરાડ પ્રાંત આપી સલાહ કરી. ઇ. સ. ૧૫૮૬. બીજવાર ફરી વરાડ પ્રાંતના સીમાડા બાબત તકરાર થઈ. ત્યારે અકબર પંડે ગયો. એવામાં ચાંદબીબીને ક્રોધએ મારી નાંખી તેથી અહમદનગર તાબે થયું પણ તે શાહજહાંના રાજ સુધી બરાબર જીતાયું નહોતું. ચાંદબીબી બ્રહ્મી બહાદુર હતી એનો જોડો બરતખંડમાં બીજો થયો નથી.

અકબરની રાજધાની—અકબરે રાજધાનીને સાડ ફતેપુર, શીકરી વસાવ્યું હતું પરંતુ આગ્રા વધારે સાડ સ્થળ જણાયાથી દિલ્હી છોડી ત્યાં રાજધાની કરી ને ૧૫૬૬ માં તેનો કોટ ચણાવ્યો તે અઘાપી લગણુ જમના નદી ઉપર બુકી રહ્યો છે.

યુસફજી લોકનું બંડ—અકબરના વખતમાં વાયવ્ય તરફના યુસફજી એટલે રોશનીયા પંથ વાળાએ બંડ ઉઠાવ્યું હતું તેમના ઉપર રાજા ટોડરમલ તથા માનસિંહે ચડાઈ કરી ને તેમના સરદાર જલાલને ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં માર્યો.

અકબરનું મરણ—એ ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. એને આગ્રામાં સિકંદરાબાદના રોગમાં દાટ્યો છે. તેની કબર ઉપર ઓરાડાને ઇંગ્લેન્ડ ગવર્નર નોર્થયુકે ૧૮૭૩ માં એક બારે મુલતી ચાદર આપી છે. અકબરને સલીમ, દાનીઆલ ને મુરાદ એ ત્રણ દીકરા હતા તેમાં છેલ્લા એ મરણ પામ્યા હતા ને સલીમ જીવતો હતો. તે

દાર્ડીઓ ને બદ ચાલતો હતો તેથી તથા પોતાના "કુટુંબનાં કાંવ-
તરાંથી અકબર ધડપણમાં દુખી થયો.

અકબરનો નવો ધર્મ—એના રાજમાં જૂદા જૂદા ધર્મ ચાલતા
હતા તેથી ધર્મનો નિશ્ચય કરવા તેણે પોતાના દરબારમાં બહેલા આ-
હલો, મુસલમાનો, યાહુદીઓ અને પારસીઓ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મના
પાદરીઓ રાખી ધર્મની તકરારો દર શુકરવારે કરાવી. અને સૃષ્ટિ પ્રાપ્ત
ધર્મજ્ઞાનને આધારે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો. એના રાજમાં સર્વને મરજી
મુજબ ધર્મ પાળવાની છુટ હતી. એ પોતે દરરોજ સુર્યને પુજતો
તથા એની એક રાણી હિંદુ અને એક ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળનારી હતી.

અકબરની રાજ રચના—એણે રાજના પ્રાંત કરીને તેના
ઉપર અકકો સૂચો મૂક્યો હતો. એ સુચાને લશ્કરી, ન્યાય અને વ-
સુલાત ખાતાની સત્તા હતી. બધા મળી પંદર સૂચા હતા. સેનાપતી-
ઓને જાગીરને બદલે પગાર આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. દરેક ગામ-
માં ચોકીદારો વંશપરંપર હતા. મુખ્ય ન્યાયાધીશ દિલ્લીમાં રહેતો
તેની મદદમાં બીજા શહેરોમાં કાજીઓ હતા. પોલીસનો ઉપરી કોટવાળ
હતો તે માજીસ્ટ્રેટનું એટલે ફોજદારી ઇનસાફનું કામ પણ કરતો હતો.

અકબરની જમાખંદીની રીત—એણે જમીન મપાવી દરેક
વિધે પાક નકી કર્યો હતો. તેમાંના ત્રીજા હિસ્સાના ધણી સરકારને
ઠરાવ્યા હતા. એ ભાગને બદલે નાણું લેવાની પણ છૂટ હતી. દિંદમાં
જમાખંદીનો મૂળ પાયો અકબરે નાંખ્યો હતો.

અકબરની પેદાશ—અકબરના રાજની કુલ પેદાશ ૪૨ ક-
રોડ રૂપિયાની ગણાઈ છે. તેમાં જમીનની ૧૭૫ કરોડ અને ખા-
કાની કરવેરાની હતી. તપાસ કરતાં માલમ પડે છે કે અકબર ઇ-
ંગ્રેજ કરતાં ત્રણ ધણો વેરા લેતો હતો.

અકબરના પ્રધાન—અકબરને બે પ્રધાન હતા. એક રાજ

ટોડરમલ અને બીજો અમુલકજલ, ટોડરમલે જમાખંદીની રીત બાંધી અને અમુલકજલે “ આઘને અકબરી ” એટલે અકબરના કાયદાનું પૂ-સ્તક બનાવ્યું. એ સિવાય માનસિંગ, ભગવાનસિંગ તથા મીરજખાં અને જેનખાં વિગેરે એના રાજમાં બહાદુર ને વિદ્વાન સરદારો હતા.

અકબરનાં સુધારાનાં કામ—એણે બાળલગ્ન કરવાની મના કરી, સતી થવાનો ધારો બંધ કર્યો, નાતરાં કરવાની છુટ આપી, જજ-આ વેરો માફ કર્યો, અને હિંદુઓને મોટી મોટી જગાઓ આપી, વિદ્યા તથા વિદ્વાનોને આશરો આપ્યો, જમાખંદી બાંધી જેહુતોને સુખી કર્યા ને સર્વને મરજી મુજબ ધર્મ પાળવા દીધા એ એનાં સુધારાનાં કામ હતાં.

અકબરના ગુણ—અકબર રાજકાજમાં બહાદુર, દઢ તથા હિદાર મનવાળો અને ક્ષમાવાન તથા શરણે આવેલા શત્રુ ઉપર દયા રાખનારો હતો. એ સ્વભાવે ચંચળ ને ઉદ્યોગી હતો તથા કદમાં લંચો ને શરીરે અંગ્રેજ લોક જેવો ગોરો હતો. એને ઉંઘ થોડી હતી તથા મિતાહારી એટલે માફકસર ખાનાર હતો. એનો પો-શાક સાદો હતો. મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર સર્વોત્તમ થઇ ગયો.

જહાંગીર—૧૬૦૫-૧૬૨૭. અકબર પછી તેનો મોટો દી-કરો સલીમ એ જહાંગીર એટલે દુનીઆં જીતનાર એવું નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એણે બાવીસ વરસ અમલ કર્યો. એ બાવીસ વરસ ત્રણ કામમાં ગાળ્યાં. એક પોતાના દીકરાના અને સરદારના બળવા બેસાડી દેવામાં, બીજું પોતાની બેગમની સત્તા વધારવામાં અને ત્રીજું પોતાની મોજમજમાં.

નુરજહાં—(દુનીઆંનું તેજ) એ જહાંગીરની માનીતી બેગમ હતી એનો બાપ એને ધરાનથી લેઇને આવ્યો હતો. એ ધણી રૂપાળી તથા બહાદુર હતી. જહાંગીરે એને પ્રથમ પરણવા ચાહ્યું હતું પણ અકબરને એ પસંદ ન હોવાથી તેને ક્રોધ સીપાઇ બહાદુર નામે સરદારની સાથે

પરણાવી. એ સરદારને જહાંગીરે પાદશાહ થયા પછી મારી નાખ્યો ને નુરજહાંને પોતે પરણ્યો. એ બાદ એ પ્રથમ જહાંગીર ઉપર સત્તા એસાડી પોતાના બાપ તથા પોતાના બાધ અસોદ્રખાંને મોટા અધિકાર અપાવ્યા.

શાહજહાં—જહાંગીર ને ખુરમ, ખુશરૂ, સહરીઆર ને પરવીઝ એ ચાર દીકરા હતા. તેમાંના ખુરમે ૧૬૧૪માં ઉદેપુરના રાણાને હરાવ્યો. તેથી તેને શાહ અથવા શાહજહાં એવું નામ આપી કાયુલ ઉપર મોહકર્યો. તેણે ૫૦૦૦ રજપુત ફોજ સાથે જઈ કાયુલનું બંડ એસાડી દીધું.

શાહજહાંનો બળવો—શાહજહાંનું પરાક્રમ જોઈને નુરજહાં બળતી હતી, માટે જહાંગીર પછી તેને ગાદી ન મળે અને સહરીઆરને* મળે એવી યોજના કરવા તે ચલાતી હતી, એ કારણ માટે જહાંગીરને તેણે બંધેયો, તેથી જહાંગીરે તેનું લશ્કર મંગાવી લેવા હુકમ કર્યો પણ તે કપટની વાત શાહજહાંએ બાણી માટે લશ્કર ન મોકલતાં તે દક્ષિણજી મંત્રીકઅબરને મળી ગયો ને બંડ ઉઠાવ્યું. તેને પકડવાસાર સરદાર મોહાબતખાં તથા શાહાજાદા પરવીઝને મોકલ્યો. તેથી તેણે માફ માગી.

મોહાબતખાંનો બળવો—જહાંગીરના રાજ્યમાં મોહાબતખાં સરદારની સત્તા ઘણી હતી, માટે તેના ઉપર પણ નુરજહાં બળતી હતી, તેથી તેના ઉપર ખોટાં તહોમત મુક્યાં. તેનો જવાબ દેવાને પાદશાહ તેને હવુરમાં બોલાવ્યો. તેણે ન આવતાં સામાન્ય બળવો ઉઠાવ્યો ને જહાંગીર તથા નુરજહાંને કેદ કર્યા. ત્યાંથી તે કપટથી નાહી ત્યાર પછી જહાંગીર કાશ્મીર ગયો ને ૧૬૨૭માં મરણ પામ્યો.

જહાંગીરના રાજ્યની હકીકત—જહાંગીરના રાજ્યની હકીકત સર ટામસરોનામે ઈંગ્રેજ વકીલે બરાબર લખેલી છે. એ વકીલ સન ૧૬૧૫માં વેપારની પરવાનગી લેવા આવ્યો હતો. તે લખે છે કે એની રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી, એ બુદ્ધિવાન ને ઘણો વૈભવી

* સહરીઆર વેરે નુરજહાંએ પોતાની પેહેલા ધરની દીકરી પરણાવી હતી.

હતો, સોનાના રત્નજડીત સિંહાસન ઉપર બેસતો. દરબારનો ઠાઠ સારો હતો, પોતે દારૂ પીતો પણ રૈયતને પીવાની મનાઇ કરી હતી. રાજ્યનું કામ ડહાપણુ અને ઇન્સાફથી કરતો ને ઘંટના સંબંધવાળી સાંકળ કિલ્લાથી જમીન સૂધી લટકતી રાખી તેની મારફત સર્વની રૂં રોચાદ સાંભળતો હતો, પણ ઇબ્નરદારોનો જીલમ બહુ હતો તથા દક્ષિણની હાલત ખરાબ થઇ હતી. એ એના બાપનો ધર્મ પાળતો હતો,” એનો હુકમ પાછો ફરતો નહીં, તેથી આજ પણ કહેવાય છે કે “જહાંગીરી હુકમ.” એના રાજ્યની પેદાશ ૫૦ કરોડની હતી. એના વખતમાં બટારા, તંબાકુ અને મકાઇ હિંદમાં પેહેલવેહેલાં દાખલથયાં.

શાહજહાં—૧૬૨૭-૧૬૫૮. જહાંગીર મરણ પામ્યો તે વખતે શાહજહાં દક્ષિણમાં હતો. તેણે આવી સરદાર મોહોબતખાં તથા અસો-ફખાનની મદદથી ગાદી લીધી, ને તુરજહાંને દરબારો બાંધી આપી તેના પક્ષના સહરીઆર વિગેરેને મારી નાંખ્યા. એણે માળવાના સુખા ખાંજહાં લોદીએ કરેલું યંડ સમાવ્યું તથા બદખ અને કંદહાર છત્યાં તેમજ દક્ષિણમાં ઇલીયપુર અને બેદરગઢ છત્યાં તથા એના દીકરા ઔરંગઝેબે વિજપુર અને ગોવગકાંડના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી, પરંતુ કંદહાર ઇરાનીઓએ પાછું લીધું હતું. એના વખતમાં મરેઠા બેરબર આવ્યા ને તેમના સરદાર શાહજહાંએ અહમદનગરની વજરાત લીધી.

શાહજહાંએ બાંધેલી ઇમારતો—એણે આગ્રામાં અને દિલ્લીમાં બહુકાબંધ ઇમારતો બાંધી ઘણો વખત મોજમજામાં ગાળ્યો. આગ્રામાં પોતાની રાણીની કબર ઉપર તાજમેહેલ નામે સુંદર ઇમારત બંધાવી છે, ને આખી દુનીઆમાં બહુ વખાણાય છે, તેમજ દિલ્લીની મોટી જીમામસીદ અને રાજમેહેલ તથા મુલાકાતનો મેહેલ એ પણ બહુ વખાણવા જોગ છે.

શાહજહાંના રાજ્યની પેદાશ—એના વખતમાં દેશ આ-બાદ તથા રૈયત સુખી હતી ને રાજ્યની પેદાશ ઘણી હતી. અકબ

રના વખતમાં જમીનની પેદાશ ૧૭૫ કરોડ રૂપીઆની હતી. તે વ-
ધીને એના વખતમાં ૨૨ કરોડની થઇ હતી. એ પણ એના આપની
પેઠે ઘણો મોજશોખી હતો. એણે પોતાને એસવા સાડ રત્નજીત
મોરના ધાતું સોનાનું મોરસન બનાવ્યું હતું. એ મોરસનમાં જડેલા
રત્નોની કિંમત ૬૫ કરોડ રૂપીઆ ગણાઇ છે.

ઐરંગજેબનો બળવો—શાહજહાંને દારા, સુજા, મુસદ્દ,
અને ઐરંગજેબ એ ચાર દીકરા હતા. તેમણે તેને મોટા મોટા અધિ-
કાર આપ્યા હતા. એ દરેકના સ્વભાવ જૂદા જૂદા હતા. દારા ને
મુસદ્દ બોળા હતા, સુજા આયલો હતો તથા ઐરંગજેબ કપટી ને બ-
હાદુર હતો ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં માંદો પડ્યો ત્યારે દારાને
સુજા પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા ને માંદોમાંદો લડ્યા, તેમાં
સુજા હાર્યો. તેમજ ઐરંગજેબે મુસદ્દને પક્ષમાં લેઇ દારાને તથા એના
સરદાર જસવંતસિંહને આગ્રા અને ઉજ્જન આગળ ઇ. સ. ૧૬૫૭
માં ફરારાવ્યા. એવામાં શાહજહાં સાંજે થયો, તેની પાસે ઐરંગજેબે ગાદી
માગી પણ તેણે આપી નહીં તેથી તેણે તેને કેદ કરી ગાદી લીધી.
શાહજહાં ૮ વરસ કેદખાનું ભોગવી ૧૬૬૬ માં આગ્રામાં મરી ગયો.

ઐરંગજેબ—૧૬૫૮--૧૭૦૭--એના રાજ્યની મુખ્ય બીતા-
ઓમાં ભાઇઓનાં ખુન, સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યોનું જીતવું અને
મરેઠા તથા રજપૂતો સામે લડાઇ.

ભાઇઓનાં ખુન—એણે પેહેલાં વડાભાઇ દારાને મરાઠી નાખ્યો
પછી બીજા ભાઇ સુજાને. હરાવી આગ્રાકાનમાં નસાડ્યો તે ત્યાં મરાયો.
અને છેલ્લે નહાનાભાઇ મુસદ્દને બંધીખાનામાં નાખી શીરછેદ કરા-
વ્યો. તેમજ દારાના દીકરા સુલેમાનને પણ મારી નાખાવ્યો.

દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો—દક્ષિણમાં આઝમી
રાજ્ય સ્વતંત્ર હતાં તેના સામે ઐરંગજેબ લડ્યો. તેમાં ખીડર, ઇલીઅ-

પુર અને અહમદનગર તો તેણે પોતાના આપના વખતમાં જીત્યા હતાં. બાકીનાં ગોવળકોંડા અને બીજાપુર સાથે ૨૫ વરસ લગાઇ ચલાવી. તેમાં ૫ વરસતો પંડે રણુક્ષેત્રમાં રહ્યો ત્યારે પૂર્ણ જીત થઇ (૧૬૮૮.) એટલામાં નવું મરેઠી રાજ્ય ઉત્પન્ન થયું.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના—૧૬૬૪-૧૬૮૦. મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના શિવાજી મહારાજે કરી. એ ૧૬૬૪ માં રાજ્ય થયો ને ૧૬૭૪માં જીતપતી થઇ રાયગઢમાં પોતાનો રાજ્યાભિશેક કરાવ્યો. ત્યાર પછી છ વરસે મરણ પામ્યો. એ શિવાજીએ ઔરંગઝેબના વખતમાં ૧૬૭૦માં મુગલાઈ રાજ્યમાંથી ચોથ લીધી હતી. તથા ઔરંગઝેબને દીકરો અકબર તેની સાથે મળી ગયો હતો. શિવાજી પછી તેનો દીકરો સંબાજી થયો, એને ઔરંગઝેબે ૧૬૮૯ માં નિર્દયપણે મારી નાંખી તેનાં બેરોં છોકરાંને કેદ કર્યા ને તેના પુત્રકળ કીલા તથા રાજધાની કબજે કરી પણ મરેઠાએ બીજા સરદાર રાજરામને ગાદીએ બેસાડી તેને જીજગઢમાં રાખ્યોને પોતાના કિલા ૧૭૦૫માં પાછા લીધા. ઔરંગઝેબે ઘણી મેહેનત કરી પણ મરેઠા લોકો જીતાયા નહીં ને તેમણે લૂટફાટ કરી તેને હેરાન કર્યો.

ઔરંગઝેબની ભૂલ—આ વખતે ઔરંગઝેબે એક ભૂલ ખાધી ને એકે તેણે વૃદ્ધિ પામતાં મરેઠી રાજ્યનો નાશ કરવા મુસલમાની રાજ્યોને સંપ કર્યો નહિ. જો એણે ઉત્તર ને દક્ષિણના તમામ મુસલમાની રાજ્યોને સંપ કર્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ નાશ પામત.

ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ—ઔરંગઝેબને મરતી વખત ઘણું દુઃખ થયું હતું. તેની ફોજ નબળી થઇ ગઇ તથા તે તેના કબજામાં રહી નહીં. વળી મરેઠા ઉપરાછાપરી છાપા મારી સંતાઇ જતા હતા, તેમને ચોથ આપવા તથા તેમની જોડે સલાહ કરવા મનસુબો કર્યો હતો. તે પાર પડ્યો નહીં, પછી તેના મનમાં આવ્યું કે મેં મારા આપને જેવું દુઃખ નીધું હતું તેવું દુઃખ મારા દીકરા મને દેશે. એવા દુઃખમાં ને વેરે-

મમાં તે અહમદનગરમાં ૧૭૦૭ મરણ પામ્યો.

મીરજુમલાની આસામ ઉપરની ચડાઇ—ઐરંગજેબના સરદાર મીરજુમલાએ ૧૬૬૨ માં આસામ ઉપર છઝાઇ કરી હતી. ત્યાં એનું લશ્કર રોગીષ્ટ ભુમીને લીધે નબળું થઇ ગયું તથા દેસીઓના ધાડાં આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યાં ને ખોરાક રોકાઇ ગયો એટલુંજ નહીં પણ મીરજુમલા રસ્તામાં મરી ગયો તેથી એ ચડાઇ નીષ્ફળ ગઇ હતી.

ઐરંગજેબની રજપુતો ઉપરની ચડાઇ—અકબર રજપુતો નેંડે સ્તેદબાવથી વર્ત્યો તેથી તે તેના મદદગાર થયા, પણ ઐરંગજેબ ધર્માંધપણે દ્વેષથી તેમની જોડે વર્ત્યો તેથી તે સામા થયા, એના વખતમાં જેપુર, જોધપુર અને ઉદેપુર એ ત્રણ મોટાં રાજ્ય હતા, તેમાંના જેપુર અને જોધપુરવાળાને તેણે દગાથી મરાઠ્યા તથા નિમકલ-લાલ રાજા જસવંતસિંહનાં ઐરાં છોકરાંને કેદ કરવાનો મનમુખો કર્યો હતો તેને ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહે બચાવ્યાં, એ વિગેરે કારણથી ઐરંગજેબે ઉદેપુર ઉપર ચડાઇ કરી, તેમાં રજપૂત સરદાર દુર્ગાદાસે ઘાયું જોર માર્યું ને શાહજહાં અકબર રજપુતોને મળી ગયો તેથી તેણે હિમત હારી સન ૧૬૮૧માં રજપુતો જોડે સલાહ કરી.

ઐરંગજેબે કરેલો જુલમ—એણે હિંદુધર્મને નુકશાન કરવા તથા મુસલમાની ધર્મ વધારવા હિંદુઓ ઉપર ધણો જુલમ કર્યો. સતનરામી નામે હિંદુ પંથીઓને તેણે ધણા સતાવ્યા તેથી તે દિલી પાસેના નાર-નોલ ગામમાં સામા થયા. તેમને બાદશાહે હરાવ્યા ને ગુસ્સે થઇ અકબરે માથ કરેલો જજીઆવેરો પાછો હિંદુઓ ઉપર નાખ્યો તથા તેમને રાજકાજમાંથી દુર કર્યા. આથી રજપુતો ધણા ખીજવાયા, તેથી તેમણે માળવાના મુસલમાની પ્રાંતો ઉજડ કર્યા, મસીદો બાગી નાખી અને મુઝાંઓનું અપમાન કર્યું તથા કુરાનને બાળી નાખ્યું.

ઐરંગજેબના રાજ્યની ઉપજ—એના રાજ્યની કુલ ઉ-

પજ ૮૦ કરોડ રૂપિયાની હતી, તેમાંની ૩૮ કરોડ જમીનની ને ૪૨ કરોડ કરવેરાની હતી. એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે તે ધણો કર લેતો હતો. એનું રાજ્ય ઉત્તરે કાશ્મીરથી તે દક્ષિણે કન્યા-કુમારી સુધી અને પૂર્વે આસામથી તે પશ્ચિમે સિંધ લગી ફેલાયું હતું.

ઐરંગઝેબનાં લક્ષણ—એ જાહેરમાં મુસલમાન પાદશાહને ઘટે તે પ્રમાણે ભભકાવે રહેતો પણ ખાનગી રહેણી સાદી રાખતો. કામમાં ઉદ્યોગી હતો ને ધર્મક્રિયા બરાબર પાળતો, કુરાનનાં વચન ઈઆદ રાખતો ને મુસલમાની ધર્મ વધારવા ચલાતો હતો. તેથી અકબર કરતાં એ મુસલમાનોમાં વધારે માન પામ્યો. એ પાદશાહ અકલવાન, બહાદુર તથા ગણો હતો. એણે રાજ્ય તથા ઉપજ વધારી. ને એણે બાપને રાજ્યભ્રષ્ટ, ભાઈઓનાં ખૂન અને હિંદુઓ ઉપર જુલમ ન કર્યો હોતતો એ ધણો વખાણવા જેવો ગણાત.

મુગલાઈ રાજની પડતી ૧૭૦૭-૧૮૫૮.

બાબરથી ઐરંગઝેબ સુધીના છ જબરા પાદશાહોના વખતમાં મુગલાઈ રાજની પૂર્ણ ચડતી હતી પણ તે પછીના છ નબળા પાદશાહોના વખતમાં મુગલાઈ રાજની પડતી થઈ. અને તે પછીના ત્રણ પાદશાહતો માત્ર નામનાજ થયા. ઐરંગઝેબને મોઆજમ, આજમ, કામબખ્શ અને મહમદ તથા અકબર એ પાંચ દીકરા હતા. તેમાંના છેલ્લા બે મરી ગયા હતા ને બાકીના ત્રણ જીવતા હતા. તેમણે ગાદીને સારૂ ધણો જખડો કર્યો, તેમાં જીલડીકારખાંની મદદથી બધાને મારી મોઆજમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

બહાદુરશાહ—૧૭૦૭—૧૭૧૨—એને શાહઆલમ પેહેલો કહે છે. એનું રાજ એના વજીર જીલડીકારખાંના હાથમાં હતું. એના વખતમાં રજપૂત તથા મરેઠા સ્વતંત્ર થયા ને શીખ લોકોએ બંડકર્યું તે સમયું નહીં. એના પછી એનો વડો દીકરો જહાંઘરશાહ બાપ બનીગયોને મારી ગા-

દીએ બેઠા. એણે એક વરસ રાજ કર્યું ત્યારપછી તેની કતલમાંથી બચેલા ફરોખશીરે સૈયદ હુસેન તથા સૈયદ અબદુલાની મદદથી જહાંઘરશાહ તથા તેના વજીર જુલફીકારખાને આમાની લડાઈમાં મારી રાજ લીધું.

ફરોખશીર—૧૭૧૩—૧૭૧૯—એના વખતમાં જોધપુરનો અજીતસીંહ તથા બીજા રજપૂતો સ્વતંત્ર થયા તથા ૧૮૧૬ માં શીખ સરદાર બંદૂએ બંડ કર્યું તેથી તેને તથા તેના દીકરા અને તેનાં માણસોને ફરોખશીરે નિર્દયપણે મારી નાંખ્યાં. એ બાદશાહને કંઈ રોગ થયો હતો. તે ઇંગ્લેન્ડ દાકતર હેમીલ્ટને મટાડ્યો. તેથી તેણે કેટલોક મુલક દાકતરના કહેવાથી કંપનીને આપ્યો. પછી સૈયદો સાથે અણબનાવ થવાથી એનું મોત થયું. સૈયદોએ એના પછી ત્રણ બાળકોને ગાદીએ બેસાડ્યા, તેમાંના બે મરી ગયા તે ત્રીજા મહમદે રાજ કર્યું.

મહમદશાહ—૧૭૧૯—૧૭૪૮. એના વખતમાં સરદાર નિઝામ ઉલ્મુલ્લહે ૧૭૨૦માં દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં ગાદી સ્થાપી, તેમ તેના વજીર સાદતખાંએ ૧૭૩૨માં અયોધ્યામાં રાજ સ્થાપ્યું તથા જોધપુરના અજીતસીંહ અજમેર લીધું ને મરેઠા દક્ષિણની ત્રીજા લેઈ ઉત્તરમાં ગયા તેમણે ૧૭૪૩માં માળવા જીત્યો. એવામાં ઇરાનનો નાદીરશાહ આવ્યો.

સૈયદોના બળનો નાશ—નિજામને તાબે કરવા હુસેન દક્ષિણમાં જતો હતો તેને કોહએ મારી નાખ્યો ને અબદુલાને ૧૭૨૦માં નિજામે શાહાપુરની લડાઈમાં હરાવ્યો. એ પ્રમાણે સૈયદોના બળનો નાશ થયો. એ સૈયદો બાદશાહ બનાવનાર કહેવાય છે. કેમકે એમણે ધણા બાદશાહને ગાદીએ બેસાડ્યા હતા.

નાદીરશાહ—એ ૧૭૩૯ માં મહમદશાહ મોગલના વખતમાં આવ્યો હતો. એણે દિલ્લીમાં ૫૮ દિવસ કતલ તથા લૂટ કરી ત્રીસ હજાર માણસોને માર્યા ને શાહજહાંબાગું મૌરાસન તથા કોહિનુર વિગેરે રતો મળી ૩૨ કરોડ રૂપિયાનું ધન હરણ કર્યું. એના પછી ૧૭૪૭ માં

અમુગાનીસ્તાનનો અહમદ દુરાની આવ્યો તેને મહમદશાહના દીકરા અહમદશાહે તથા સરદાર ફકરદીને સરહોદ આગળ હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૭.

અહમદશાહ—૧૭૪૮-૧૭૫૪. એના વખતમાં ૧૭૫૦ માં રોહીલાએ બંડ કર્યું તે તેણે સમાવ્યું તથા ૧૭૫૧માં મરેઠને ઓઢીઆ પ્રાંત અને બંગાળાની ચોથ લેવાની સનંદ મળી. તે પછી ૧૭૫૨ માં અહમદદુરાની બીજીવાર આવ્યો તેને પંજાબમાં હરાવી પાછો વાળ્યો. એ પાદશાહને સરદાર ધાજીઉદીને આંધળો કરી મારી નાખ્યો ને આલમગીર બીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજો—૧૭૫૪-૧૭૫૯. એના વખતમાં ધાજીઉદીને અહમદદુરાનીના મૂકેલા પંજાબના સૂબાને કહાડી મૂક્યો તેથી દુરાની ૧૭૫૬ માં ત્રીજીવાર આવ્યો. તે દિલ્હીમાં લૂટ કરી મથુરાં ગયો, મથુરાંમાં ઓચ્છવને દહાડે દુરાનીએ લૂટ તથા કતલ કરી. અને કન્યાઓ તથા જવાન સ્ત્રી પુરૂષોને ગુલામ કરી લેઈ ગયો. પછી તે ૧૭૫૯ માં ચોથીવાર આવ્યો, કારણ કે મરેઠાએ પંજાબમાં લૂટ કરી હતી. આ વખતે ધાજીઉદીને આલમગીરને મારી નાખ્યો ને શાહઆલમ બીજાને ગાદીએ બેસાડ્યો.

શાહઆલમ બીજો—૧૭૫૯-૧૮૦૬. એના વખતમાં મરેઠાએ દિલ્હી લેઈ દુરાની તાબાનો પંજાબ પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાં લૂટફાટ કરવા માંડી તેથી દુરાની પાંચમીવાર આવ્યો. તેના સામા ૧૭૬૧ માં પાણીપતના રણમાં મરેઠા સરદાર વિશ્વાસરાવ તથા બાહસાહેબ લડ્યા, તેમાં વિશ્વાસરાવ મરાંયો ને મરેઠા હાર્યો. શાહઆલમ ૧૭૭૧ લગી ઇંગ્રેજોને તાબે રહ્યો. તે પછી દક્ષિણના મરેઠા તથા ઉત્તરના સિંધીઆને તાબે થયો ને ૧૮૦૩ માં લાર્ડ લેકે સિંધીઆને હરાવી તેને છોડાવ્યો. તે પછી ૧૮૦૬ માં ગુલામઝાદરે તેને આંધળો કર્યો ને તેજ સાલમાં તે મરી ગયો. એના પછી અકબર બીજો અને તેનો દીકરો

મહમદ બહાદુરશાહ થયા. એ પુતળાં બેવા હતા. એમનું રાજ્ય મેલેક્ષ-
માં અને તેમની સ્ત્રીઓ કિપર હતું. એ ઇંગ્રેજનું પેન્સન લઈ તેના
આધીનમાં રહેતા હતા.

મોગલવંશની સમાપ્તી—૧૮૬૨. એ વંશનો છેલ્લો પાદશાહ
મહમદ બહાદુરશાહ ૧૮૫૭ ના યુગવામાં સામેલ હોવાથી તેને ઇંગ્રેજો
રંગુનમાં ૧૮૫૮ માં કેદ રાખ્યો. ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યાં. એ વંશ
મુસલમાન વંશોમાં વધારે વરસ ટક્યો. એ ૩૩૨ વરસ ચાલ્યો. તેમાં
એક પછી એક છ મોટા પાદશાહ થયા. તેમાં અકબર સર્વોત્તમ હતો.
તેણે હિંદુ મુસલમાન સર્વને સરખા ગણી રાજ્ય આપ્યાં કયું. ઔરંગઝેબ
જયારે થયો તેણે રાજ્ય વધાર્યું પણ ધર્મીયપણાથી તે અપમાન પામ્યો.

ઇંગ્રેજો હિંદનું રાજ્ય લીધું—ઇંગ્રેજો હિંદનું રાજ્ય મોગલો
પાસેથી લીધું નથી. પણ મરેઠા તથા શીખ પાસેથી લીધું છે. મરે-
ઠાને છેલ્લા ૧૮૧૮ માં ને શીખને છેલ્લા ૧૮૪૯ માં હરાવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મરેઠી રાજ્ય. ૧૬૬૪—૧૮૧૮.

મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શીવાજી એનો દાદો માલોજી એ બોંસલે કુ-
ળનો હતો. એ માલોજી અહમદનગરના રાજ્યમાં સરદાર હતો. તેને
શાહજી નામે દીકરો થયો. શાહજીનું લગ્ન મરેઠા સરદાર જાદવરાયની
દીકરી જીજ્ઞાષા વેરે થયું હતું. તેને પેટે ૧૬૨૭માં શીવાજીનો જન્મ
થયો. શાહજીએ અહમદનગર અને ખીજપુર તરફથી મોગલ સામા
લડવામાં બહાદુરી કરી તેથી તેને બે જગીરો મળી. એક સતારાની
પાસે અને બીજી તંજવરમાં. સતારાની જગીરમાં શીવાજીને રાખી
પોતે તંજવરની જગીર સંભાળવા ગયો.

શિવાજી—૧૬૬૪-૧૬૮૦—શિવાજીને ભણાવવા તથા સાચવવા દ્વંદ્વજ કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો હતો. તેની પાસે એ ભણ્યો નહીં પણ શ્રોત્ર પેલાવવાનું અને હથિયાર બાંધવાનું શીખ્યો. તથા મહાભારત અને બીજી કથાઓ સાંભળી તેના મનમાં સ્વદેશાભિમાન ઉત્પન્ન થયું. એ સ્વદેશાભિમાન તેણે આખી મરેઠા જાતમાં મેળ્યું અને જીભેદ તથા ખુન અને સક્ત લટાઈઓ કરી મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા રાયગઢમાં રાજધાની કરી. એની ફોજમાં મરેઠી જાતના સીપાઈઓ હતા, તેમને એ પગાર આપતો નહીં પણ લૂંટમાંથી ભાગ આપતો હતો.

શિવાજીનું કપટ—એણે કપટથી ૧૬૫૮માં વિજયપુરના સરદાર અફજલખાનનું ખુન કર્યું ને ૧૬૬૨માં ઔરંગજેખાનના સરદાર સામસ્તિખાને પુનામાં જખમી કર્યો, અફજલખાને સજાહને બાને એક ડુંગરી કિલ્લામાં બોલાવ્યો ને તેના તથા તેની સેનાનો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી શિવાજી રાતની વખત સામસ્તિખાના તખ્તમાં છનોમાનો પેઠો ને તેના ઉપર તરવારનો ધા કર્યો. તેમાં સામસ્તિખાની બે આંગળીઓ કપાઈને તે નાડો. તે પછી ૧૬૬૩માં શિવાજીએ પેહેલીવાર સુરત લૂંટ્યું ને ૧૬૬૪માં તેના બાપ મરી જવાથી એ રાજા થયો.

શિવાજી કેદમાં—૧૬૬૫માં શિવાજીએ બિજાપુર જીતવાને ઔરંગજેખાને મદદ કરી તેથી ઔરંગજેખાએ કપટથી તેને માન આપવા ને બાને ૧૬૬૬માં દિલ્લી તેડાવ્યો. શિવાજી તથા તેનો દીકરો સંભાજી દિલ્લી ગયા. ત્યાં બાદશાહે તેમને કેદમાં નાખ્યા ત્યાંથી તેઓ સીપાઈઓને લાંચ આપી નાડા ને સાધુને વેશે દક્ષિણ આવ્યા. તે પછી શિવાજીએ ૧૬૭૦માં બીજીવાર સુરત લૂંટ્યું.

શિવાજીનો રાજ્યાભિશેક—શિવાજીએ ૧૬૭૪માં રાયગઢમાં રાજ્યાભિશેક કરાવી પોતાની તુજા સોનાથી કરી તથા બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું, તે પછી એણે પોતાનું રાજ્ય ૧૬૭૬માં કર્ણાટક સુધી

ફેલાવ્યું ને તંજાવરની જગીર પોતાના ભાઈ વ્યંકાજીને આપી, ત્યાર ક્રેડે તે ૧૬૮૦માં મરણ પામ્યો. મરેહી રાજ્યમાં એના જેવો બહાદુર પુરુષ બીજો થયો નથી. એ શરીરે ઠીંગણો તથા મળ્યુત હતો, એને સંભાજી અને રાજરામ એ દીકરા હતા.

સંભાજી—૧૬૮૦—૧૬૮૯. શિવાજી પછી એનો વડો દીકરો સંભાજી પોતાના સગાંવડાલાંને મારી ગાદીએ બેઠો. એ કલુશાહ નામે આહ્મણની ખરાબ શોખતમાં પડી રંડીબાજી તથા ક્રેદ કરવા શીખ્યો. એક વખતે સંભાજી પોતાની વાડીમાં બેસી દારૂ પીતો હતો, તે વખતે ઔરંગજેભે તેને ઓચીંતો પકડી આંખો ઉપર ઝામ દેવડાવી તથા તેની જીભ કપાવી મારી નાખ્યો. તેમજ તેના વડાલા કલુશાહને પણ મારી નાખ્યો. પછી તેની રાણી તથા છ વરસના કુંવર શાહુને દિલ્લી લેઈ જઈ ક્રેદ રાખ્યાં.

રાજરામ—૧૬૮૯—૧૭૦૦. સંભાજીના મરણ પછી મરેહાએ તેના ઔરમાન ભાઈ રાજરામને સરદાર બનાવ્યો ને તેને જીજીગઢમાં રાખ્યો. તેના ઉપર ઔરંગજેભે ચડાઈ કરી જીજીગઢ ઘેર્યો. તેમાંથી રાજરામ લાંચ આપી નાઠો ને ૧૭૦૦માં મરી ગયો.

શિવાજી બીજો—૧૭૦૦—૧૭૦૮. રાજરામના મૃત્યુ પછી તેના દીકરા શીવાજીને ગાદી મળી. તે નાનો હતો. માટે રાજ્ય તેની મા તારાબાઈ ચલાવતી હતી. એના વખતમાં ઔરંગજેભ મરી ગયો ને તેના દીકરા આજીમે શાહુને પાદશાહને તાબેદાર રહેવાની સરતે છોડ્યો. પછી તે રાજ્ય લેવા આવ્યો પણ તારાબાઈએ આપ્યું નહીં તેથી તેને શાહુએ હરાવીને ગાદી લીધી. તારાબાઈએ જઈ કોલાપુર માં રાજ સ્થાપ્યું. ત્યારથી મરેહા રાજ્યના બે ભાગ પડ્યા. એક સતારાને બીજો કોલાપુર. તેમાંનું કોલાપુરનું રાજ્ય હજું ચાલે છે.

શાહુ પહેલો—૧૭૦૮—૧૭૪૮. એણે બાલાજી વિશ્વનાથને પ્રધાન બનાવી બધા રાજકારભાર તેને સોંપ્યો ને પોતે મોજ મજમાં

પડ્યો. એ બાલાજી વિશ્વનાથ જાતે આલ્મણ હતો ને પેશ્વા એ એનો ઇલાકાત હતો. એના કુળના બધા પેશ્વા કહેવાય છે. બાલાજી પહેલાં તલાટું કરતો હતો. તે પોતાના બુદ્ધિબળે તથા ઉદ્યોગે કરી પ્રધાન પદ પામ્યો. એણે શાહનું રાજ્ય વધાર્યું ને ૧૭૧૯માં દિલ્લી જઈ મહમદ શાહ પાસે દક્ષિણની ચોથ લેવાનું તથા મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા કમુલ કરાવી. એ ૧૭૨૦માં મરી ગયો. એને બાજરાવ અને ચીમનાજી નામે બે દીકરા હતા. તેમાંથી બાજરાવને પ્રધાન પદ મળ્યું.

બીજા પેશ્વા બાજરાવ પેટુલો—એણે સિંધીઆ તથા હોલકર વિગેરે સારા સારા અમલદારોને મોટી મોટી જગાઓ આપી અને નર્મદા તથા ચંબલ નદીનો પ્રદેશ અને માળવા દિલ્લીના બાદશાહ પાસેથી ખુચી લીધા. ત્યાર કેડે ૧૭૩૪માં ગૂજરાતના સૂબા ત્રીબકરાવને ડોહાઈની લડાઈમાં હરાવી માર્યો ને તેના બાળકને ગૂજરાતનો સૂબો બનાવી પોલાજી આપકરાડને તેનો રક્ષક નીમ્યો. તે પછી વર્ષી ૧૭૩૬માં નિજમ તથા બાદશાહની ફોજો હરાવી બાદશાહ પાસેથી કેટલોક મુલક લીધો. વર્ષી તેના સરદાર રઘુજીભોંસલે વરાડ અને ચીમનાજી આપાએ ૧૭૩૯માં પોર્તુગીજ પાસેથી વસાઈ લીધું. તે પછી ૧૭૪૦ માં તે મરી ગયો. એ ઘણો બહાદુર હતો. મરેડામાં શિવાજી અને આલ્મણોમાં બાજરાવ જેવા વિરપુરુષો દક્ષિણમાં બીજા થયા નથી. બાજરાવને, બાલાજી, રાધોઆ અને સમશેર બહાદુર એ ત્રણ દીકરા હતા, તેમાંથી મોટો બાલાજી ૧૭૪૦માં પેશ્વા થયો.

ત્રીજા પેશ્વા બાલાજીબાજરાવ—૧૭૪૦—૧૭૬૧. એમના વખતમાં શાહુ રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી એમણે બીજા શિવાજીના દીકરા રામરાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને મરેડી ત્રાસ વરતાવ્યો તથા નિજમનો મુલક જીત્યો. એ બાલાજીના વખતમાં ભોંસલે કુળની ત્રીજી શાખા નાગપુરમાં સ્થાપન થઈ.

રામરાજા—૧૭૪૮-૧૭૭૭. એણે બાલાજી પેશ્વાના કમળ માંથી છૂટવા સારૂ તેને કહાડવાનો ઉપાય કર્યો. પણ બાલાજીએ એક શાહુ રાજાની સહીનો દરતાવેજ રજુ કર્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે “શિવાજીના વંશી રાજ્ય કરે ને પેશ્વાના વંશી પ્રધાનપણુ કરે.” તેથી રામરાજાએ સાતારાની આસપાસનો મુલક રાખી રાજ્ય ઉપરથી હાથ ડિહાડ્યો ૧૭૫૧ આ વખતથી પેશ્વાની ગાદી પુનામાં થઇ. રામરાજા ૧૭૭૭ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેનો દત્તક શાહુ બીજો થયો.

શાહુ બીજો—૧૭૭૭-૧૮૦૧. એણે પણ પેશ્વાના કમળમાંથી છૂટવા તોફાન કર્યું. એના વખતમાં સવાઇ માધવરાવ પેશ્વા હતો. એ નહાનો હતો તેથી એના સરદારો કારબાર કરતા હતા. એના સરદારોએ શાહુને તથા તેના બે દીકરાઓને ઠેક કર્યા. શાહુ બીજો ૧૮૦૧ માં મરણ પામ્યો. તે પછી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ૧૮૧૮માં ખડકીની લડાઈમાં પેશ્વાજીની ત્યારે સાતારાની ગાદીએ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબને બેસાડ્યો. એ બાળાસાહેબના ઉપર ફીતુરનો વેહેમ આવ્યાથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેને ૧૮૪૦ માં ડિહાડી તેના બાઇ આપાસાહેબને બેસાડ્યો. એ આપાસાહેબ ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મરી ગયો તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સાતારાનું રાજ બાલસા કર્યું ને તેના દત્તક રામરાજાને ૧૮૪૯ માં ૫૦ હજાર રૂપીઆનું વરસાસન બાંધી આપ્યું. એ રીતે શિવાજીના વંશના પેહેલા ભાગનો અંત આવ્યો ને બીજો ભાગ જે કોલા પુરનું રાજ્ય તે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના આશ્રય તળે હતું ચાલે છે.

પેશ્વાઇ રાજ્ય.

ત્રીજા પેશ્વા બાલાજીબાજીરાવ—૧૭૪૦-૧૭૬૧. એના વખતમાં ૧૭૫૧ માં પેશ્વાની ગાદી પુનામાં થઇ ત્યારથી એમનું બળ વધતું ગયું. એ વખતે ઇંદોર, ગોવાલ્કર, વડોદરા, નાગપુર, ધાર, અકલકોટ, કોલાપુર અને તાંજાવર એ આઠ મરેડી રાજ્ય હતાં.

૧૭૫૭ માં બાલાજીએ કર્ણાટકના નવાબ તથા મહેસૂરના રાજા પાસેથી બંગાળી લીધી અને ૧૭૬૦ માં તેના ભાઈ ચીમનાજીના દીકરા સદાશિવભાઈએ ઉદ્ધવી આગળ નીજમને હરાવ્યો. વળી નાગપુરના ભોંસલાએ ૧૭૪૨ અને ૧૭૪૩ માં બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાંના નવાબ અલિવાદ્દેખાં પાસેથી બંગાલાની ચોથ તથા ઝાઝીઆ પ્રાંત લીધો, તેમજ ૧૭૫૮માં રઘુનાથરાવે દુરાની લોકોનો પંજાબ પ્રાંત જીત્યો તેથી અહમદ દુરાની પાંચમીવાર હિંદુસ્થાન ઉપર આવ્યો.

અહમદદુરાની અને મરેઠાની લડાઈ—૧૭૬૧. આ લડાઈ પાણીપતમાં થઈ હતી. એમાં ભરતપુરનો સુરજમલ તથા રજપુતો મરેઠાના પક્ષમાં આવ્યા હતા તથા મરેઠી લશ્કર પણ ધણું હતું, તોપણ સદાશિવભાઈની મુરખાઈથી હાર થઈ. એમાં સદાશિવ અને બાજીરાવનો દીકરો વિશ્વાસરાવ વિગેરે ધણા સરદારો મરાયા ને મરેઠી લશ્કરનો ધણુ વળી ગયો તેથી દક્ષિણમાં ઘેરઘેર રડારોળ થઈ. આ લડાઈ “ભાડગિર્દિ,” કહેવાય છે. એ હારથી બાલાજીને ધણું દુઃખ થયું ને તે ૧૭૬૧ માં ગોદાવરીને तीરે મરણ પામ્યો. એને વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ અને નારણરાવ એ ત્રણ દીકરા હતા, તેમાં વિશ્વાસરાવ મરાયો ને માધવરાવ પેશ્વા થયો.

ચોથા પેશ્વા. ૧ લો માધવરાવ—૧૭૬૧-૧૭૭૨ માધવરાવ પેશ્વાના દરબારમાં સખારામબાપુ, રામશાસ્ત્રી અને ત્રાંબકરાવ મામા તથા નાના ડડનવિસ એ ચતુર સરદારો હતા, તેમને સાડાત્રણ ડાહ્યા કહેતા. એમાં નાનાડડનવિસ અડધો ડાહ્યો હતો. માધવરાવ ૧૭ વરસની નાની ઉમરનો હતો તેથી તેનો કારબાર તેનો કાકો રાધોબા કરતો હતો, તેનાથી સ્વતંત્ર થવા માધવરાવનો વિચાર થયો તેથી કુસંપ પેડો. એ માધવરાવે નિજમઅલી પુના લૂંટવા આવ્યો હતો તેને હરાવ્યો તથા ૧૭૬૫ માં ને ૧૭૬૭ માં મહેસૂર ઉપર ચડાઈ કરી હૈદરઅલી પાસેથી દંડ લીધો વળી તેના સરદાર મહાદેજ સિંધીઆએ રજપુત સંસ્થાન તથા રોહિલ

ખંડમાંથી ખડ્ડી લીધી ને દિલ્હીના પાદશાહને તામે કર્યો, તે પછી ૧૭૭૨ માં માધવરાવે હૈદરને ત્રીજીવાર ચેરકુલ્લીના રણમાં હરાવ્યો ને પોતાને કાવતી સરતો કમુલ કરાવી. ત્યાર કેડે એનું એજ સાલમાં મૃત્યુ થયું.

પાંચમા પેશ્વા નારણરાવ—૧૭૭૨-૧૭૭૩. ચોથા પેશ્વા માધવરાવને છેકરો ન હોવાથી તેના બાધ નારણરાવને ગાદી મળી. એ નારણરાવનો તેના કાકા રાધોબાએ રાજ્ય લેવા ૧૭૭૩ માં ધાત કરાવ્યો પણ એવામાં નારણરાવની સ્ત્રીને પુત્ર સોંપડ્યો, તેને મરેઠા સરદારોએ સવાઈ માધવરાવ એ નામથી પેશ્વા નીમ્યો. પરંતુ એથી પહેલો મરેઠી વિઝહ ઉત્પન્ન થયો.

છઠ્ઠા પેશ્વા સવાઈ માધવરાવ અને પેહેલો મરાઠી વિઝહ
૧૭૭૪-૧૭૮૫. સવાઈ માધવરાવનો જન્મ તેના બાપના મરણ પછી થયો તેથી વાઘો ઉડાવી રાધોબાએ ગાદીનો દાવો કર્યો. પણ મરેઠા સરદાર સખારામબાપુ અને નાનાશઁનવિસ વિગેરેએ સામા થઈ તેને ગાદી આપી નહીં. તેથી રાધોબાએ ઇંગ્રેજને પક્ષમાં બોલાવ્યા અને માધવરાવના સરદાર નાનાશઁનવિસે ફ્રેંચોને બોલાવ્યા. એ રીતે પેહેલો મરેઠી વિઝહ ઉત્પન્ન થયો.

સવાઈ માધવરાવની પાસેથી ગાદી લેવા ઉપર લખેલા રાધોબાએ ૧૭૭૫માં મુબાઈ સરકારને સુરત મુકામે કરાર કરી લખી આપ્યું. જે ઇંગ્રેજને અને પુનાની ગાદી અપાવે તો તેના બદલામાં હું સાબિ વિગેરે બેટ આપું. તેથી મુબાઈ સરકારે માધવરાવ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું પણ કલકત્તા સરકારે એ વાત પસંદ ન આવ્યાથી ખરા વારસ માધવરાવ સાથે ૧૭૭૬માં પુરંદર મુકામે કરાર કર્યો. પરંતુ એવામાં ખબર મળી કે માધવરાવના પ્રધાન નાનાશઁનવિસે ફ્રેંચોને પક્ષમાં બોલાવ્યા છે તેથી કલકત્તા સરકારે રાધોબાનો પક્ષ કમુલ રાખ્યો.

પહેલો મરેઠી વિઝહ—૧૭૭૬-૧૭૮૧ લખી આવ્યો. તેમાં

જી લગાઈ ટંટા થયા, આખરે ૧૭૮૨ માં સાલઆઈનું તહનામું થયાથી એનો અંત આવ્યો. આ તહનામાંથી ઈંગ્લેન્ડેને સષ્ટિ વિગેરે બેટ મળ્યા તે રાધોખાને પેન્સન આપવામાં આવ્યું તથા સવાઈ માધવરાવ પેશ્વાના અધિકાર ઉપર રજા પણ ૨૧ વરસની ઉંમર થતાં લગી નાનાફડનવિસે તેને રાજ્યની લગામ સોંપી નહીં તેથી એણે આપઘાત કર્યો. ૧૭૯૫ (આ માધવરાવે કુરદલાના રણમાં ૧૭૯૫માં જામને નિહરાવ્યો હતો.)

૭મો પેશ્વા બીજો બાહુરાવ—૧૭૯૫-૧૮૧૮. સવાઈ માધવરાવને દીકરો ન હોવાથી તેના આપના કાકા રાધોખાના દીકરા બાહુરાવને પેશ્વાઈ મળી એ બાહુરાવ બાવલો કહેવાય છે. એ બીકણુ અને અવિચારી હતો. એના વખતમાં નાનાફડનવિસ ૧૮૦૦ માં મરી ગયો તે પેશ્વાઈ રાજ્યની પકતી થઈ. સિંધિયાને હોલકર સ્વતંત્ર થઈ માંહે માંહે લડ્યા- તેમાં બાહુરાવે સિંધિયાનો પક્ષ કર્યો તેથી હોલકરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી. આથી બાહુરાવ નાસી ઈંગ્લેન્ડના રક્ષણમાં ગયો તે ૧૮૦૨ માં વસાઈનું તહનામું કર્યું તેમાં લખી આવ્યું કે ઈંગ્લેન્ડ લસ્કર પુનામાં મારે ખરચે રાખવું, પરંતુ એથી બીજો મરેહી વિગ્રહ ઉઠ્યો.

બીજો મરેહી વિગ્રહ—૧૮૦૩-૧૮૦૪. વસાઈનું તહનામું થવાથી નાગપુરના ભોંસલા તથા સિંધિયા નાખુશ થયા. તેથી બીજો મરેહી વિગ્રહ ઉઠ્યો, તેમાં દક્ષિણમાં આસાઈ અને આરગમ તથા ઉત્તરમાં દિલ્લી, દિગ અને લાસવાની આગળ યુદ્ધ થયું. આસાઈ અને આરગમ આગળ ૧૮૦૩ માં જનરલ વેલેસ્લેએ સિંધિયા તથા ભોંસલાને હરાવ્યા તે દિલ્લી તથા લાસવારી આગળ જનરલ લેફ સાહેબે ૧૮૦૩ માં સિંધિયાને હરાવ્યો અને દિગ આગળ ફોર્-મોનસને ૧૮૦૪ માં હોલકરને હરાવ્યો, એ રીતે બીજા મરેહી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. તે પછી ત્રીજો મરેહી વિગ્રહ ઉઠ્યો.

ત્રીજો મરેહી વિગ્રહ—૧૮૧૭-૧૮૧૮ એવિગ્રહ થાવનું મરણ

એછે કે વસાઈના તહનામાં પછી બાજરા પેશ્વાવ ઈંગ્રેજ સામા કવલારા કરવા લાગ્યો. તેથી તેની જોડે પુના મુકામે ૧૮૧૭ માં ફરી કરાર કર્યો. ને આગળ કરતાં વધારે લશ્કર અને રેસીડેન્ટ પુનામાં રાખવા ફરાવ કર્યો. તોપણ તે જાણ્યો નહિ તેથી ત્રીજો મરેઠી વિગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. એવિ ગ્રહમાં ખડકી, કોરેગામ, નાગપુર, જળપુર, માહીદપુર અને આસ્તી આગળ લગાઈઓ થઈ. તેમાં ૧૮૧૭ માં ખડકી અને કોરેગામ આગળ તથા ૧૮૧૮ માં આસ્તી આગળ પેશ્વાને ઈંગ્રેજોએ હરાવ્યો. તેમ જ તેની મદદે આવનાર નાગપુરના ભોંસલાને નાગપુર તથા જળપુર આગળ અને હોલકરને માહીદપુર આગળ હરાવ્યા. સન ૧૮૧૭.

ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહનો પરિણામ—એનો પરિણામ એ થયો કે પેશ્વા, હોલકર અને નાગપુરના ભોંસલાનો સંઘનો અંત આવ્યો. ને બાજરાવ પેશ્વા ઈંગ્રેજને શરણેજી રહ્યો. તેને પેન્સન બાંધી આપી બીથુરમાં રાખ્યો. ને તેનો મુલક ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં ભેળ્યો. એ પેશ્વાનો દત્તક નાનાસાહેબ ૧૮૫૭ ના બલવામાં આગેવાન હતો.

બીજાં મરેઠી રાજ્યોની ઉત્પત્તિ.

સિંધિઆ—એ રાજ્ય સ્થાપનાર રાણોજી સિંધિઆ પેહેલા બાજરાવ પેશ્વાનાં પગરખાં સાચવનાર હતો. એને બાજરાવે ૧૭૨૦ માં સરદાર નીમ્યો. ત્યારથી એ વંશની ચડતી થઈ. એ વંશ હજી ચાલે છે. એની રાજધાની જોવાલ્યરમાં છે, રાણોજી પછી જંગોજી અને પછી મહાદેજી સિંધિઆ થયા તેણે પેહેલા માધવરાવ પેશ્વાના વખતમાં રજપુતસંરચાન અને રોહીલ ખંડમાંથી ખંડણી લીધી તથા દિલ્લીના પાદશાહને કબજે કર્યો. ૧૭૬૮. એ પછી દોલતરાવસિંધિઆ થયો તેને ઈંગ્રેજોએ ત્રીજા મરેઠી વિગ્રહમાં હરાવ્યો.

હોલકર—એ બરવાડના વંશના કહેવાય છે એમાં પેહેલો મલારોજી હોલકર થયો. એને પણ ૧૭૨૦ માં બાજરાવે સરદાર નીમ્યો ત્યારી

એની અડતી થઈ. એ વંશ પણ હળુ ચાલેછે. એની રાજધાની હિંદો રમાં છે. મહારાજ મરી ગયા પછી તેને સીધાવારસ ન હોવાથી તેના મરનાર દીકરા ખંડેરાવની સ્ત્રી અહલ્યાબાઈએ તુકાજીને ખોળે લીધો ને કારભાર ચલાવ્યો. તુકાજી મરી ગયા પછી યશવંતરાવ અને તેના પછી તેરો દીકરો મહારાવ થયો. યશવંતરાવને બીજા મરેઠા વિઝહમાં ૧૮૦૪ માં અને મહારાવને ત્રીજા મરેઠા વિઝહમાં ૧૮૧૭માં ઈંગ્રેજોએ હરાવ્યા હતા. તે પછીથી એ રાજ્યમાં રેસીડેન્ટ રહે છે.

ભોંસલા—એ શિવાજીના કુળના હતા. એ રાજ્ય રાધોજી ભોંસલે ૧૭૫૩ માં સ્થાપ્યું. એની રાજધાની નાગપુરમાં હતી. એ નાગપુરના ભોંસલાએ બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરી તે લૂટચુતેથી કલકત્તાની આસપાસ મરેઠી ખાડી ખોદાઈ. એ વંશમાં બીજા રાધોજી થયો તેણે મરતા લગી પોતાના રાજ્યમાં ઈંગ્રેજ સેન્ય રાખ્યું નહોતું. પછી પરસાજી થયો તેને મારી આપાસાહેબ બેઠો. એને ત્રીજા મરેઠા વિઝહમાં ૧૮૧૭માં ઈંગ્રેજોએ હરાવ્યો એના પછી એ વંશમાં છેલ્લો રઘુજી ભોંસલે થયો તે અપુત્ર મરણ પામ્યો તેથી તેનું રાજ્ય ૧૮૫૩ માં ઈંગ્રેજ રાજમાં ભેળ્યું.

ગાયકવાડ—એ રાજ બાજરાવના સરદાર પીલાજી ગાયકવાડે સ્થાપ્યું ને ૧૭૩૧માં વડોદરામાં ગાદી કરી. એ રાજના દસમા ગાયકવાડ મહારાવ ઉપર સને ૧૮૭૫માં રેસીડેન્ટને ઝેર દેવાનું તહોમત આવ્યાથી તેને રાજ્યબ્રહ કર્યો નેતેના કુળના શીઆજીરાવને ગાદી આપી તે અઘાપી રાજ્ય કરેછે. એ રાજ્યમાં ૧૮૧૭થી અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રહેછે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

યુરોપીયન લોકોનું હિંદમાં આવવું. ઈ. સ. ૧૫૦૦-૧૭૦૦

હિંદુસ્તાનનો વેપાર—પ્રથમ યુરોપને હિંદુસ્તાન વચ્ચે આરબ

લોકો માન્યતા વેપાર ચાલતો હતો. આરબલોકો લાલસમુદ્રને રસ્તે હિંદુસ્તાનમાંથી માલ લેઈ જઈ ભૂમધ્યસમુદ્રમાં થઈ ઈટાલી દેશમાં વેચતા, ત્યાંથી પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં જતો. તેથી એ માલ ઘણો મોઢો પડતો. માટે યુરોપીયન લોકોને હિંદુસ્તાન સાથે પરભાર્યો વેપાર કરવાનું મન થયું પણ હિંદુસ્તાનમાં આવવાના જળ માર્ગની તેમને ખબર નહોતી અને જમીન માર્ગ તો બહુ વિકટ હતો તેથી તે આવી શક્યા નહિ.

પોર્તુગીઝ લોકોના હિંદમાં આવવાનો યત્ન—પંદરમા સૈકાની આખરમાં યુરોપીયન લોકોનું હિંદમાં આવવા વધારે લક્ષ્ય બેસાયું તેમાંના પોર્તુગીઝ લોકો આફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે સફરો કરતા હતા. તેમણે તે રસ્તે હિંદમાં આવવા ધાર્યું. તેમનો એક સરદાર ૧૪૮૭માં કેપ આવગુડ હોપ સુધી આવ્યો. અહિં તેને તોશન નડ્યું તેથી તે પાછો ગયો અને એ ભૂસીરનું નામ તોશની ભૂસીર પડ્યું.

સ્પેનના લોકોના હિંદમાં આવવાનો યત્ન—પોર્તુગીઝના પડોસી સ્પેનના રાજ્યએ પોર્તુગીઝનું જોઈ કોલંબસને કેટલાંક વહાણ આપી પશ્ચિમ તરફ હિંદ શોધવા મોકલ્યો. તેણે હિંદને બદલે ૧૪૯૨ માં અમેરિકા શોધી કહાડ્યો અને તેમાં તેમને ઘણો લાભ થયો.

પોર્તુગીઝોનું હિંદમાં આવવું—૧૪૯૮—પોર્તુગીઝના રાજા દીનાનુલે સન ૧૪૯૭ માં વાસકોડી ગામા નામે અનુભવી સરદારને બીજવા હિંદ શોધવા મોકલ્યો. તે કેપ આવગુડહોપની દક્ષિણે થઈ ૧૪૯૮ માં હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કાંઠે કાલીકટ બંદરે ઉતર્યો તે ૬ મહિના રહી પાછો ગયો. એ વખતે કાલીકટના રાજા જામોરિને પોર્તુગાલના રાજા ઉપર એક પત્ર લખી આપ્યું તેમાં લખ્યું હતું. કે “મારા રાજમાં તજ, લવંગ, સુંઠ, મરી અને રત્નો નિપજે છે, તે આપી તેના બદલામાં તમારા દેશમાંથી સોનું, રૂપું, પરવાળાં અને લાલરંગ લેવા ઈચ્છું છું.”

વાસકોડી ગામાનું બીજવા આવવું—સને ૧૫૦૨ માં

વાસકોડી ગામા હિંદમાં બીજીવાર આવ્યો. એ વખતે એણે કોચી નને કાનાતોરના રાજ સાથે સલાહ કરી ઝામોરિનને હરાવ્યો ને પછી સ્વદેશ ગયો. તેના પછી ૧૫૦૩ માં પોર્તુગીઝથી આલ્બુકર્ક નામે સરદાર આવ્યો. (એ લોકો પ્રથમ વેપાર કરવા આવ્યા હતા.)

પોર્તુગીઝના ગવર્નરો—સન ૧૫૦૫ માં પોર્તુગીઝનો પેહેલો ગવર્નર આલ્મૈડા થયો, તે પછી ૧૫૦૯ માં આલ્બુકર્ક આવ્યો એણે પોર્તુગીઝ સત્તા વધારી. તેણે પ્રથમ કાલીકટ ઉપર હુમલો કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ થયો. ત્યાર પછી તેણે ૧૫૧૦માં દીવ અને ગોવા લીધાં તે અધાપિ તેમના તાબામાં છે. તે પછી એણે મલાકા લીધું ને સિયામ તથા મસાલાના બેટા જોડે વેપાર ચલાવ્યો. ત્યાર ક્રેડે એ ગોવે ગયો. ત્યાં એનું ૧૫૧૫માં મોત થયું તે પછી ૧૫૨૪માં વાસકોડી-ગામા ત્રીજીવાર હિંદમાં આવ્યો. તે ૧૫૨૭માં કોચીનમાં મરી ગયો.

પોર્તુગીઝોનાં કૃત્યો—હિંદમાં પોર્તુગીઝોનાં કૃત્યો ઘણાં ઘાતકી તથા જુલમી હતાં. તેમણે મુલક જીતતાં ધર્મોપણાથી ઘણા ઘાત તથા જુલમ કર્યા. માત્ર આલ્બુકર્ક દેશી રાજ પ્રજાની પ્રીતિ મેળવી હતી તેથી તેઓ તેના નામને ઘણાં સંભારતાં હતાં. ૧૫૫૮ માં પોર્તુગીઝોને દમણ મળ્યું. એ લોકોએ ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધી પૂર્વ તરફનો બધો વેપાર એકલે હાથે ચલાવ્યો પણ તેમાં ૧૫૮૦માં પોર્તુગીઝનું રાજ સ્પેન સાથે જોડાઈ ગયું ત્યારથી તેમની પડતી થઈ તે પછી તેમની ચડતી થઈ જ નહીં. તે વખત જેટલો મુલક તેમના તાબામાં આવ્યો હતો તેટલોજ અત્યારે પણ તેમના તાબામાં છે.

પોર્તુગીઝ લોકોનાં સંસ્થાન—હાલ દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ સંસ્થાન પોર્તુગીઝોનાં હિંદમાં છે. તેમાં યુરોપીઅન પોર્તુગીઝો અને દેશી પોર્તુગીઝો રહે છે. એ રામનકાયોલીક ધર્મ પાળે છે. એમના શીકા રંગ ઉપરથી આ દેશમાં લોકો એમને શીરમી કહે છે.

એમનો મુખ્ય ગવર્નર ગોવામાં રહે છે.

વલંદા લોક—પોર્તુગીઝનો લાભ જોઈ હોવાંડના રહેવાશી વલંદા લોકોની ઘઠ સળકી. એ વલંદાને દય પણુ કહે છે. વલંદાની આ દેશમાં આવવાની ધણી કંપનીઓ ઉભી થઈ. તે બધી ૧૬૦૨ માં દય ઈસ્ટઈન્ડિઆ કંપની સાથે જોડાઈ ગઈ. એમણે હિંદમાં આવી પોર્તુગીઝોનો વેપાર તથા સત્તા તોડી પાડી.

ઈંગ્રેજોને હિંદમાં આવવાનું કારણ—વલંદા લોકોએ પ્રથમ ૧૬૦૫માં આમ્બોયનામાં રાજધાની કરી હતી. તે પછી ૧૬૧૯માં જાવા બેટમાં બેટવીઆ શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી. પરંતુ થોડા વખત પછી ઈંગ્રેજો આમ્બોયનામાં વેપાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં એમની ૧૬૨૩માં વલંદાએ કતલ કરી તેથી ઈંગ્રેજોને હિંદમાં આવવું પડ્યું. તે પહેલાં ઈંગ્રેજો આર્કાંપેલેગોના બેટામાં વેપાર કરતા હતા.

વલંદાના બળની વૃદ્ધિ—હાડે દહાડે વલંદાનું બળ વધતું ગયું તેથી તેમણે પોર્તુગીઝલોકોનાં એક પછી એક સંસ્થાનો લીધાં. પ્રથમ ૧૬૩૫માં ફાર્માસા, ૧૬૪૦માં મલાકા તથા ૧૬૫૮માં સિંહલ દ્વિપમાંનું જાણનાપટન લીધું. તે પછી ૧૬૫૯માં પાલકોલુ અને ૧૬૬૪ માં કોચીન તથા કાલીકટ લીધાં ત્યાર કેડે ૧૬૬૯ માં મક્કસર મલબાર અને સેંતથોમી લીધાં. ને પછી વલંદાની પડતી આવી.

વલંદાનો વેપાર—વલંદાએ ૧૬૪૭માં મદ્રાસમાં વેપાર કર્યો. ને ૧૬૫૨માં તેની પાસેના પાલકોલુમાં પ્રથમ કોઠી ધાલી તેમા બંગાળના ચિન્મુરામાં પણ તેમની કોઠી હતી. એ શિવાય તેમણે હિંદનાં બીજા શહેરોમાં પણ વેપારનાં મથકો અને પોતાને રહેવા સારૂ મકાનો બાંધ્યાં હતાં તેમાંના કેટલાંએક તેમના નામથી હજુપણ ઓળખાયછે જેમકે અમદાવાદમાં વલંદાની હવલી અને સુરતમાં વલંદાવાડાવગેરે છે.

વલંદા લોકોની પડતી થવાનું કારણ—એમની પડતી

થવાનું કારણ એ છે કે હિંદ વેપાર કરવાનો બોલો દેશ છતાં બીજા પરદેશી વેપારીઓ ઉપર અદેખાઈ કરી તેમજ દેશીઓ ઉપર પ્રીતિ ન સખતાં તેમના ઉપર જીલમ કર્યો તેથી એમની ઉતાવળે પડતી થઈ. સન ૧૭૫૮માં ઇંગ્લેન્ડ સરદાર કલાઈવે તેમનું ચિન્સુરા જીત્યું ત્યારની એમની પડતી થવા લાગી. તે પછી ઇંગ્લેન્ડે એમનાં ઘણાં ચાણાં લીધાં. હાલ વલંદાનું એકે શહેર હિંદમાં નથી.

ઇંગ્લેન્ડના હિંદમાં આવવાનો યત્ન—ઇંગ્લેન્ડ લોકે પ્રથમ ૧૪૯૬માં વાવ્ય કોણુને રસ્તે અને તે પછી યુરોપ એશિયાના ઉત્તર સમુદ્રને રસ્તે હિંદમાં આવવા યત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ થયો હતો.

પેહેલાં હિંદમાં આવનાર ઇંગ્લેન્ડ—૧૫૭૯માં ટામસ સ્ટીવન્સન અને તે પછી ૧૫૮૩માં ફ્રિય, ન્યુબેરી અને લીડસ નામે ઇંગ્લેન્ડે પેહેલાં હિંદમાં આવેલા જણાય છે. તેમાંનો પેહેલો સાઈટ બેટની જેસુઇટ કોલેજનો મુખ્ય સિક્કક હતો ને બીજા ત્રણ વેપારી હતા.

ઇંગ્લેન્ડનું કેપ આવગુડહોપને રસ્તે હિંદમાં આવવું—સન ૧૫૯૬માં આફ્રિકાની દક્ષિણે રહેલી કેપઆવગુડહોપની બૂક્સીર કોર્નિલિયસહૉટમાન નામે વલંદાએ ઓળંગી તે પછી ઇંગ્લેન્ડે એ રસ્તે હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા.

ઇંગ્લેન્ડની ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીઓ—સન ૧૫૯૯માં વલંદા એ ઇંગ્લેન્ડને વેચવાનાં મરીનો બાવ શેરે ૧૫૩ શીઓ હતો તે વધારીને ત્રણ અને ચાર શીઓ કર્યો. તેથી ઇંગ્લેન્ડે હિંદ જોડે પરબાઈ વેપાર કરવાનું મન થયું. તેમની એક વેપારી મંડળી ઉભી થઈ. તેમને સન ૧૬૦૦ ના ડીસેમ્બરની તા. ૩૧ મીએ ઇંગ્લાંડની રાણી ઇલિઝાબેથે પૂર્વના દેશો જોડે વેપાર કરવાની સનંદ આપી. એ મંડળી તે પહેલી ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપની કહેવાઈ. તે પછી ઇંગ્લાંડમાં ૧૬૩૫ માં કોર્ટની અને ૧૬૫૫માં સહાસિક વેપારીઓની તથા ૧૬૯૮ માં

ઇંગ્લીશ અથવા સાધારણ મંડળી એવે નામે કંપનીઓ થઈ. તે બધી મૂળ કંપની જોડે ૧૭૦૯માં જોડાઈ ગઈ. અને તેમનું સંયુક્ત ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એવું નામ પડ્યું.

ઇંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો વેપાર—ઇંગ્રેજ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સન ૧૬૦૨માં હિંદુસ્તાનના પૂર્વ ખેટા જોડે વેપાર કરવા લાગી પરંતુ હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીઝે તેમને પેસવા દીધા નહીં. તો પણ ૧૬૧૧માં તેમણે અંબાતમાંથી પેહેલવેહેલો માલ ભર્યો ને ૧૬૧૫ માં પોર્તુગીઝોને સુવાળીના દરઆઈ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. એ માલમાં સરદા-મસરો ઇંગ્લાંડના પેહેલા જેમ્સ આદલાહનો વકીલ થઈ હિંદમાં આવ્યો ને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વેપારની લાબકારક માગણી કમુલ કરાવી.

આમ્બોયનાની કતલ—૧૬૨૩. આમ્બોયનામાં ઇંગ્રેજ અને વલંદાએ સંઘીને વેપાર કરવાની સરત હતી. તે છતાં ૧૬૨૩માં વલંદાએ ઇંગ્રેજનાં ૨૦ માણસોની કતલ કરી તેથી ઇંગ્રેજો ધણા ગુસ્સે થયા ને તેમની પાસેથી નુકશાની બદલ ૩૬૧૫૦ રૂપિયા લીધા.

મદ્રાસ ઇલાકામાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં—એ ઇલાકામાં મહલી પટણુ, અર્માગામ અને મદ્રાસમાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં થયાં. ઇંગ્રેજો મસાલાના ખેટામાં વેપાર કરતા હતા પણ ત્યાં વલંદાએ તેમને સુખે રહેવા દીધા નહીં તેથી તેઓ હિંદમાં આવ્યા ને ૧૬૧૨ માં મહલી પટણુને ૧૬૨૬માં આર્મા ગામમાં થાણાં કર્યાં. તે પછી ચંડગીરીના રાજ પાસેથી મદ્રાસ વેચાતું લેઈ ત્યાં ૧૬૩૯માં ફોર્ત-સેતન્યાર્જનો કિલ્લો બાંધ્યો. તે પછી ૧૬૫૩માં મદ્રાસનો સ્વતંત્ર ઇલાકો થયો. મદ્રાસને ચિનિ પટમ પણ કહેતા હતા.

મુંબઈ ઇલાકામાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં—એ ઇલાકામાં સુરત ને મુંબઈમાં ઇંગ્રેજનાં પેહેલાં થાણાં થયાં. હિંદના પશ્ચિમ કાંઠે ઇંગ્રેજના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ સુરત હતું. ત્યાં ૧૬૧૨-૧૬૧૫માં

પેહેલી કોડી ધાલી. ત્યાંથી ધોધા, અમદાવાદ ને ખંભાત જોડે વેપાર ચલાવતા હતા. પછી ૧૬૬૧ માં પોર્તુગીઝે પેરામણીમાં ઈંગ્રેજને મુંબાઈ બેઠ આપ્યો. એ વખતે મુંબાઈ માછીઓનું નાનું સરખું ગામ હતું તે ત્યાંનાં હવા પાણી બહુ નકારાં હતાં. એ મુંબાઈ બેઠ બીજા ચાર્લસ રાજાએ સન ૧૬૬૮ માં દર વરસે ૧૦૦ પૌન્ડ લેવા કરી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને ભાડે આપ્યો. તેથી કંપનીએ સુરતથી થાણું ઉઠાવી ૧૬૮૭ માં મુંબાઈમાં નાંખ્યું કારણ કે શિવાજીએ ૧૬૬૩ માં તથા ૧૬૭૦ માં સુરત હુટ્યું હતું તેથી એમને ભો લાગ્યો હતો.

બંગાળામાં ઈંગ્રેજનાં પહેલાં થાણાં—બંગાળામાં વેપાર કરવાની પરવાનગી ૧૬૩૪ માં શાહજહાં પાદશાહે પહેલ પેહેલી આપી. તે પછી એ ઇલાકામાં ૧૬૪૦ માં હુગલી અને ૧૬૪૨ માં બાલાસોરમાં ઈંગ્રેજનાં પહેલાં થાણાં થયાં, ત્યારકેડે ૧૬૪૫ માં દાક્તર બાઉટને પોતાની નોકરીના બદલામાં શાહજહાં પાસે એકલા ઈંગ્રેજને વેપાર કરવાનો હક મેળવી આપ્યો ત્યારથી બીજાં થાણાં થયાં.

બંગાળાને મદ્રાસથી જુદું પાડ્યું—સન ૧૬૮૧ માં બંગાળાને મદ્રાસથી જુદું પાડ્યું અને બંગાળાની કોડીઓનો ગવર્નર મિસ્તર હોજીસને નીમ્યો. એના તાબામાં કાસિમ બજાર, પટણા, બાલાસોર, માલદાહ અને ધાકાની કોડીઓ હતી.

કલકત્તાને વિદ્યમનો કિલ્લો—સન ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાઇસ્ટખાંએ ઈંગ્રેજ કોડીઓ જમ કરવાનો હુકમ કર્યો તેથી હુગલીના ઈંગ્રેજે સુરાન્ડીમાં નાશી ગયા. પછી તેમણે ૧૭૦૦ માં સુરાન્ડી, ગોવિંદપુરા અને કાલીકટા એ ત્રણ ગામ ઔરંગઝેબના દીકરા આજીમ પાસેથી વેચાતાં લીધાં ને ત્યાં ફાતંસેંત વિદ્યમનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ ત્રણ ગામ મળી હાલનું કલકત્તા શહેર થયું છે.

ઉપજ તથા મુલક વધારવાને કંપનીની ગાંઠવણ—એ કામ

કરવાને માટે ઈંગ્લેન્ડ કંપનીએ સન ૧૬૮૯ માં સરજેન ચાઇલ્ડને હિંદનો ગવર્નર જનરલ અને નૌકા સેનાપતિ નીમ્યો ને તેને સલાહ અથવા લગાઇ કરવાના અને કંપનીના રક્ષણ કરવાના સર્વ અધિકાર આપ્યા.

યુરોપી ઇસ્ટીન્ડિયા કંપનીઓ.—હિંદ જોડે વેપાર કરવાને યુરોપખંડના ઈંગ્લેન્ડ, વલંદા, ફ્રેંચ અને ડેનમાર્કના લોકે તથા સ્કોટલાંડ, આસ્ટ્રિયા અને સ્વિડનના લોકે તથા સ્પેનના રાજ્યે મળી કુલ આઠ ઇસ્ટીન્ડિયા કંપનીઓ સ્થાપી હતી. તેમાં ઇંગ્લેન્ડની ત્રણ, ફ્રેંચની છ અને ડેનમાર્કના લોકોની એ કંપનીઓ થઇ હતી. એ બધામાં ફ્રેંચ અને ઈંગ્લેન્ડ કંપનીઓનું જોર વધારે હતું. પોર્તુગીઝ લોકોએ કંપની સ્થાપી નથી તેમને રાજ્યે મોકલ્યા હતા.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓનાં થાણાં.

(૧) પોર્તુગીઝો—એ ૧૪૯૮માં આવ્યા. એમનાં મુખ્ય થાણાં દીવ, દમણ ને ગોવા થયાં. (૨) ઇંગ્લેન્ડ—એમણે પેહેલી ૧૬૦૦માં કંપની સ્થાપી. તેમનાં મુખ્ય થાણાં મદ્રાસ, મુંબાઇને બગાળા ઇલાકામાં થયાં તે પછી તેઓ હિંદના ઘણી થયા. (૩) વલંદા—એમણે ૧૬૦૨માં રાજ્ય તરફથી કંપની સ્થાપી. તેમનાં થાણાં પ્રથમ આમ્બોયના અને જાવામાં થયાં. તે પછી તેમણે બીજાં કેટલાંક સંસ્થાન મેળવ્યાં પણ હાલ તેમાંનું એકે તેમના તાબામાં નથી. (૪) ફ્રેંચ—એમણે ૧૬૦૪થી છ કંપનીઓ સ્થાપી. ૧૬૬૪માં તેઓ હિંદમાં આવ્યા. ને ૧૬૭૪માં પાંદિચેરીમાં પેહેલું થાણું કર્યું. તે પછી બીજાં સંસ્થાન મેળવ્યાં. હાલ તેમના તાબામાં ચંદ્રનગર, પાંદિચેરી, યાનાંન, કારીકલ અને માહેબંદર છે. (૫) ડેનમાર્કના લોકો—એમણે ૧૬૧૨ તથા ૧૬૭૦ માં કંપનીઓ સ્થાપી. ને ટાંકવીઆર, શ્રીરામપુર, પોર્તોનોવો, ઇડોવા અને હોલ્લંડીનાં સંસ્થાન મેળવ્યાં પણ હાલ એકે તેમના તાબામાં નથી. ટાંકવીઆર ને શ્રીરામપુર ઇંગ્લેન્ડે વેચાતાં લીધાં હતાં. તે પછી સ્કોટલાંડના લોકોએ

લોકોએ ૧૬૮૫ માં, આસ્ત્રીઆના લોકોએ ૧૭૨૩ માં અને સ્વિડનના લોકોએ ૧૭૩૧ માં તથા પ્રશિયન રાજ્યએ ૧૭૫૩ માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓ સ્થાપી હતી. પણ એ લોકો હિંદમાં વેપાર કરવા પામ્યા નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ઇંગ્લેન્ડ તથા ફ્રેન્ચ રાજ્ય.

ઇંગ્લેન્ડ તથા ફ્રેન્ચ રાજ્ય — ઇંગ્લેન્ડે તે તામે હિંદમાં પેહલવી વૂમી ૧૬૩૮ માં મદ્રાસની આવી. ત્યાં એમણે ફોર્ટ સેન્ટન્યાર્ન નામે કિલ્લો બાંધ્યો. તેમ ફ્રેન્ચોનું પહેલું ચાલું ૧૬૭૪ માં પાંદિયેરીમાં થયું. એ લોકોએ ઇંગ્લેન્ડ સાથે શત્રુવટ રાખ્યા વિના ધણી વરસ જોડે જોડે રહી વેપાર કર્યો. પણ આખરે કુસંપ થયો. તેમાં ફ્રેન્ચ રાજ્ય પડી ભાગ્યું ને ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય બળવાન થયું. એ વખતે દક્ષિણ હિંદમાં નિગમ, કર્ણાટક, ત્રિચિનાપોલી, તામિલ, મલેસુર અને પોલીગાર લોકોનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતાં.

કર્ણાટકનો પહેલો વિચલ — ૧૭૪૬-૧૭૪૮. કર્ણાટકનો પેહલો વિચલ ઇંગ્લેન્ડ તથા ફ્રેન્ચ વચ્ચે થયો. એ વિચલ થવાનું કારણ એક ફ્રેન્ચોએ ઇંગ્લેન્ડનું મદ્રાસ અન્યાયપણે લીધું હતું. આ વેળા મદ્રાસમાં ઇંગ્લેન્ડ સરદાર બાર્કલેન અને લારેન્સ હતા. તથા કલાઇવ કંપનીના કારકુન હતા. તેમજ ફ્રેન્ચ સરદાર દુલી તથા લાખદોન્સ હતા. એ લાખદોન્સે ૧૭૪૬ માં મદ્રાસ ઉપર હુમલો કરી તે અન્યાયપણે લીધું. તેથી મદ્રાસના ઇંગ્લેન્ડે પાંદિયેરીની દક્ષિણે દેવીદગઢમાં નાશી ગયા. પછીથી કંઈ દંડ લઈ લાખદોન્સે મદ્રાસ ઇંગ્લેન્ડને પાછું આપ્યું. પણ એ વાતે ફ્રેન્ચ ગવર્નર દુલીને ગમી નહીં માટે તેણે ફરી મદ્રાસ ધેવું. એટલામાં ઇંગ્લેન્ડે બીજી મદદ આવી તેથી તેમને પાછા જવું પડ્યું. પછી બાર્કલેન અને લારેન્સે પાંદિયેરી ધેવું. એ ઘેરામાં ફ્રેન્ચોએ

જ્યા હુમલા પાછા વાળ્યા અને પાંદિચેરી જીતાયું નહીં. એવામાં ઇંગ્લેન્ડ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં સલાહ થઇ. તેથી સૌ સૌનો મુલક પાછો મળ્યો ને એ વિચ્છિન્ન અંત આવ્યો.

ઇંગ્લેન્ડે દેવીદકોટા મળ્યું—સન ૧૭૪૮ માં તંજાવરમાં ગાદી માટે બે બાદશાહો લડતા હતા. તેમાંના એક જણના પક્ષમાં ઇંગ્લેન્ડે હતા. તે પક્ષ મૂકી દેવા સામા પક્ષવાળાએ ઇંગ્લેન્ડે દેવીદકોટા લાંચ દાખલ આપ્યું.

કર્ણાટકનો ખીજો વિચ્છિન્ન—૧૭૪૮ ૧૭૫૪. આ ખીજો વિચ્છિન્ન હૈદરાબાદ તથા આર્કાટની ગાદીએ પોત પોતાના પક્ષના રાજા બેસાડવા સારૂ ફ્રેંચો તથા ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે થયો. એ લડાઇમાં ફ્રેંચ સરદાર દુષ્લી તથા ખુસી હતા અને ઇંગ્લેન્ડ સરદાર કલાઇવ હતો. દુષ્લી સહારસીક મહત્વાંક્ષી અને રાજ્ય લોભી તથા રાજ્ય વિદ્યામાં કુશળ હતો. કલાઇવમાં પણ એવા ગુણ હતા તથા પીદુષ્લી કરતાં યુદ્ધ કુશળતા વિશેષ હતી.

આર્કાટ તથા હૈદરાબાદ—સન ૧૭૪૮ માં એ બન્નેના રાજા મરાઠા પામ્યા, તેથી તેમની ગાદીએ અનુક્રમે નવાબ અનવરહીન અને નિજમ નાસીરજંગ બેઠા. અનવરહીનનો શત્રુ ચંદાસાહેબ અને નિજમનો શત્રુ મુજ્જરજંગ હતા. તેમણે પોતાની મદદે ફ્રેંચોને બોલાવ્યા. ફ્રેંચોએ આવી ૧૭૫૦ માં અંબુરની લડાઇમાં અનવરહીનને અને ત્રિચિનાપોલીની લડાઇમાં નાસીરજંગને હરાવ્યા અને આર્કાટની ગાદી ચંદાસાહેબને તથા નિજમની ગાદી મુજ્જરજંગને આપી. પણ મુજ્જરજંગને કામ્રએ મારી નાખ્યો તેથી તેની જગા તેના બાઇ સલામતજંગને આપી. આખિન હક રાજાએને રાજ્ય અપાવનાર ફ્રેંચ સરદાર ખુસી હતા. આથી ચંદાસાહેબે પાંદિચેરીની આસપાસનાં ૮૧ ગામ અને સલામતજંગે ઉત્તર સરકાર તથા મહલીપટણ ફ્રેંચોને આપ્યાં.

દુષ્લીની જીતની નીશાનીઓ—એ રીતે દુષ્લીની જીત થવા-

થી તેને “દક્ષિણ હિંદનો સૂર્યો” એવી પદ્મિ પ્રાપ્ત થઇ, તેથી તેણે કુલા-
ધને પોતાની જીતની જગાએ કિર્તિ સ્તંભો તથા દુપ્લીઆબાદ નામે
શેહેરો વસાવ્યાં. એ શેહેરોનો તથા કિર્તિ સ્તંભોનો કલાધવે નાશ કર્યો.

આર્કાટની લડાઈ—૧૭૫૧. આર્કાટના નવાબના પક્ષમાં ઇં-
ંગ્રેજો હતા તથા પી તેની હાર થઇ ને અનવરૂદીન મરાઠા તથા તેનો દીક-
રા મહમદઅલી હતા તેને ચંદાસાહેબે ત્રીચીનાપોલીમાં ઘેર્યો. આ ઘેરો
છોડવાને સાર કલાધવ સાહેબે એવી જુક્તિ બતાવી કે જેને આપણે
ચંદાસાહેબની રાજ્યવાની આર્કાટ ઉપર ચડાઈ કરીએ તો એ ઘેરો ઉ-
ઠાવી ચંદાસાહેબ ત્યાં આવશે. આવાત બધાંને પસંદ પડી તેથી તેમણે
૧૭૫૧ માં ૨૦૦ ઇંગ્રેજ તથા ૩૦૦ કાળા લોક સાથે કલાધવને આર્કાટ
ઉપર મોકલ્યો. તેણે આર્કાટ જીતી તેને કોટ સુધારવા માંડ્યો. આવાત
ચંદાસાહેબે જાણી તેથી તેણે પોતાના દિકરા રાજસાહેબને ૧૬૦ ફ્રેંચો
સુદ્ધાંત દસ હજાર ફ્રાંચ સાથે આર્કાટ મોકલ્યો. રાજસાહેબ ૫૦ દિવસ
ઘેરો ધાલી લડ્યો પરંતુ ઇંગ્રેજ ફ્રાંચ અતિ દુઃખી થતાં લગી હડી નહીં.
પછી મદ્રાસથી મદદ આવી તેવડે કલાધવે તેને ૧૭૫૧ માં આર્કાટ
અને આર્નિ આગળ તથા ૧૭૫૨ માં કોવરેપાક આગળ હરાવ્યો ત-
થા દુપ્લીના કિર્તિ સ્તંભો બાગી દુપ્લીઆબાદનો નાશ કર્યો.

ચંદાસાહેબનું મૃત્યુ—એના મદદગાર ફ્રેંચો તેને છોડીજતા
રક્ષાતેથી તે તાંબવરના સેનાપતીને શરણે થયો. તેણે દગાથી તેને માર્યો.
આણીપા ઇંગ્રેજોએ ત્રિચીનાપોલી જીતી આર્કાટની ગાદીએ મહમદઅ-
લીને બેસાડ્યો. એ મહમદઅલી પછી વહાલાજી હાંન કહેવાયો. ત્યાર પ-
છી મેજર લારેન્સે બાહુર આગળ ફ્રેંચોને હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એ
રીતે આર્કાટની લડાઈ જીત્યા પછી ૧૭૫૨ માં કલાધવ પોતાનું શરીર
બગડવાથી વિશ્વાયત ગયો. આ આર્કાટની લડાઈની જીતથી અને કલા-
વના પરાક્રમથી હિંદમાં ઇંગ્રેજની કિર્તિ બહુ ફેલાઈ અને હિંદુસ્તાન-

માં ઇંગ્રેજ રાજ્ય જામ્યું તેથી એ લડાઈ ઇતિહાસમાં બહુ પસિદ્ધ છે.

દુષ્લીનું મરણ અને બીજા ફ્રેંચ ગર્વનરો—દુષ્લીના કા-
મથી ફ્રેંચ સરકાર નાખુશ થઈ તેથી તેને પાછો ખેંચાવી લીધો. એ
૧૭૫૪ માં ફ્રાંસ પહોંચ્યો. ત્યાં ઘણું દુઃખ તથા અપમાન પામી
૧૭૬૩ માં મરી ગયો. એના પછી ફ્રેંચ સરકારે ગોધ્યુ નામે ગર્વનરને
ઇંગ્રેજ સાથે સલાહ કરવાને મોકલ્યો. તેણે આ દેશથી અજાણ્યા હો-
વાને લીધે ઇંગ્રેજને માફક આવે એવા કરાર કરી આપ્યા. પણ એ
કરાર બહુ દિવસ ટક્યા નહીં. ગોધ્યુ પછી ૧૭૫૮ માં ફ્રેંચ સરકારે
કોંટ્રીલાલી નામે ગર્વનરને મોકલ્યો. તે અહંકારીને અવિચારી હતો.
તેણે આવતાંવેતજ ઇંગ્રેજોનું દેવીદકોટા જીત્યું. એના ઇંગ્રેજોને લિંદ-
માંથી કહાડવાનો વિચાર હતો. પણ તેની પામે તેટલું દ્રવ્ય નહોતું.

વાંદેવાસની લડાઈ—૧૭૬૦. લાલીએ પાંદિયેરીના શાહુકારો
પાસેથી ખજાતકારે થોડું ઘણું દ્રવ્ય મેળવી ઇંગ્રેજ રાજ્ય ઉપર ચડામ
કરી પણ તેમાં જીત થઈ નહીં. આખરે ૧૭૬૦ માં વાંદેવાસ આ-
ગળ ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ. તેમાં ઇંગ્રેજ સરદાર
કર્નલ ક્રુટ સાહેબે લાલી તથા ખુસીને હરાવ્યા ને ૧૭૬૧ માં તેમનો
જીજગદ તથા પાંદિયેરી લીધાં. આ હારથી ફ્રેંચ સના નાશ પામી.
પછી એ સાલમાં લાલી ફ્રાંસ ગયો, ત્યાં એના ઉપર રાજ્ય ખોલાવું
તહોંમત મૂકી ત્યાંની સરકારે તેને ફ્રાંસીએ દીધો. ૧૭૬૬. ત્યાર કેડે
ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે ૧૭૬૩ માં સલાહ થયાથી ચંદ્રનગર, યાનાન,
પાંદિયેરી, કારીકલ અને માહે એ પાંચ સરથાન ઇંગ્રેજોએ ફ્રેંચોને
આપ્યાં ને હાલ તેમના તાબામાં છે.

બંગાળમાં ઇંગ્રેજ સત્તાનું જામવું.

બંગાળનો નવાબ—૧૭૦૭ માં બંગાળનો નવાબ મુર્શિદકુ
લીખાન કરીને હતો, એને જાદરખાન પણ કહે છે. એ આરગજેખા

મરણ પછી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એ જન્મે બ્રાહ્મણ હતો. એની રાજધાની ધાકામાં હતી. ત્યાંથી કહાડીને તેણે મુર્શીદાબાદમાં કરી. એના વખતમાં અંગાળામાં ઇંગ્લેન્ડનું મથક કલકત્તા, ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર અને વલદાનું ચિન્સુરામાં હતું. એ દરેકની કોઠીઓ કાશીમ-બજાર, ધાકા, પટણા અને માલ્હાદમાં હતી. મૂર્શીદકુલીખાને ૨૧ વરસ અમલ કર્યો. એના પછી એનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. એ એના જમાઇ પણ થાય. એની પાસેથી ૧૭૪૦ માં અલિવર્દીખાને રાજ ખુચી લીધું. એ અલિવર્દીખાને કલકત્તાની આસપાસ ખાડી ખોદવાને ૧૭૪૨ માં ઇંગ્લેન્ડને રજા આપી. એ ખાડી તે મરેઠા ખાડી કહેવાય છે.

કલકત્તાનું કેદખાનું—૧૭૫૬. અલિવર્દીખાન પછી તેનો ૧૮ વરસનો પૌત્ર શિરાજઉદ્દવલા ગાદીએ બેઠો. તે મૂર્ખ અને અવિચારી હતો. તેના કુટુંબનો એક માણસ તેના કોપથી નાશીને ઇંગ્લેન્ડને શરણે આગ્યો. તે ઇંગ્લેન્ડે પાછો ન આગ્યો, તેથી તેણે કાશીમ બજારની ઇંગ્રેજ વખારો લુટી કલકત્તા ધેર્યું. તેમાંથી ઘણાં માણસો નાશી છુટ્યાં. માત્ર ૧૪૬ રહી ગયાં. તેને નવાબે એક સાંકડી ઓરડીમાં પુર્યા. તેમાં તે આપણાં ઉનાળાના તાપને લીધે પાણી વિના અકળાઇ રૂંધાઇને મરણ પામ્યાં. ફક્ત ૨૩ જીવતાં નીકળ્યાં. ૧૭૫૬.

કલકત્તાની મદદ—આ આફતના સમાચાર મદ્રાસ પહોંચતાં કલકત્તાની મદદે કલાઇવ અને વાટસન આવી પહોંચ્યા. તેમણે કલકત્તા જીતી શિરાજઉદ્દવલા સાથે સલાહ કરી કંપનીના હક પાછો મેળવ્યા. તથા નુકસાનીનો પુષ્કળ બદલો લીધો. ૧૭૫૭.

પ્લાસીની લડાઇ—એ લડાઇ ૧૭૫૭ ના જુન માસની ૨૩ મી તારીખે સુરાજઉદ્દવલા તથા કલાઇવ સાથે વચ્ચે થઇ. આ લડાઇ થવાનું કારણ એ હતું કે કલાઇવે સુરાજઉદ્દવલાના ના કહેવા છતાં ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર જીત્યું હતું તેથી તે ગુસ્સે થયો ને લડવા.

આવ્યો. તેમાં તે હાથો ને જાંટ ઉપર બેસી નાશી ગયો.

કલાઈવે કરેલું કાવત્રું—આ કલાઈવે સુરાજ ઉદવલ્લાને હરાવવા કલાઈવે તેના સરદાર મીરજીદરને ફાડ્યો. ને તેની ગાદી તેને આપવા હરાવ કર્યો. એ કાવતરામાં નવાબનો ખજાનચી રાયદુ લંબ તથા જગત શેઠ સામેલ થયા. એવામાં અમીરજીદ નામે નવાબનો દલાલ આવ્યો. તેને એ વાત છાની રાખવા ૩૦ લાખ રૂપીઆ આપવાનો કપટી દસ્તાવેજ લખી આપ્યો.

મીરજીદરનું ગાદીએ બેસવું—આગલા હરાવ પ્રમાણે ૧૭૫૭ માં કલાઈવે શિરાજ ઉદવલ્લાની ગાદી તેના આગળથી ફુટેલા સરદાર મીરજીદરને આપી. તેના બદલામાં ઈંગ્લેન્ડે ૨, ૬૯, ૭૭, ૫૦૦ રૂપીઆ માન્યા પછી એટલા ખજાનામાં ન હોવાથી એમાંની અડધી રકમ લેઈ પતાવ્યું. તે પછી ઘરેણાં ગાંધાલીધાં ત્યારે પુરી થઈ. એમાંનો કેટલોક ભાગ કંપનીને મળ્યો ને બાકીનો ફ્રાન્સને તેના હક પ્રમાણે વેંચી આપ્યો. પણ અમીરજીદને કંઈ ન મળ્યું. તેથી તે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો.

કલાઈવ જમીંદાર થયો—મીરજીદરે ૧૭૫૭ માં કલકત્તાની આસપાસનાં ચોવીસ પરગણાંની વસુલાત લેવાનો હક કંપનીને આપ્યો હતો. તે હક દિલ્હીના બાદશાહે ૧૭૫૯ માં કલાઈવને બક્ષીસ કર્યો તેથી કલાઈવ જમીંદાર થયો. પરંતુ એ હકને સારું કંપનીએ વાંધો ઉઠાવ્યો. ને ૧૭૭૫ માં દસ વરસની ફરી સનંદ કરી આપી. પણ એ પુરાં થતાં કલાઈવ સાહેબ મરી ગયો. તે પછી ૨૪ પરગણાં કંપનીને મળ્યાં.

કલાઈવ બંગાળનો પેહેલો ગવર્નર થયો—સન ૧૭૫૮ માં કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ કલાઈવને બંગાળનો પેહેલો ગવર્નર નીમ્યો. એ વખતે દિલ્હીનો શાહ આલમ, ફ્રેંચો અને વલંદા જોર પર હતા. તેમાંના શાહ આલમને કલાઈવે પટણા આગળ હરાવી નસાડ્યો ને કર્નલ ફ્રેંચોનું મછલીપટણ જીતી ઉત્તર સરકાર તથા હૈદરાબાદમાં ઈંગ્લેન્ડ સરકાર

સ્થાપી. મીરજીરે ઉપકાર ભૂલી જઇ ઇંગ્લેન્ડને કહાડવા વલંદાને ખો-
લાવ્યા હતા. તેમનો કલાધવ તથા ફાઉ નાશ કર્યો. માત્ર ચિન્સુરા
પોતાની ઇચ્છાથી તેમની પાસે રહેવા દીધું. પછી ૧૭૬૦ માં કલા-
ધવ ખીજવાર વિલાયત ગયો. ત્યાં તે બહુ માન પામ્યો.

બંગાળનો અરાબ વહીવટ—૧૭૬૦-૧૭૬૪. કલાધવ વિ-
લાયત ગયા પછી ચાર વરસ બંગાળમાં અરાબ વહીવટ ચાલ્યો એ
વેળા ગવર્નર વાન્સિતાર્ત હતા. તેના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડે પુષ્કળ ધન પ-
ડાવવા લાગ્યા. અને તેથી રૈયત ઉપર જીલમ થવા માંડ્યો, વળી એ
વામાં મીરજીરના લશ્કરમાં સીપાઇઓને પગાર ન મળવાથી બંડ
ઉઠ્યું. તે મીરજીરથી સમાવાયું નહીં તેથી તેને ઇંગ્લેન્ડે ૧૭૬૦
માં ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો. ને તેના ધનવાન જમાઈ મીરકાસીમને
બેસાડ્યો. તેની પાસેથી ખાનગી બક્ષીસો ઉપરાંત બર્દવાન, મીદના-
પુર અને ચિતાગાંગ પરગણાં લીધાં. ૧૭૬૧.

મીરકાસીમનો બલવો -૧૭૬૩. મીરકાસીમનો મનસૂખો
ઇંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર થવાનો હતો. તેથી તેણે પોતાની ગાદી મુર્શિદાબા-
દમાંથી કહાડી મોંગીરમાં કરીને ક્વાયતી લશ્કર ઉભું કર્યું. એવામાં
જકાત બાબત તકરાર ઉઠી તેથી લડવાનું બહાનું મળ્યું, કંપનીના મા-
લની હાંસલની માશી હતી. તેનો ઉપયોગ કંપનીના નોકરો પોતાના
ખાનગી માલને માટે પણ કરતા તેથી નવાબની ઉપજને નુકશાન
થવા લાગ્યું. તેની ફરિયાદ નવાબે કૌસીલમાં કરી પણ તેનો કંઈ
બંદોબસ્ત થયો નહી તેથી તેણે બલવો કર્યો. તેમાં ઇંગ્લેન્ડના બે
હજાર દેશી સીપાઇઓ તથા ૨૦૦ ઇંગ્લેન્ડે પટણા અને બંગાળના
ખીજ બાગોમાં મળી મરાયા.

ઇંગ્લેન્ડે બંગાળ ફરીને જીત્યું—૧૭૬૪. બંગાળ ફરીને
જીતતાં ઇંગ્લેન્ડ તથા મીરકાસીમ વચ્ચે ૧૭૬૩ માં એક લડાઈ થીરી-

આ આગળ અને ખીજી લગાઈ ઉધાના નાળા આગળ થઈ. એ બેઉ-
માં મેન્જર આદમ્સે મીરકાસીમને હરાવ્યો ને તેની ગાદીએ ફરીવારકે
મીરજમદરને બેસાડ્યો, તેથી મીરકાસીમ અયોધ્યે નાશી ગયો, તેને
દિલ્હીના શાહ આલમ મળ્યો. પછી અયોધ્યાનો નવાબ, સુબુદદવલા,
મીરકાસીમ અને શાહઆલમ એ ત્રણેજણે પટણા ઉપર ચડાઈ કરી
તેમાં તથા બકસરની લગાઈમાં મેન્જર મનરો સાહેબે ત્રણને હરાવ્યા.
૧૭૬૪. આથી આયોધ્યાનું રાજ ઇંગ્રેજને તાબે થયું ને શાહઆલમ
શરણે આવ્યો તથા મીરકાસીમ નાશી ગયો.

કલાઈવનો ખીજવારનો રાજ્ય કારભાર—૧૭૬૫-૧૭૬૭.

કલાઈવ ખીજવાર ૧૭૬૫ માં ગવર્નર થઈ કલકતે આવ્યો. એ વખત
એણે બે મોટાં કામ કર્યા તે એકે એક દિલ્હીના પાદશાહ પાસેથી કાય-
દસ્તર મુલક મેળવ્યો અને ખીજું ઇંગ્રેજ નોકરોને યોગ્ય પગાર બાંધી
આપી તેમને લાંચ લેતા અટકાવ્યા.

**ઇંગ્રેજને બંગાળાની દીવાની એટલે વસુલાત ઉધરાવા-
નો હુકમ મળ્યો—**૧૭૬૫. કલાઈવે પ્રથમ લગાઈના ખરચને પેટે
૫૦ લાખ રૂપીઆ લેઈ અયોધ્યાનું રાજ તેના નવાબને પાછું આપ્યું.
અને દ્વારા તથા અલ્લાબાદ શાહઆલમને આપ્યા. તેના બદલામાં
શાહઆલમે બંગાળા બહાર અને ઓઢીઆ પ્રાંતની દીવાની એટલે
વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો. એ વસુલાતમાંથી ૩૦
લાખ બંગાળીના શાહઆલમને અને ૬૦ લાખ બંગાળાના નવાબને
આપવાના હરાવ કર્યા. એ પ્રકારે એ પ્રાંતમાં બે રાજ્ય સ્થાપન થયાં
એટલે વસુલાતનું કામ કંપની કરે અને લેણદેણના તથા મારામારીના
કાજ આ નવાબ ચૂકવે.

કલાઈવે નોકરો સંબંધી કરેલો હરાવ—૧૭૬૬. ઇંગ્રેજ નો-
કરોને ટુંકા પગારને લીધે ખાનગી વેપાર કરવાની તથા દેશીઓ

પાસેથી બક્ષીસો લેવાની છુટ હતી, તેથી જીલમ અને અનિતી થતાં, તે અટકાવવાને કલાધવ સાહેબે તેઓનો પગાર મીઠાના ઈન્નરામાંથી વધારી આપ્યો ને તેમનું બેવડું ભાથું બંધ કર્યું. આ કામથી બસે અમલદારોએ બલવો કરી રાજનામાં મોકલ્યાં પણ કલાધવ ડાંગ્યો નહીં.

કલાધવનું ત્રીજુવાર વિલાયત જવું—૧૭૬૭. એ સાલમાં કલાધવ સાહેબ છેલીવારનો વિલાયત ગયો તે પાછો આવ્યોજ નહીં. વિલાયતમાં એના ઉપર એના શત્રુઓએ હિંદમાં અન્યાય કર્યાનાં તો-હોંમત મૂક્યાં તેથી તેનું કામ ચાલ્યું. તેમાં તે જીત્યો પણ બહુ દુઃખ ભોગવી ૧૭૭૪ માં આપઘાત કરી મુઓ. હિંદમાં ઈંગ્રેજ રાજનો પાયો નાખનાર એ નર હતો.

કલાધવ સાહેબના ગુણદોષ—એ પ્રથમ વેપાર ખાતાની નોકરી લેઈ હિંદમાં આવ્યો પણ તે નોકરી નહીં પસંદ પડવાથી તે લશ્કરી ખાતામાં રહ્યો. આગળ પોતાની બુદ્ધિબળે તથા ચતુરાઈએ કરી ગર્વનરની પદ્ધિએ પહોંચ્યો. એ શરવિર, લડવાઈઓ, હિંમતવાન, ચતુર અને અહંકારી તથા તામસી હતો. તેમ દગાખોર પણ ઓછો નહોતો.

દ્વિસત્તાપદ્ધતિ (એ રાજનો વહીવટ)—૧૭૬૭-૧૭૭૨. બંગાળા, બહાર અને ઓઢીઆમાં ૧૭૬૫ માં કલાધવના સ્થાપેલા એ રાજના વહીવટથી કામ બરાબર ચાલ્યું નહીં. એ વહીવટ પાંચ વરસ ચાલ્યો. એમાં કલાધવ પછી હેરી વેરેલ્ટ તથા જન કાર્ટીયર ગવર્નર થયા તેમના વખતમાં મહેસૂરની લડાઈ અને ઓઢીઆમાં પડેલો દુકાળ એ બે મુખ્ય ખતાવો છે. ઓઢીઆમાં ૧૭૭૦ માં દુકાળ પડ્યો તેથી તેમાં વસ્તીનો લગભગ ત્રીજો ભાગ મરણ પામ્યો હતો.

મહેસૂરમાં હૈદરઅલીનો ઉદય—૧૭૬૧. દક્ષિણમાં વિજયનગરનું રાજ તુટ્યા પછી મહેસૂરમાં કૃષ્ણરાય કરીને રાજ થયો. તેનો કારભારી નંદરાય કરીને હતો. તેના તાબામાં હૈદરઅલી કેટલાક સીપા-

ધનો સરદાર હતો. એ હૈદરે કપટ કરી કૃષ્ણસખને ગાદીએથી ઉઠાડી ખૂટી પોતે બેઠો. ૧૭૬૧. હૈદરના બાપનું નામ ફતેમહમદ હતું.

મહૈસૂર ની લડાઈ—૧૭૬૭—૧૭૬૮. સન ૧૭૬૭ માં હૈદરનું બળ એટલું તો વધી ગયું કે તે અટકાવવાની ઇચ્છાએને જ-રૂર પડી. તેથી ઇચ્છાએએ એ સાલમાં તેને અબુર, ત્રિનોમાલી અને અંગામની લડાઈઓમાં હરાવ્યો અને ૧૭૬૮ માં તેની સાથે સલાહ કરી. તેમાં એક એકનો લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. આ લડાઈ-ઓમાં હૈદરને જીતનાર કર્નલ રમીથ સાહેબ હતો.

વાર્ન હેસ્તિંગ્સ.

વાર્ન હેસ્તિંગ્સ—૧૭૭૨-૧૭૮૫. ક્લાઈવના ગયા પછી હેરી-વેલેસ્ત તથા જનકાર્ટીયરના વખતમાં ખરાબર કામ ચાલ્યું નહીં તેથી ડાયરેક્ટર કોર્ટે સન ૧૭૭૨માં વાર્નહેસ્તિંગ્સને ગવર્નર નીમ્યો. એણે ડાયરેક્ટરોનો હુકમ અમલમાં આણવા ત્રીજેરી મુર્શિરાયાદમાથી કલકત્તામાં આણી અને વસુદાતનું કામ કરવા યુરોપીયન ક્લેક્ટરો નીમ્યા તથા ન્યાય અને પોલીસખાતામાં પણ સુધારો કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં ઇચ્છે-છ રાજ્યનો પાયો નાખનાર જેમ ક્લાઈવ હતો તેમ રાજ્ય કારભારરચનાર હેસ્તિંગ્સ હતો. એ સન ૧૭૭૪ સુધી ગવર્નર રહ્યો પછી પાર્લામેન્ટે કરેલા સન ૧૭૭૩ના “રેગ્યુલેટીંગ આક્ટ”ના ધારાથી તે હિંદનો પેહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. તેને મદદ કરવાને ચાર મેમ્બરોની એક કૌન્સિલ નીમી તેનો પ્રેસીડેન્ટ એને હરાવ્યો. વાર્નહેસ્તિંગ્સે પોતાના અમલમાં મોટાં મહત્વનાં કાર્ય કર્યા પણ કૌન્સિલના ત્રણ મેમ્બરો ઉલટા હોવાથી તથા ડાયરેક્ટરોની દ્રવ્યની ઉપરા ઉપરી માગણીથી તેને કેટલાંક અયોગ્ય કામ કરવાં પડ્યાં તેથી તે નિંદાયો. એના વખતમાં બે મોટા વિગ્રહ થયા. તે એ કે પેહેલો મરદી વિગ્રહ તથા પેહેલો મહૈસૂર વિગ્રહ.

વાર્નહેસ્તિંગ્સનાં અયોગ્ય કામ—૧૬. બંગાળના નવાબને

આપાતું પેન્સન ઓછું કરી ૧૬ લાખ રૂપિયા બચાવ્યા. તેના કારણમાં એમ બતાવ્યું કે નવાબ નાનો છે ને તે નામની પણ નોકરી કરતો નથી, રજું. દિલ્લીના પાદશાહની ૩૦ લાખ રૂપિયાની ખંડણી બંધ કરી અને તેને આપેલા કોરા તથા અલ્હાબાદ ખુચી લીધા. કારણ કે તે આ વખત મરેઠાને કબજે હતો. રજું. કોરા તથા અલ્હાબાદ અયોધ્યાના નવાબને ૫૦ લાખ રૂપિયા વેચ્યા અને તેની જોડે રોહીલા જીતી આપવાનું કબુલ કર્યું. ૪થું. કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમોને લૂટમાં.

રોહીલા જોડે લડાઈ—૧૭૭૩-૧૭૭૪. એ લોકો બેડુતો ઉપર ધણીપણું બળવી તેઓના ઉપર જીતમ કરતા તથા અયોધ્યાના નવાબના કબજામાં રહેતાનહી, અને તેને નડા હતા તેથી કબુલત પ્રમણે હેરિતં એ નવાબને મદદ કરી તેઓને હરાવ્યા આ કામમાં ધણું ખર્ચ થયું.

કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમોને લૂટમાં— ૧૭૮૨. હેરિતંએ કાશીના રાજા ચયતસિંગ પાસે ફાજની મદદમાં પાંચ લાખ રૂપિયા માગ્યા, તે તેણે ના આપ્યા, તેથી હેરિતંએ તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેને પદબ્રજ કર્યો ને ગાદી વધારે ખંડણી આપવાની સરતે તેના બચ્ચિને આપી. અયોધ્યાના માજી નવાબની બેગમો પાસે ધણું દ્રવ્ય હતું. તે કોઈ રીતે આપે એમ નહોતું, તેથી હેરિતંએ તેમના ઉપર તહેાંમત મૂક્યું કે “એમણે કાશીના રાજાને મદદ કરી” માટે દંડ આપે. તે દંડ ન આપવાની તેમણે હઠ લીધી, તેથી હેરિતંએ તેમના ઉપર ચડાઈ કરી તેના તથા તેના ઘરના બોળા ઉપર અતિશે જીતમ કર્યો, ને ૧ કરોડ કરતાં વધારે રૂપિયા પડાવ્યા.

પેહલો મરેઠી વિમલ—૧૭૭૫-૧૭૮૨. પાછળ કહેવા પ્રમાણે પુનાની ગાદીએ રઘુનાથરાવને બેસાડવાને સાર પેહલો મરેઠી વિમલ ઉત્પન્ન થયો. રઘુનાથરાવે મુંબાઈ સરકાર સાથે ૧૭૭૫ માં સુરત મુકામે કરાર કર્યો તે પસંદ ન આવ્યાથી હેરિતંએ પુરંદર મુકામે ૧૭૭૬ માં પેશ્વા માધ્યમથી

સાથે કરાર કર્યા. એવામાં સાંભળ્યું કે માધવરાવને મદદ કરવા ફોરો આ-
વ્યા છે તેથી તેણે રઘુનાથરાવને મદદ કરવા મુંબાઈ સરકારને લખ્યું.
ને કલકતેથી પણ લશ્કર મોકલ્યું. પરંતુ કલકતેથી લશ્કર આવી પહોંચતા
પહેલાં મરેઠાએ મુંબાઈના લશ્કરને હરાવ્યું ને વારગામમાં નામોશીબરેલા
કરાર થયા. ૧૭૭૯. એટલામાં કલકતેથી લશ્કર આવ્યું તેમાંના પોલીસમે
૧૭૮૦માં ગોવાલ્પર અને ગાદર્ડસાહેબે ગૂજરાત છતી એજ સાલમાં સુરત
તથા અમદાવાદલીધાં આખરે સલાહ થઈને ૧૭૮૨માં સાલગાઈ ગામમાં
ફરી કરાર થયા. તેમાં રઘુનાથરાવને પેન્સન આપ્યું ને ગૂજરાત મરેઠાને
પાંચી આપી તથા સાલસેટ, ધારાપુરી ને બીજાં એ બેટ ઇંગ્રેજને મળ્યા.

પેહેલો મહેસુર વિમલ — ૧૭૮૦-૧૭૮૪. મહેસુરના રાજા હૈદર.
આગ્રી ઉપર ૧૭૭૨માં પેશ્વા માધવરાવે ચડાઈ કરી તેને ચેરકુલીના રણમાં
હરાવ્યો હતો. તે વખતે ૧૭૬૯માં કરેલા કરાર પ્રમાણે ઇંગ્રેજોએ તેને
મદદ આપી નહીં તેથી પેહેલો મહેસુર વિમલ ઉઠ્યો. એ વિમલમાં હૈદરે
કર્ણાટકમાંના ઇંગ્રેજ મૂલક ઉપર તુડી પડી કર્નલ એલીના લશ્કરની પો-
લીસોના રણમાં ૧૭૮૦ માં કંતલ કરીને મદ્રાસ જઈ પહોંચ્યો. હેસ્તિંગ્સે
મદ્રાસની મદદે કુટસાહેબને મોકલ્યો. તેને હૈદરે ૧૭૮૧ માં ચિલામખ્ત
આગળ હરાવ્યો. પણ પંચીથી કુટસાહેબે તેને પોતોનોવો, પોલીસોર
અને સોલીંગર આગળ એજ સાલમાં હરાવી જય મેળવ્યો. તથા તેના
દિકરા ટિપુને ૧૭૮૨ માં પનીઆની આગળ એથીંગ્ટને હરાવ્યો. આ
સાલમાં હૈદર ચિત્રમાં મરી ગયો તેથી એક એકનો છતેસો મુલક પાછો
આપી ઇંગ્રેજોએ ટિપુ જોડે ૧૭૮૪ મેંગલોર મુકામે સલાહ કરી.

હેસ્તિંગ્સ ઉપર તહોંમતો — રાજા નંદકુમારકરીને એક કલ
કતાનો ધનવાન પણ દુરાચારી બ્રાહ્મણ હતો તે હેસ્તિંગ્સનો દુરમન
હતો. તેથી એણે સન ૧૭૭૫ માં હેસ્તિંગ્સ ઉપર જૂઠું તહોંમત
મુક્યું કે “તેણે મીરજાપુરની વિધવાએગમ પાસેથી લાંચ લીધી.” આથી

હેરિતિંગ્સની કૌન્સીલના ત્રણ મેમ્બરો જે એના સામાવાળીઆ હતા તે-
મણે એના ઉપર કામ ચલાવ્યું. પણ એવામાં નંદકુમાર ઉપર જૂઠો
દસ્તાવેજ બનાવવાનું તહોમત આવ્યું તેથી તેને ફાંસીએ દીધો. વળી
હેરિતિંગ્સ ૧૭૮૫માં વિલાયત ગયો ત્યાં એણે હિંદમાં કાશીના રાજા
વિગેરે ઉપર જીલમ કરી અન્યાયપણે દ્રવ્ય મેળવ્યું એવું તેના શત્રુ-
ઓએ તહોમત મૂક્યું. તેથી ત્યાં એના ઉપર સાત વરસ કામ ચાલ્યું.
(૧૭૮૮-૯૫) તેમાં ઘણું ખર્ચ થયું ત્યારે એ બચ્યો. છેલ્લો આખર
ગુજરાનનો આધાર પણ કંપની ઉપર રહ્યો તેથી તેણે તેને પાડ્યો.

ફ્રાન્સ અને પીટનાં બીલ—ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં ૧૭૮૩
માં પ્રધાન મી. ફ્રાન્સે એક બીલ મૂક્યું. તેની મતલબ એ હતી કે
હિંદમાં કંપનીએ માત્ર વેપાર કરવો ને રાજકારનાર પાર્લામેન્ટે ચલા-
વવો. પણ તે બીલ મંજૂર થયું નહીં. તે પછી ૧૭૮૪ માં બીજા
પ્રધાન મી. પીટે બીજું બીલ મૂક્યું. તેની મતલબ એ હતી કે “કં-
પનીનો અમલ કાયમ રાખવો ને તેના ઉપર રાજા તરફથી એક છ
માણસની કમીટી નીમવી. કલકત્તાની કૌન્સીલમાંથી એક માણસ આણે
કરી ત્રણ માણસ રાખવાં ને મુબાઇ તથા મદ્રાસ ઇલાકાને માટે
પણ કૌન્સીલો નીમવી.” એ બીલ મંજૂર થયું.

લાઈ કાર્નવાલીસ—૧૭૮૫—૧૭૯૩. હેરિતિંગ્સ વિલાયત ગયા
પછી ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુવારીથી ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર સુધી સરખન મેક
ફ્રસને કામ ચલાવ્યું. તે પછી લાઈ કાર્નવાલીસ ગવર્નર જનરલ થયા.
એ અધિકાર એમણે જેવાર ચલાવ્યો તેમાં પેહેલીવારના અધિકારમાં
સ્થાઇ જમાબંદી અને મહેસૂર નેડે બીજો વિગ્રહ એ બે મુખ્ય કામકર્મો.

સ્થાઇ જમાબંદી—૧૭૯૩. સ્થાઇ જમાબંદી એટલે વસુલા-
તની હમેશાં સરખી આવક કરવાને વાર્નહેરિતિંગ્સે આરંભ્યું હતું તે કાર્ન-
વાલીસે પુરું કર્યું. તેણે પાછલી સાલોની આવક ઉપરથી ૧૭૯૧ માં દર

વિધે વરસો વરસ બસ્વાની રકમ પ્રથમ દસ વરસને માટે ઠરાવી. પછી તે વિધેાટી ૧૭૯૩ માં હમેશને માટે કાયમ થઇ, એ ધારો પ્રથમ બંગાળમાં અને પછી મુંબાઇ તથા મદ્રાસ હલાકામાં દાખલ થયો.

મ્હેસુરનો ખીજો વિગ્રહ—૧૭૯૦—૧૭૯૨. ઇંગ્રેજ સરકારે પોતાના મિત્ર રાજના નામની યાદી નિજમને લખી આપી તેમાં ટિપુ સુલતાનનું નામ નહોતું તેથી ટિપુને રીસ ચડી ને ખીજો મ્હેસુર વિગ્રહ ઉઠ્યો. એ વિગ્રહમાં કાર્નવાલીસે પંડે ટિપુ ઉપર ચડાઇ કરી ૧૭૯૧ માં સીમોગા ને અરિકેરાની લડાઇમાં તેને હરાવ્યો ને બેંગ્લોર તથા નંદી દુર્ગ જીત્યાં. તે પછી ૧૭૯૨ માં તેને શ્રીરંગપટ્ટણમાં ઘેર્યો એટલે તેણે તાબે થઇ ઇંગ્રેજ તથા તેને મદદ કરનાર મરેહા ને નિજમ વચ્ચે વહેંચી લેવા પોતાનો અડધો મુલક ને ત્રણ કરોડ રૂપિયા આપી સલાહ કરી.

કાર્નવાલીસે કરેલાં ખીજાં કામ—હિંદમાં રાજ્ય કારબારનો પાયો વાર્નહેસ્તિંગ્સે નાખ્યો. તેના ઉપર લાર્ડ કાર્નવાલીસે ઈમારત ચણી. હિંદમાં આવેલા અમીરોમાં એ પેહેલો હતો. એણે રાજ્ય કારબારમાં સુધારો કરી ક્લેક્ટરને જજનાં કામ જૂદાં પાડ્યાં, યુરોપી-અનેને ફાજદારી કામ સોંપ્યું અને કલકત્તામાં સુપરિમ કોર્ટ સ્થાપી. એ ૧૭૯૩ માં સ્વદેશ ગયા. તેમના પછી સરજનશોર આવ્યા.

સર જનશોર—૧૭૯૩—૧૭૯૮. એના વખતમાં કંઈ વિશેષ જાણવા જેવા બનાવ બન્યા નથી. એનો મત એ હતો કે દેશીરાજ્યમાં હાથ ન ધાલતાં સલાહશાંતિથી અમલ ચલાવવો. આ કારણથી તેણે ઇંગ્રેજના મિત્ર રાજઓને પણ મદદ ન આપી તેથી તેઓ રીસાયા. નિજમ ઉપર મરેહાએ ચડાઇ કરી તેને બહુ સતાવ્યો. તોપણ તેને મદદ આપી નહીં તેથી તેણે ઇંગ્રેજની સિકંદરાબાદની છાવણી ઉઠાવી પોતાની ફાજમાં ફ્રેંચ અમલદારો રાખ્યા. વળી ઇંગ્રેજનો ખીજો મિત્ર

ત્રાવણકારનો રાજ પણ ખોલવા લાગ્યો કે હવે ઇંગ્લેન્ડની મૈત્રીમાં કંઈ માલ નથી. આ ગવર્નરના વખતમાં સન ૧૭૯૫ માં કલ્કાટકનો નવાખ મહમદઅલી મરી ગયો તેથી તેની ગાદીએ તેના દીકરાને અને ૧૮૯૭માં અયોધ્યાનો નવાખ અસોદૌદલા મરણ પામ્યો તેની ગાદીએ તેના ભાઈ સાદત અલીને ઇંગ્લેન્ડે બેસાડયા.

લોર્ડ માર્નિંગ્ટન—૧૭૯૮—૧૮૦૫. સરજનશૌર પછી લોર્ડ માર્નિંગ્ટન ગવર્નર જનરલ થયા. એમને વેલેસ્લીનો ઇલકાબ મળ્યો હતો, તેથી લોર્ડ વેલેસ્લી પણ કહેવાય છે. એ ૧૭૯૮ માં આવ્યા. એમના વખતથી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય ખીલવા માંડ્યું તે ૧૮૭૭માં મહારાણી વિક્ટોરિઆએ “કૈસરેહિંદ” નું પદ ધારણ કર્યું ત્યારે પરિપુરણ થયું. એમના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા તે એકે એક મહેસૂર જોડે ત્રીજો વિઘ્ન તથા મરેઠા જોડે બીજો વિઘ્ન.

દેશીરાજ્યમાં ફ્રેન્ચો—સરજનશૌરે દેશી રાજ્યમાં હાથ ન લાલવાથી દેશીરાજ્યો સ્વતંત્ર જેવા થયા. તેમાંના નિજમ, ટીપુ, સિંધિઆ વિગેરેએ પોતાની ફ્રેન્ચમાં ફ્રેન્ચો રાખી ક્વાયત શીખવા માંડી તથા ફ્રેન્ચ સાથે ટીપુએ છાનીમાની ખટપટ ચલાવી. વળી એવામાં ફ્રેન્ચ રાજ નેપોલીયન બોનાપાર્ટ મિશ્નરમાં આવ્યો હતો. તેના મનમાં સિકંદરની પેઠે દિગ્વિજય કરવાના વિચાર હોતા હતા. ૧૭૯૮.

દેશી રાજ્યોને તાબે કરવું—સરજનશૌરના વખતમાં દેશી રાજ્યો સ્વતંત્ર જેવા થયા હતા. તેમને તાબે કરવાનો લોર્ડ વેલેસ્લીએ ઠરાવ કર્યો. તેમાં પ્રથમ નિજમનું રક્ષણ કરી તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો તે તેની પાસે લખાવી લીધું કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની મંજૂરી શીવાય મારે કોઈ યુરોપીઅનને નોકરીમાં રાખવો નહોં. ૧૭૯૮. આ સરત પછી દરેક દેશી રાજના કરાર પત્રમાં દાખલ કરી.

મહેસૂરનો ત્રીજો વિઘ્ન—૧૭૯૯ ટિપુ ફ્રેન્ચો જોડે ખટપટ

કરતો હતો તે મૂકી દેવા તથા તેના રાજ્યમાં ઇંગ્લેન્ડ ફોજ રાખવા અને નિ
બનમના જેવી સરત કબુલ કરવા તેને કહાવ્યું. તેમ કરવાને તેણેના કહી તેથી
ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ થયો. એ વિગ્રહમાં ૧૭૯૮માં માલવેલી આગળ
જનરલ હારીસે અને સદાશીર આગળ જનરલ રટુઅર્ટ તથા શ્રીરંગપટ્ટ-
ણ આગળ જનરલ બેયર્ડે ટિપુને હરાવ્યો. ટિપુ હાર્યોને મરાયો તેથી તેનું
રાજ્ય ત્રણ ભાગે વહેંચાયું. (૧) શ્રીરંગપટ્ટણને તેની આગળનાગુતો ભાગ
ઇંગ્લેન્ડ પોતે રાખ્યો. (૨) મહેસૂરનો ભાગ મૂળ માલીક સિદ્ધરામના આ-
ળકને આપ્યો અને (૩) ભાગ પોતાને મદદ કરનાર નિગમ, મરેડા વિ-
ગેરેને આપ્યો. ટિપુના પુત્રો ઉપર લાર્ડ વેલ્લેસ્લીએ પિતા સમાન માયા
દેખાડી પ્રથમ વેલ્લેરમાં અને પછી કલકત્તામાં રામના દાકથી રાખ્યા.

બીજો મરાઠી વીગ્રહ—૧૮૦૩-૧૮૦૪. સન ૧૮૦૧માં હોલ-
કરે પેશ્વાને હરાવ્યો તેથી તેણે ૧૮૦૨માં ઇંગ્લેન્ડ સાથે વચ્ચામના કરાર
કર્યા. એ કરારથી ભોંસલા અને હોલકર નાખુશ થયા, તેથી ત્રીજો
મરાઠી વિગ્રહ ઉડ્યો. એ વખતે પેશ્વા, ગાયકવાડ, સિંધિયા, હોલકર
અને નાગપુરના ભોંસલા. એ મુખ્ય પાંચ મરેડી રાજ્ય હતાં એમાં
પેશ્વા સૌથી મોટો હતો પરંતુ તેનું જોર બરાબર નહોતું.

બીજા મરેડી વિગ્રહમાં થયેલી લડાઇઓ—એ વિગ્રહમાં
૧૮૦૩માં જનરલ વેલ્લેરલીએ દક્ષિણમાં આસાધને આરગામ આગળ
સિંધીયા તથા ભોંસલાને હરાવ્યાને અહમદનગર જીત્યું. તેમજ ઉ-
ત્તરમાં જનરલ લેકે અત્રીગઢ અને લાસવારી આગળ સિંધીયાને હ-
રાવી દિલી અને આમા લીધાં તથા દિલીના આંધળા શાહઆલમને
કેદના દુઃખથી છોડાવ્યો. તે પછી ૧૮૦૩માં સીરજીઅંજે ગામમાં સિં-
ધીયા સાથે અને દેવગામમાં ભોંસલા સાથે કરાર કર્યા. તેમાં સિં-

વિઆએ જમનાંની ઉત્તરનો મુલક અને ભોંસલાએ ઓઢીઆ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડે આપ્યા. હવે એકલો જસવંતરાવ હોલકર રણમાં રહ્યો.

જસવંતરાવ હોલકર—એણે ૧૮૦૪માં કર્નલ મોન્સનને મધ્યદિ-
દમાં હરાવ્યો તેથી મોન્સને જનરલ ફ્રેન્ચને મદદમાં લેઈ તેને દીગ આ-
ગળ અને જનરલ લેકે તેને ફરકાખાદ આગળ હરાવ્યો. તેપછી ૧૮૦૫
માં જનરલ લેકે ભરતપુરને ઘેરો ઘાલ્યો, કારણ કે ભરતપુરના રાજાએ
હોલકરને આશ્રી આપ્યો હતો. પણ તેમાં હારીને પાછા આવવું પડ્યું.

**લોર્ડ માર્નિંગ્ટન (વેલ્લેસ્લેય) ની પેહેલાં ને પછીની
હિંદની હાલત.**— લોર્ડ વેલ્લેસ્લેયની પેહેલાં હિંદની હાલત
ખુબ વિચિત્ર હતી. વખત એવો હતોકે ઇંગ્લેન્ડે સર્વોપરી થવું
કે હારીને નાશી જવું. પણ વેલ્લેસ્લી એ નિશ્ચય કર્યો હતો કે સર્વોપ-
રિસત્તા ઇંગ્લેન્ડે લેવી. એથી એણે એવે પ્રકારે રાજ્ય નીતિ ચલાવી કે
સર્વોપરિ ઇંગ્લેન્ડે થયા. એ છ વરસ અમલ કરી ૧૮૦૫માં સ્વદેશ
ગયો. એણે પોતાના અમલમાં વાવ્ય પ્રાંતો, દિલ્હીનો મુલક મૈસૂરના
મુલક અને પુનાનો મુલક છતી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં વધારે કર્યો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનું મુદ્દા થવું.

લોર્ડ કાર્નવાલીસ બીજીવાર—૧૮૦૫-૧૮૦૫. માર્નિંગ્ટન ઉઠે
વેલ્લેસ્લીય પછી કાર્નવાલીસ ગવર્નર જનરલ થયા. આ અધિકાર ઉપર એ
બીજીવાર આવ્યા. પેહેલીવાર ૧૭૮૬માં આવી રચાઈ જમાખંદી અને
મૈસૂર બીજો વિગ્રહ વિગેરે મોટાં કામ કર્યા પણ આ વખતનો કાંઈ કરી
શક્યા નહી. કેમકે હિંદમાં આવ્યા પછી દસ અઠવાડીઆમાં મુસા-
ફરી ફરતાં ઘડપણને લીધે ધાણપુરમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

સર જ્ઞાન જ્ઞાણી—૧૮૦૫—૧૮૦૭. એ અવેજી હતા. એમના ઝિપર દ્રવ્ય મોકલવાના તથા સલાહશાંતથી અમલ કરવાના વારં-વાર વિલાયતથી હુકમ આવતા હતા. તેથી તે પ્રમાણે કરતાં એમના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં ઘટાડો થયો અને દેશીરાજ્યોને મદદ ન આપવાથી તે નાખુશ થયા. એમના વખતમાં ટિપુના પુત્રોની ઉસ્ફેરણીથી વેલોરમાં દેશી સીપાઈઓએ જાંડ કર્યું હતું તે જાટ એસાડી દેવામાં આવ્યું હતું.

લોર્ડ મિંટો—૧૮૦૭—૧૮૧૩. એણે વેલેસ્લેયના જીતેલા રાજ્યને આજ્ઞા કર્યું. ફ્રેંચોના મોરીશિયસ અને યુર્જોન જેટો મેળવ્યા તથા જાવા જેટ જીત્યો અને મધ્યહિંદમાં ઉડતી વઢવાડ લગાઇ કર્યા વિના એસાડી દીધી. વળી એણે પંજાબ, અફઘાનીસ્તાન અને હરાનમાં વહીવટો મોકલી તેમની જોડે વહેવાર ચાલુ કર્યો. એના વખતમાં ૧૮૧૩માં કંપનીના પટ્ટામાં ફેરફાર થયો, તેમાં કંપનીને ચીનમાં વેપાર કરવાની સનંદ આપીને બધા ઇંગ્લેન્ડને હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લોર્ડ મોયર—૧૮૧૪—૧૮૨૩. એમને હેસ્તિંગ્સનો ઇલકાબ મળ્યો હતો, તેથી એમને લોર્ડ હેસ્તિંગ્સ પણ કહેછે. એમના અમલમાં ત્રણ મોટા વિગ્રહ થયા. તે એકે એક ગુર્ખા વિગ્રહ, બીજાને પીઠારી વિગ્રહ અને ત્રીજો હેલ્સો મરેડી વિગ્રહ.

ગુર્ખા રાજ્યની ઉત્પત્તિ—૧૭૬૭ને પાળના ગુર્ખા લોક બુદ્ધધર્મી હિંદુ છે. મૂળે તેઓ રજપુત હતા. કહે છે કે કનોજનું રાજ્ય તુટ્યું તેમાંની એક શાખાએ એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમણે ૧૭૬૭ માં નેપાળની રાજધાની ખટમંડુ જીત્યું ત્યારથી એમના રાજ્યનો આરંભ થાય છે.

ગુર્ખા વિગ્રહ—૧૮૧૪—૧૮૧૬. નેપાળના રાજાએ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો કેટલોક મુલક દબાવ્યો, તેથી ગુર્ખા વિગ્રહ ઉઠ્યો. લોર્ડ મોયરએ તેમની સાથે લડવા ઓકટલેની, ગ્લીસ્પી, વુડ, માર્લી વિગેરે સરદારો મોકલ્યા. તેમાં ગ્લીસ્પીના લશ્કરને ગુર્ખાએ હરાવ્યું ને કુકરી નામે છ-

રાવડે મોટી હાની પહોંચાડી. પરંતુ ઓકટલેનીએ સતલજ ત્રાટે ચડાઈ કરી તેના નજીગઢ વિગેરે એક પછી એક ગઢ લીધા. ૧૮૧૪. તે પછી ૧૮૧૫ માં મલુનની અને ૧૮૧૬ માં મકવાનપુર તથા હરીપુરની લડાઈઓ થઈ. તેમાં ઠીંગણા ગુર્ખા લોક હાર્યા ને ૧૮૧૬ માં સેગાઉલીના કરાર થયા. તેથી ઇંગ્લેન્ડે નૈનીતાલ, મસુરી અને શીમળા મળ્યાં.

પીઠારી વિમ્મહ—૧૮૧૭. પીઠારા એ લૂટાડ ટોળીઓ હતી. તેમાં એક જતના લોક નહોતા. જેને ધંધો રોજગાર ન હોય તે એમાં દાખલ થતા. એમના મુખ્ય સરદારો અમીરખાન, ચીતુ અને કરીમખાન હતા. તેમનું મુખ્ય રહેઠાણ માળવામાં હતું. પણ તેઓ આખા દેશમાં ધાડાં પાડી લૂટ કરતા હતા, માટે લાર્ડ મેયરસે તેમના ઉપર ૧ લાખ ને ૨૦ હજાર સૈન્ય મોકલ્યું. તેણે પીઠારાનો નાશ કર્યો. તેથી અમીરખાને ટાંકતું સંસ્થાન માગી લીધું. કરીમખાન શરણે આવ્યો ને ચીતુ જંગલમાં નાશી ગયો. ત્યાં એને વાઘે મારી ખાધો. આ વિમ્મહમાં સરજન માલકમે સારી મદદ કરી હતી.

છલ્લો મરેઠી વિમ્મહ—૧૮૧૭-૧૮૧૮. એ વિમ્મહમાં પુનાના પેશ્વા, ઇદારના હોલકર અને નાગપુરના ભોંસલા ઇંગ્લેન્ડ સામે થયા હતા. તેનું કારણ એકે એ લોકોને ઇંગ્લેન્ડના તાગ્યામાં રહેવું ગમતું નહોતું.

પુનાના પેશ્વા—૧૮૧૭-૧૮૧૮. બાહુરાવ પેશ્વાએ ૧૮૦૨માં વસાઇનું તહનામું કર્યું છતાં ઇંગ્લેન્ડ સામે તે કાયદાં કરતો હતો એવામાં એના પ્રધાન ત્રિંબકજીએ ગાયકવાડના ગંગાધર શાસ્ત્રીનું પુનામાં ખુન કરાવ્યું. તેથી ઇંગ્લેન્ડે ત્રિંબકજીને કેદ કરી પેશ્વા સાથે ૧૮૧૭માં ફરી કરાર કર્યો તોપણ તે જાણ્યો નહીં ને એણે ઇંગ્લેન્ડે સીડેન્ટ એક્સીસ્ટન્ટ ઉપર ચડાઈ કરી. તેથી ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરે તેને ૧૮૧૭માં ખડકી અને કારેગામની લડાઈમાં હરાવ્યો તથા તેના સરદાર બાપુગોખલાને ૧૮૧૮ માં આસ્ટીની લડાઈમાં માર્યો. આખરે પેશ્વા શરણે આવ્યો, તેને ૮ લાખનું પેન્સન

ખાંધી આપી ઇંગ્રેજો ખીયુરમાં રાખ્યો ને પુનાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું ત-
થા સતારાની ગાદીએ ખીજ શાહુના કુંવર ખાળાસાહેબને બેસાડ્યો.

ઇંદોરના હોલકર—૧૮૧૭ ઇંદોરના રાજ્યમાં ૧૮૧૧માં યશ-
વંતરાવ હોલકર મરી ગયો તેની ગાદીએ તેનો દીકરો મહારાવ બેઠો
એ નાનો હતો માટે રાજ્ય એની મા તુલસીબાઈ ચલાવતી હતી. એ
તુલસીબાઈ ઇંગ્રેજ સાથે સલાહ રાખતી હતી તેથી તેના સરદારોએ તે-
ને મારીને ઇંગ્રેજ સામે લડવા આજ્ઞા. તેમને ઇંગ્રેજ સરદાર હિસ્લો-
પ સાહેબે ૧૮૧૭ માં માહીદપુરની લડાઈમાં હરાવ્યા. આખરે તેમ-
ણે કેટલોક મુલક આપી મહેસર આગળ સલાહ કરી. ૧૮૧૭.

નાગપુરના ભોંસલા—૧૮૧૭ ભોંસલા આપાસાહેબે પોતા-
ના રાજ્યમાં રહેલા રેસીડેન્ટ ઉપર ચડાઈ કરી તેથી તેને ૧૮૧૭માં
જનરલ હાર્ડિંગે જળપુર આગળ હરાવ્યો ને તેની ગાદી રઘુજી ભોંસ-
લેને આપી. એ રઘુજીભોંસલા અપુત્ર મરણ પામવાથી ૧૮૫૩ માં રા-
જ્ય ખાલસા કર્યું.

એ રીતે ત્રણ મોટા વિમ્લ પતાવી ૧૮૨૩ માં મોયરા વિલા-
યત ગયો, એના વખતમાં કેટલાક મુધારા થયા, કેળવણી વધી અ-
ને વર્તમાનપત્રો નીકળ્યાં તથા ૧૮૧૯ માં સીંગાપુર મળ્યું.

લાડંઆમહુર્ત—મોયરા ગયા પછી થોડા માસ મીસ્તર આ-
દમે ગવર્નર જનરલનું કામ ચલાવ્યું. તે પછી ૧૮૨૩ માં આમહુ-
ર્ત આવ્યા. એમના વખતમાં મુખ્ય બે બનાવ બન્યા તે એ કે એ-
ક પેહેલો ખહી વિમ્લ અને બીજો બરતપુરની જીત.

પેહેલો ખહી વિમ્લ—૧૮૨૪-૧૮૨૬,—ખહીદેશના લોકો
મુલકમાં હિંદુ છે. એ દેશમાં ૧૭૫૦ને સુમારે આલોખ્રાએ રાજ્ય સ્થા-
પ્યું ને આવામાં રાજધાની કરી. એ વંશના રાજાએ ઇંગ્રેજ મુલક ઉ-
પર આવવા માંડ્યું તેથી પેહેલો ખહી વિમ્લ ઉઠ્યો. એ વિમ્લમાં

૧૮૨૪ માં રંગુન અને પ્રેમ આગળ તથા ૧૮૨૫ માં પાગામ આગળ લગાડાઓ થઈ, તેમાં ઇંગ્લેન્ડ સરદાર કેમ્પબે બ્રહ્મી લોકના સરદાર મહાબાદુલા તથા નરકાધીપતી વીગેરેને હરાવ્યા. તેથી બ્રહ્મદેશના રાજ્યે આન્દામુના કરાર કર્યા. ૧૮૨૬. આ કરારથી આશામ, આરાકાન, કકકર અને તીનાસરીમ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડને મળ્યા.

ભરતપુરની છૂત—૧૮૨૭એ જનસંસ્થાનનો રાજમરીજવાથી તેનો દીકરો જાળવંતસિંહ ગાદીએ બેઠો. એને એના પીતરાઈ દુર્જન સાહે ઉઠાડી મુક્યો. તેનો પક્ષ ઇંગ્લેન્ડ કરી લાર્ડ કોમ્પ્સર મીયરને મોકલ્યો, તેણે ભરતપુરને ઘેરી છૂતીલીધું તથા તેનો અછૂત માટીનો કાઠ તોડીનાંખ્યો.

લાર્ડ વિલિમ બેન્ટિન્ક—૧૮૨૮-૧૮૩૫ દેશીઓનું બહુ કરી હિંદમાં રાજ્ય વહીવટ કરનાર પેહલો એ નર હતો. કલકત્તામાં એનું પુતળુ છે. એણે વસુલાત ખાતામાં સુધારો કર્યો ને બ્રહ્મી વિમ્બહથી થયેલા ૧૪ કરોડનો ખાડો પુરવા ત્રણુરીને આવક વધારી. (૧) હમૈશના ખરચમાં ૧૧ કરોડનો ઘટાડો કર્યો. (૨) માટી જમીન ઉપર કર નાખ્યો (૩) માળવાના અધીણ ઉપર જકાત હરાવી. લાર્ડ બેન્ટિન્કનાં બે કામ વિશેષ સંભારવા જેવાં છે તે એ કે તેણે સતીનો અને ઠગીનો નાશ કર્યો.

સતી તથા ઠગીનો નાશ—૧૮૨૯ ને ૧૮૩૦ ધણીની પાછળ સતીને નામે હજારો વીધવાઓ બાળી મુકવામાં આવતી હતી, તેનો બેન્ટિન્ક અટકાવ કર્યો ને ૧૮૨૯ માં ફ્રાંસીસમાં કાયદો મંજૂર કરાવ્યો કે જે દ્રોહ સતીને બાળે તેને ખુની ગણી સીક્ષા કરવી. તે પછી તેણે ઠગીનો નાશ કર્યો. ઠગારા ફ્રાંસીયા લોકો વટેમાર્ગુઓને લૂટવાસાથે ગળામાં ફ્રાંસો ધાતી મારી નાંખતા હતા. તેવા લોકોને પકડી લાર્ડ બેન્ટિન્કે નાશ કર્યો. ૧૮૩૦. એકામમાં કપ્તાન સલીમને સારી મદદ કરી હતી.

બેન્ટિન્કે કરેલી મહૈસૂરને કુર્ગના રાજની ગોઠવણ—એણે ૧૮૩૦ માં મહૈસૂરના રાજમાં અધેર ચાલતું હતું, તે મટાડવા

એ રાજ્ય હાથમાં લઇ તેના ઉપર જમી બેસાડી. તે પછી ૧૮૩૪ માં રૈયતનું દુખ ટાળવા કુર્ગનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. કારણ કે કુર્ગનો રાજા જંગલીને કુર હતો. તે રૈયતને બહુ દુઃખ દેતો હતો. (૧૮૮૧ માં મ્લેસુરનું રાજ્ય સુધારી તેના રાજાને પાછું સોંપ્યું છે.)

લાડ બેન્ટિકના વખતમાં થએલાં બીજાં કામ—એના વખતમાં ૧૮૩૩ માં કંપનીને બીજાં વીસ વરસની સનંદ મળી તેમાં મુખ્ય સરત એ હતી કે કંપનીએ બિલકુલ વેપાર બંધ કરી માત્ર રાજ્ય કરવું. વળી એના વખતમાં કાયદાનો સુધારો કરવા કમીશન નીમાયું. કૌંસીલમાં એક મેમ્બર વધ્યો તથા આગભોટો શરૂ થઇ, ઇંગ્લેન્ડ નિ-શાળો સ્થપાઇને યુરોપમાં જવા આવવાનો ટુંકો રસ્તો નીકળ્યો.

મેટકાફ અને ઓકલાંડ—૧૮૩૫—૧૮૪૨. બેન્ટિક પછી મેટકાફ ગવર્નર જનરલ થયા. એમણે ૧ વરસ અમલ કર્યો. તેમાં છાપમાનાને છૂટ આપી. પછી ૧૮૩૬ માં લાર્ડ ઓકલાંડ આવ્યાં. એમના વખતમાં અફઘાનીસ્તાન અને ચીન સાથે લડાઇ એ જે મુખ્ય બનાવ બન્યા.

૧ લી અફઘાન લડાઇ—એ લડાઇ થવાનું કારણ એ હતું કે અફઘાનીસ્તાનથી નાશી આવેલા શાહસુબ્બને ઇંગ્લેન્ડેએ કાબુલની ગાદીએ બેસાડ્યો, તેથી અફઘાનો સામા થયા ને લડાઇ ચાલી તેમાં આખરે અફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય વગર વાંધે અફઘાનોને આપી ઇંગ્લેન્ડેને હિંદમાં પાછા આવવું પડ્યું.

અફઘાનીસ્તાનની હુકીકત—અહમદ દુરાની નામે અફઘાન સરદારે અફઘાનીસ્તાનમાંથી ધરાનીઓને હાંકી કાઢાડ્યાને પોતે ૧૭૪૭ માં કાબુલનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના વંશમાં ધણા છોકરા હતા તે અહમદદુરાનીના મરણ પછી માંહોમાંહે લડ્યા. તેમાં અતે શાહસુબ્બ ગાદીએ બેઠો. તેને તેના બાઈ મહમદે ઉઠાડી મૂક્યો. તેથી તે નાશી

આવી ઇંગ્લેન્ડને આશરે લુધીઆનામાં રહ્યા. તે પછી મહમદને ઉઠાડી તેનો વજીર દોસ્ત મહમદ અમીરના પદથી ગાદીએ બેઠો. ૧૮૨૬. એ દોસ્ત મહમદના દરબારમાં લાર્ડ ઓક્લાંડે રૂપિયન બચથી કેટલાક હરાવ કરવા સારૂ ૧૮૩૭માં વેપારનો રસ્તો ખુલ્લો કરવાને બાને-કપ્તાન બર્ન્સને મોકલ્યો. દોસ્ત મહમદે પેશાવરગઢ માગ્યો. તે ન આપતાં બર્ન્સ પાછો આવ્યો. તેથી ઓક્લાંડે પોતાના તાબામાં રહે એવા શાહસુબ્બને કાબુલની ગાદીએ બેસાડવા નિશ્ચય કર્યો. પછી મદદને સારૂ શીખ રાજા રણજીતસીંહ સાથે ઓક્લાંડે સલાહ કરી. ૧૮૩૮.

અફઘાનિસ્તાન ઉપર ચડાઈ—૧૮૩૯ માં શાહસુબ્બને લઈ ઇંગ્લેન્ડ તથા શીખ લશ્કરે બોલન ઘાટને રસ્તે અફઘાનિસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં કંદહાર શરણે આવ્યું ને ઇંગ્લેન્ડ સરદાર જોનકોને ગીજની તથા કાબુલ જીતી શાહસુબ્બને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના રક્ષણ અર્થે જનરલ શેલ્ તથા જનરલ મેકનરટન લશ્કર સાથે રહ્યા. દોસ્ત મહમદ બુખારે નાશી ગયો પણ ત્યાં મદદ ન મળવાથી પાછો આવ્યો ને સાંમો થયો. તેને ૧૮૪૦ માં પરવાનની લડાઈમાં જનરલ સેલે હરાવ્યો ને પકડી આણી રાજ્ય કેદી તરીકે કલકત્તામાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરની કતલ—૧૮૪૧ શાહસુબ્બથી અફઘાન લોકો રાજી નહોતા તેથી તેમણે દોસ્તમહમદના દીકરા અકબરખાનને આગેવાન કરી શાહસુબ્બ તથા મેકનાટન અને કર્નલ બર્ન્સને મારી નાખ્યા તેથી બચ પામી બાકી રહેલા ઇંગ્લેન્ડે અકબરખાનને તેની મરજી પ્રમાણે ફરાર કરી આપ્યા. તેથી તેણે ઇંગ્લેન્ડને સુખે જવા દેવાનું વચન આપ્યું. ઇંગ્લેન્ડે પાછા આવવા નીકળ્યા. તેમના ઉપર અફઘાનોએ વિશ્વાસઘાત કરી હલ્લો કર્યો. તેમાં લેડી સેલ, લેડી મેકનાટન, એલ્ફીન્સ્ટન વગેરે કેદ પકડાયાં તથા ઠાડથી અને અફઘાનોના મારથી ૧૬ હજાર માણસ મરણ પામ્યાં. માત્ર ઘાંતાર ખાંડોન ઉગર્યો તે જલા-

સાળાદમાં આવી જનરલ સેલને મળ્યો તે બધી વાત કહી. ૧૮૪૨.

ચીન સાથે લડાઈ—૧૮૪૦-૧૮૪૨. અફઘાન લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં ચીન સાથે લડાઈ જાગી. ચીનના લોકો અફઘીણના વ્યસનથી ખરાબ થતા હતા માટે ચીનની સરકારે અફઘીણનો વેપાર બંધ પડાવ્યો હતો તોપણ ઇંગ્લેન્ડે બળાતકાળે ત્યાં જતા. તે માટે ચીનના રાજ્યે તેમની અફઘીણની પેટીઓ બાળી નાંખાવી તેથી લડાઈ ઉઠી. ગાંધી સાહેબે જાણ તેમને ૧૮૪૦માં હરાવી હાંકાંગ જેટ હત્યો. અને કંતાન વિગેરે ચાર બંદરોમાં ૧૮૪૨ માં વેપાર કરવાની છુટ મેળવી.

લાઈ એલનબરો—૧૮૪૨-૧૮૪૪. ઓકલાંડ વિજાયત ગયા પછી લાઈ એલનબરો આવ્યા. એમના વખતમાં ૧લી અફઘાન લડાઈની પૂર્ણાવતી અને સિંધ તથા સિંધિયા સાથે લડાઈ એ ત્રણ બનાવ બન્યા.

પહેલી અફઘાન લડાઈની પુર્ણાવતી—૧૮૪૨. અફઘાનીસ્તાન નમાં બનેલા માફા સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા પછી એક મહીને લાઈ એલનબરો આવ્યા. તેમણે વેર વાળવા સાર જાણાયાદમાં રહેલા જનરલ સેલની મદદે જનરલ પોલોકને મોકલ્યો અને કંદહારમાં રહેલા જનરલ નોટને પાછા આવવા હુકમ કર્યો તે ન માનતાં તેણે જનરલ પોલોકને મળી કાબુલ ઉપર ચડાઈ કરી કાબુલનો બજાર દારૂથી ઉરાડી મુક્યો તે શત્રુઓને હરાવી ઇંગ્લેન્ડ બંદીવાનોને છોડાવ્યા. પછી કાબુલની ગાદી વગર હરકતે દોસ્ત મહમદને લેવા દેવાની સરને ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર હિંદમાં પાછું આવ્યું. આ લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે ૧૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો.

સિંધ સાથે લડાઈ—૧૮૪૩. સિંધના અમીરો સ્વતંત્ર હતા તેમણે અફઘાન લડાઈમાં જતાં આવતાં ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરને હરકત કરી, માટે મેજર આટરામ તેમની સાથે સલાહ કરવા ગયો. પણ અમીરો પોતાનું સ્વતંત્રપણ ખોઈ ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યને તાબે થયા નહીં તેથી લડાઈ થઈ. તેમાં સર ચાર્લસ નેપીયરે મીયાની અને હૈદરાબાદની લડાઈમાં તેમને

તેમની ૧૨ હજાર ફોજને હરાવી ૧૮૪૩માં સિંધ ખાલસા કર્યા, સિંધના અમીરોમાં મુખ્ય શેર મહમદ તથા શાહ મહમદ હતા.

સિંધીઆ સાથે લડાઈ—૧૮૪૩-૧૮૪૪. એ લડાઈ થવાનું કારણ એ છે કે, જંકોણ સિંધીઆ અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની ગાદી સાર તેની સ્ત્રી તારાખાઈ અને તેના મામા વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. તારાખાઈએ જીઆજીરાવને ખાજો લેઈ રાજકારભાર કરવા માંડ્યો તે મામાને કારભારમાંથી દૂર કર્યો. મામાએ ઈંગ્લેન્ડની સહાય માગી, ઈંગ્લેન્ડે આવી મહારાજપુર અને પનીયાની આગળ તારાખાઈના લશ્કરને હરાવ્યું. પેહેલી લડાઈમાં લાર્ડગેજ તથા એલનપરો જીતે હાજર થયા હતા અને બીજી લડાઈમાં જનરલ એ સાહેબ હતો. તે પછી ૧૮૪૪માં સલાહ થઈ, તેમાં તારાખાઈને પેન્સન આપ્યું ને બાળરાજા મોટો થાય ત્યાં સુધી રાજ કરવા એક પંચ નીમ્યું.

લાર્ડહાડિંગ—૧૮૪૪—૧૮૪૮. લાર્ડ એલનપરોની બ્રમીત વૃત્તિને લીધે ડાયરેક્ટરોએ તેને ૧૮૪૪માં રજા આપી. તે પછી લાર્ડ હાડિંગ આવ્યો. એ શરો અને બહાદુર લડવઈઓ હતો એનો યુરોપમાં લિમીના યુદ્ધમાં એક હાથ કપાયો હતો એના વખતમાં પેહેલો સીખ વિગ્રહથયો.

શીખ લોકની ઉત્પત્તિ—શીખ લોકો પોતાની ઉત્પત્તિ ગુરુ નાનકથી ગણે છે, તેથી એમને નાનકસહી પણ કહે છે. કે ગુરુ નાનક એ કબીરનો એલો હતો. એનો જન્મ ૧૪૬૯માં થયો હતો. એનાથી દશમે આચાર્ય ગુરુ ગોવિંદ હતો. એમને મુગલ ભોકોએ સંતાપ્યા તેથી તેમણે રાજબળ ધારણ કરી તેની સાથે પ્રાણ જતા લગી લડ્યા તે નાનાં નાનાં રાજ સ્થાપ્યાં. આગળ જતાં વધારે બળવાન થયા તે મરહા સાથે મુગલાઈ રાજ વેહેંચી લીધું.

શીખ રાજ રણજીતસિંહ—એનો જન્મ ૧૭૮૦ માં થયો. એની ૨૦ વરસની બીમરે અફઘાન રાજાએ એને પંજાબનો સૂબો

નીચે. એ વખતે એણે વધારે અમલ બેસાડી પોતે રાજ થયો તે ૧૮૦૦ માં લાહોરની ગાદીએ બેઠો પછી તેણે સીખ એટલે મુકિત પામેલી ફ્રાન્સને યુરોપી અમલદારો રાખી સારી કેળવી. ૧૮૩૯માં રણજીતસિંહનું મૃત્યુ થયું તેથી રાજમાં ગડબડ થઈ. આખરે ૧૮૪૩ માં તેના આઠ વરસના દીકરા દુલીપસિંહને ગાદીએ બેસાડી તેની મા અંદાકુંવરે રાજ કરવા માંડ્યું. આગળ એમનું બળ વધવાથી તે એા ઇંગ્લેન્ડ મુલાકાત ઉપર આવવા લાગ્યા તેથી પેહેલો શીખવિગ્રહ થયો.

પહેલો શીખ વિગ્રહ—૧૮૪૫-૧૮૪૬. એમાં ઇંગ્લેન્ડસરદાર સરહેન્દ્રી તથા સર હ્યુ ગ્રે સાહેબ હતા; તેમના સામા ૧૫૦ તોપો સાથે ૬૦ હજાર શીખ સૈન્ય આવ્યું. એમના સરદાર શ્યામ સિંહ, તેજસિંહ અને ગુલાબસિંહ તથા લાલસિંહ હતા. તેમની સાથે ૧૮૪૫ માં મુઝફ્ફા અને ફીરોઝ શહેર આગળ તથા ૧૮૪૬ માં અલીવાલ અને સોષ્ટાન આગળ લડાઈઓ થઈ. તેમાં દરેક ઠેકાણે ઇંગ્લેન્ડને પુષ્કળ હાની પહોંચી તથાપી સોષ્ટાકિનની લડાઈથી તેઓ શરણે આવ્યા તેમની સાથે ૧૮૪૬ માં લાહોર મુકામે કરાર કર્યો તેમાં લડાઈના ખર્ચને પેટે કાશ્મીર અને હજારા એ બે પરગણાં ઇંગ્લેન્ડને મળ્યાં. ઇંગ્લેન્ડએ કાશ્મીર પ્રાંત એક કરોડ રૂપીએ ગુલાબસિંહને વેચ્યો.

હાર્ડિંગે કરેલાં બીજાંકામ—૧૮૪૮ માં હાર્ડિંગ વિલાયત ગયો. એણે હિંદમાં સતી થવાનાં અને દીકરીઓને દુધપાતિ કરવાના ધારા તથા ઓઢીઆના જંગલી લોકમાં નરબેધ કરવાના ધારા બંધ પાડ્યા, તેમજ બાકી રહેલા ફ્રાંસીઆ લોકોનો પણ નાશ કર્યો.

હાર્ડ હલહોસી—૧૮૪૮—૧૮૫૬. હિંદના બધા ગવર્નરોમાં એ વધારે વખાણવા જોગ હતો. કેમકે એણે હિંદમાં દેશી રાજ્ય ખાલસા કરવા સીવાય બીજાં કેટલાએક સારાં ને સુખદાયક કામ કર્યાં છે. એનો

(૧૦૭)

મુખ્ય વિચાર એ હતો કે દેશની ચડતી અને દ્રવ્યની વૃદ્ધી કરવી. એના વખતમાં પાંચ મોટાં કામ થયાં. ૧ સુ, બીજો શીખ વિમ્લ રંગુ, બીજો બ્રહ્મી વિમ્લ. ૩ જુ, દેશી રાજ્યોનું ખાલસા કરવું. ૪ થુ, કંપનીના પટા માં ફેરફાર અને ૫ મુ, લોકોપયોગી ખાતામાં સુધારો તથા વધારો.

બીજો શીખ વિમ્લ—૧૮૪૮—૧૮૪૯. આ વિમ્લ મુલ-તાનના શીખ સરદાર લાન્નામૂળરાજે ઉઠાવ્યો હતો. તેણે ઇંગ્લેન્ડ સામા થઈ તેના બે અમલદારોને મારી નાખ્યા તેથી બીજો શીખ વિમ્લ ઉઠ્યો. મૂળરાજના લશ્કરમાં શેરસિંગ તથા તેનો આપ છત્રસિંગ વિ-ગેરે શીખ સરદારો હતા. તેના સામા ઇંગ્લેન્ડ સરદાર મીસ્તર એડવર્ડ અને લાર્ડ ગફ હતા. એમની લડાઈઓ ૧૮૪૮ માં કનેરી, સદુસામ અને રામનગર તથા ૧૮૪૯ માં ચીલીયનવાળા અને ગૂજરાત ગામ આગળ થઈ. તેમાંની પહેલી ત્રણ લડાઈઓમાં ઇંગ્લેન્ડે જીત્યા પણ ચોથી ચીલીયનવાળાની લડાઈમાં હાર્યાને શીખ લોકોએ તેમની ચાર તોપોને ત્રણ વાવટા ખૂંચાવી લીધા. તે પછી ગૂજરાત ગામ આગળ જીત્યા તેથી તેમણે પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો ને રાજા દુલીપસિંગને ૧ લાખ ૮૦ હજાર રૂપિયાનું વરસાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૯. તે પછી ત્યાંની રૈયતનાં હથિઆર લીધાં તથા ત્યાં સડકોને ખેતીને સાફ નેરો ખોદાવી રોપર્ટ નેપિઅરે પંજાબનું શાંતીકરણ કર્યું.

બીજો બ્રહ્મી વિમ્લ—૧૮૫૨. એ વિમ્લ થવાનું કારણ એ છે કે રંગુનમાં યુરોપીઅન વેપારીઓને ત્યાંના સૂબાએ કેટલુંક નુકસાન કર્યું તે બાબત ઇંગ્લેન્ડે આવાના રાજા પાસે વકીલ મોકલ્યો. તેનું ક-હેવું ન સાંભળતાં આવાના રાજાએ તેનું ઉલટું અપમાન કર્યું. તેથી ૧૮૫૨ માં એ વિમ્લ ઉઠ્યો. તેમાં જનરલ જોડવીએ રંગુન અને પેગુ આગળ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા ને પેગુ ખાલસા કરી ૧૮૨૬માં ખોલસા આરાકાન અને તિનાસરિમ સાથે જોડી દીધો તે બ્રિટીશ બ્રહ્મદેશ

કહેવાયો. ૧૮૫૨. બ્રિટીશ બ્રહ્મદેશ ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં આવ્યા પછી વસ્તી અને વેપારમાં આવ્યાદ થયો છે. ને ત્યાં રૈયતને ધણું સુખ છે.

દેશી રાજ્ય ખાલસા કરવાનું કારણ—દલહૌસીનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોનો કારભાર હાનિકારક ને નિયમથી વિરુદ્ધ છે, માટે વાજખીની રીતે તેમને દૂર કરવા જોઈએ. તેથી તેણે પાતાની સામે થનાર અને બિન વારસ દેશી રાજ્યોનો મુલક ખાલસા કર્યો.

ખાલસા કરેલાં દેશી રાજ્યો—દલહૌસીએ ૧૮૪૯ માં સતારાનું રાજ્ય, ૧૮૫૩માં ઝાંસી ને નાગપુરનું રાજ્ય તથા ૧૮૫૬ માં અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. કારણકે એમાં પહેલા ત્રણના રાજા અપુત્ર મરી ગયા હતા ને એવાના રાજ્યમાં અંગ્રેજ ચાલતું હતું.

પેન્સન બંધ કર્યો—દલહૌસીએ ૧૮૫૩ માં કર્ણાટકના નવાબ, તાંજોરના રાજા અને પુનાના પેશ્વાનાં પેન્સન બંધ કર્યો. કારણ કે તેઓ અપુત્ર મરણ પામ્યા હતા. પરંતુ તેમાં પહેલા એનાં કુટુંબને તો થોડી આજીવિકા બાંધી આપી હતી પણ પેશ્વાના વારસ નાનાસાહેબને કંઈ આપ્યું નહોતું તેથી તે ૧૮૫૭ના બગલામાં આગેવાન થયો.

નિજામે વરાડ પ્રાંત આપ્યો—૧૮૫૩ નિજામના રાજ્યમાં તેના રક્ષણને સારૂ ઇંગ્રેજ લશ્કર રહેતું હતું. તેના ખર્ચનાં નાણાં તેનાથી વરસો વરસ અપાતાં નહોતાં તેથી તેને પેટે તેણે વરાડપ્રાંત ઇંગ્રેજોને આપ્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર—૧૮૫૩. આ વરસમાં કંપનીના પટામાં ફેરફાર થયો. તેમાં કંપનીના ડાયરેક્ટરો ૩૦ને બદલે ૧૮ થયા ને બંગાળમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમાયો તથા સિવિલસર્વિસની પરીક્ષામાં હિંદના બધા રહેવાસીઓને જવાની છૂટ આપી અને આખા હિંદને માટે ધારા બાંધનારી સભા ઠરાવી તથા પટાની મુદત ૨૦ વરસની કહાડી નાખી પાર્લામેન્ટની મરજી ઉપર રાખી.

દલહૌસીએ કરેલાં લોકોપયોગી સુધારા—દલહૌસીએ

લોકો ઉપયોગી ફેટલાએક સુધારા કરી નવાં ખાતાં સ્થાપ્યાં. તેમાં ૧૬૫. સર્વને વધારે ઉપયોગી જે જાહેર બાંધકામ ખાતું જેને ઇન્જનેર ખાતું કહે છે તે સ્થાપ્યું. તેથી હાલ હિંદમાં નેહરો અને સડકો થઈ છે. ૨ જી. સૌંધા બાવથી કાગળ પત્રો લેઈ જવા લાવવા ટપાલખાતામાં સુધારો કર્યો, અને ત્રીજી, ઇંગ્લાંડ જવાનો ટુકો રસ્તો જે રાતો સમુદ્ર તે માર્ગે આગમોટ ચલાવવામાં મદદ કરી. એમના વખતમાં પેટ્રૉલ્યુંમ હેન્ડલિંગ રેલ તથા તાર નાખ્યા તે આગગાડી ચાલી તથા વરાળ પત્રો દાખલ થયાં.

દલહૌસીનું વિભાજન જવું—એ સાહેબ ૧૮૫૬ માં સ્વદેશ ગયા ત્યાં મંદવાડ ભોગવી ૧૮૬૦ માં મરી ગયા. એમના આઠ વ-રસના અમલમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજમાં, અયોધ્યા પ્રાંત, મધ્યપ્રાંતો અને પંજાબ તથા બ્રહ્મદેશનો વધારો થયો. *

લાર્ડ કેનિંગ—૧૮૫૬-૧૮૬૧. એમના વખતમાં ૧૮૫૭ નો બલવો, રાજગાદીના તાબામાં હિંદનું આવવું. માહારાણીજીનો ઢઢેરો, ઇરાન તે ચીન સાથે લગાઇ અને ઇન્કમટાક્ષ તથા નોટાનાં નાણાંનું આલવું એટલા સાત બનાવ બન્યા.

૧૮૫૭ નો બલવો—એ સીપાઇઓનો બલવો કહેવાય છે. કે મકે એ ઇંગ્લેન્ડ લસ્કરનું દેશી સીપાઇઓએ કર્યો હતો. બલવાનાં કારણ જૂદાં જૂદાં કહેવામાં આવે છે, પણ એમાં ખરાં એ દેખાય છે કે દલ હૌસીની રાજ ખાલસા કરવાની રીતથી દેશી રાજાઓ અને કાતુંસો દાંત માં ધાલીને ખોલવાથી દેશી સીપાઇઓ નારાજ થયા એથી બલવો થયો.

પ્રથમ બલવો—૧૮૫૭ ના મે માસની તારીખ ૧૦ મીને રોજ પ્રથમ બલવો થયો. કાતુંસો એટલે દારૂની ટોટીઓ જે દાંત વડે ખોલી બંદુકમાં નાખવામાં આવે છે. તે વિષે એવી ગપ ચાલી હતી કે “ ઇંગ્લેન્ડે લોકોને બળાતકારે વટલાવી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લેવા એના ઉપર જૂઝતી ચરબી ચોપડી છે.” એ વાત ખરી માની ખીરતના સી-

પાદઓએ પ્રથમ બલવો કર્યો. તેઓ એકદમ જાવણીમાં ધસ્યા ને જે યુરોપીયન મળ્યા તેને મારી નાખ્યા. પછી તેઓ દિલ્હી ગયા.

દિલ્હી—દિલ્હીમાં બલવાખોરો પદબ્રહ્મ મોગલ પાદશાહને મળ્યા ને તેનો અધિકાર સ્વિકાર્યો. એટલે બીજે દહાડે સવારે મુસલમાનોએ બંડ કર્યું. તેથી દિલ્હીના ઇંગ્લેન્ડે પોતાનું દારૂખાનું સળગાવી દીધું. કારણ કે તે શત્રુના હાથમાં જાય નહીં. એ પ્રમાણે બલવાનું મધ્ય સ્થળ દિલ્હી ગણાયું. ત્યાંથી વાવ્યપ્રાંત, અયોધ્યાપ્રાંત અને બંગાળાપ્રાંતમાં બલવો ફેલાયો. દરેક ઠેકાણાના બલવાની હકીકત ત્રાસદાયક છે. બલવાખોરોએ યુરોપીયન અને ખ્રિસ્તી ધર્મ માનનારાઓ જેઓ તેમના હાથમાં આવ્યા તે સર્વને તેમણે મારીનાંખ્યા એટલુંજ નહીં પણ તેમનાં નિરઅપરાધી સ્ત્રી છોકરાંનો પણ ઘાત કર્યો ને ત્રીન્નેરીઓ લૂંટી એ વખતે ઇંગ્લેન્ડ ફ્રેન્ચમાં બુદ્ધિમાન અમલદારોની ખોટ હતી.

બલવામાં મદદ—બલવામાં મદદ કરનાર દેશી રાજાઓ હતા. તેમાં મુખ્ય આગેવાન પેશ્વાનો દત્તક નાનાસાહેબ, તેનો સગો તાત્યા-ટોપી. ઝાંસીની રાણી અને અયોધ્યાની બેગમ તથા દિલ્હીનો છેલ્લો પાદશાહ મહમદ બહાદુરશાહ એ પાંચ હતા.

બલવામાં સામેલ ન થયેલા લોકો—પંજાબના સીપાહીઓ તથા શીખ લોકો અને મુંબાઈ તથા મદ્રાસની દેશી ફોજના સીપાહીઓ તેમના અમલદારોના દાબથી બલવામાં સામેલ થયા નહોતા. તેમજ નિજામના પ્રધાન સર સલામજીંગના દાબથી હૈદરાબાદની ફોજ પણ ઇંગ્લેન્ડને વફાદાર રહી હતી.

બલવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને મદદ કરનાર રાજાઓ ને લોકો—બલવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને મદદ કરનાર રાજાઓમાં નિજામ, સિંધિઆ, ગાયકવાડ, અને ભાવલપુરના નવાબ તથા સતારાના રાજા હતા. તેમજ પંજાબના શીખ લોકોએ તથા નેપાળના ગુર્ખા લોકો

કોએ પણ મદદ આપી હતી.

બલવો બેસાડનાર ઇંગ્રેજ અમલદારો—બલવો બેસાડનાર ઇંગ્રેજ અમલદારોમાં મુખ્ય સેનાપતી કેમ્પલ, જનરલ ઔટરામ, જ. હેવલોક, જ. એડવર્ડ, જ. નીકલ્સન, જ. નીલ, સર થ્યુરોઝ, જ. હડસન અને સર હેનરી લારેન્સ તથા સરજન લારેન્સ એ ૧૦ હતા.

બલવાનાં મુખ્ય સ્થળ—બલવાનાં મુખ્ય સ્થળ કાનપુર, લખનૌર, દિલ્હી અને અયોધ્યા તથા મધ્યહિંદ હતાં. (૧) કાનપુરમાં બલવામાં નાનાસાહેબ આગેવાન હતો. એને પોતાની પેશ્વાને નામે આશુ ફરવી ઇંગ્રેજ છાવણીને ઘેરો ઘાલ્યો. તેમાં શરણે આવેલા ઇંગ્રેજોને માર્યા. એ બલવો જનરલ હેવલોકે બેસાડ્યો. (૨) લખનૌરનાં બલવામાં અયોધ્યાની બેગમ આગેવાન હતી. એના ઉપર સર હેનરી લારેન્સ ચડાઈ કરી તેમાં તે મરાયો ને મદદે આવનાર હેવલોક તથા તેનું લશ્કર ઘેરાયું. તેનો કેમ્પલે છૂટકારો કર્યો. (૩) દિલ્હીના બલવામાં મોગલ પાદશાહ મહમદ બહાદુરશાહ આગેવાન હતો. અહીંયાં ૩૦ હજાર બલવાખોરો હતા. તેમના ઉપર ૮ હજાર ઇંગ્રેજ લશ્કરે ચડાઈ કરી તેમાં નીકલ્સન મરાયો પણ હડસને આવી બહાદુરશાહને પકડ્યો ને તેના બે છોકરાને મારી બહાદુરશાહને રાજકેદી કરી રંગુન મોકલ્યો. ત્યાં તે ૧૮૬૨ માં મુજો. (૪) અયોધ્યામાં અયોધ્યાની બેગમ, બરેલીનો નવાબ અને નાનાસાહેબે આવી પ્રજનો બલવો ઉઠાવ્યો. તેમને કેમ્પલે બે વરસ લડી હરાવ્યાં. આ લડાઈમાં નાનાસાહેબ નેપાળ તરફ નાઠો અને અયોધ્યા વિગેરે એક પછી એક કિલ્લા ઇંગ્રેજે લીધા. (૫) મધ્યહિંદના બલવામાં ઝાંસીની રાણી અને તાત્યાટોપી આગેવાન હતા, એમને સર થ્યુરોઝે હરાવ્યા ને માર્યા તથા મધ્યહિંદ તાબે કર્યું.

પ્રકાશ ૧૬ મું.

ઇંગ્લાંડની રાજગાદીના તાબામાં હિંદનું આવવું.

રાજ્ય ગાદીને તાબે હિંદનું આવવું—૧૮૫૮. બ્રિટીશ સમ્રાટ પછી હિંદનું રાજ્ય વધારે સારી રીતે ચાલવા સાર પાર્લામેન્ટમાં કાયદો મંજૂર થયો. તેથી હિંદ કંપનીના હાથમાંથી જ્યાં ઇંગ્લાંડની રાજ્યગાદીને તાબે આવ્યો. ૧૮૫૮. એ કાયદાથી હિંદખાતાનો એક સેક્રેટરી વિલાયતમાં નીમ્યો ને તેને મદદ કરવા ૧૫ સભાસદોની કમીટી ઠરાવી તથા હિંદના ગવર્નર જનરલને વાયસરાયનો ઇન્કુચાર આપ્યો. દરીઆઈ લશ્કર કહાડી નાખ્યું અને હિંદના યુરોપી લશ્કરને ઇંગ્લેન્ડ મોટા લશ્કરમાં બેળ્યું. વર્ષ ૧૮૬૧ ના કાયદાથી દરેક પ્રિન્સિપાલમાં હાઈકોર્ટ સ્થાપન થઈ.

મહારાણીનો દંદરો—૧૮૫૮. મહારાણી વિક્ટોરીયાએ હિંદનું રાજ પોતાને હાથ લીધું ને ખાતતો ખાદશાહી દંદરો તા. ૧ નવેમ્બર" સન ૧૮૫૮ ને રોજ અદલાયાદમાં મોટા દરબાર બરી લાર્ડ કેનિંગે વાંચી સંભળાવ્યો, તેમાં સર્વને મરજી મુજબ ધર્મ પાળવાની છૂટ તથા દત્તપુત્ર કરી લેવાનો હક અને જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય સર્વને ઉચ્ચ દરજ્જાની જગ્યાઓ આપવાના ઠરાવો લખ્યા છે. તે પછી ૧૮૫૯ માં શાંતિના જાહેરનામાં થયાં ને વાયસરાય પ્રવાસે નીકળ્યા. તેમણે રાજ રાણાની સેવા સ્વિકારી ને દત્તપુત્ર કરી લેવાના સર્વને હક છે તેની ખાત્રી કરી આપી.

ઇરાન તથા ચીન જોડે વિઝહ—૧૮૫૭. ઇરાનના પાદશાહે ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોનું અપમાન કર્યું માટે જનરલ ચૌટરને તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો તેથી તેણે માફ માગી અને હેરાત તથા અફઘાનીસ્તાન ઉપરનો પોતાનો દાવો રદ કર્યો. વર્ષ ૧૮૬૦ સાલમાં કંતાનના હાકેમે ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓને હરકત કરી તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરદાર એલ્ફને તેને હરાવી તેનાં બીજાં પાંચ બંદરોમાં વેપાર કરવાની છૂટ મેળવી.

કેનિંગના વખતમાં થએલાં બીજાં કામ—અંના વખતમાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા બજારમાં ખર્ચ થયો અને ૧૦ કરોડ રૂપિયા સરકારના વાર્ષિક ખર્ચમાં વધ્યા તે ખોટ પુરી પાડવા ઇંગ્લાંડથી અર્થ-શાસ્ત્રી મી. વિલ્સન આવ્યો, તેણે ઇન્કામટાક્સ એટલે પેદાશવેરો તથા લાઇસેન્સ ટાક્સ એટલે ધંધાવેરો નાખ્યો અને નોટોનાં નાણાં ચલાવ્યાં. તે પછી ૧૮૬૦ માં મકોલેનો ફોજદારી કાયદો મંજૂર થયો અને તે પછી ૧૮૬૧ માં દીવાની તથા ફોજદારી વહિવટના કાયદા પણ મંજૂર થયા, તે કેડે કેનિંગ ૧૮૬૨ માં વિદાયત ગયા.

લાર્ડ એલ્ગીન—એ ૧૮૬૨ ના માર્ચમાં આવ્યા ને ૧૮૬૩ ના નવેમ્બરમાં શીમળાની ધર્મશાળામાં મરી ગયા. એમણે કાયદા બાંધવાને ૭ ગૃહસ્થોની કૌંસીલ નીમી તથા વાયસ્રય તરફના વહાણી લોકોએ કરેલું ખંડ સમાવ્યું. એમના વખતમાં અમેરિકામાં લગાઇ ચાલવાથી ઇંગ્લાંડ રૂબરૂશકયું નહીં તેથી હિંદના રૂનો ભાવ બહુ વધી ગયો ને સટા ચાલ્યા.

સરજનન લારેન્સ—૧૮૬૪-૧૮૬૯. એલ્ગીન પછી ૧૮૬૪માં સરજનન લારેન્સ આવ્યા. એમના વખતમાં ભૂતાન જોડે વિઝહ અને ઓઢીઆ તથા ખુદલખંડ વિગેરેમાં ભારે દુકાળ પડ્યો તથા રૂનો સટા ચાલ્યો.

ભૂતાન જોડે વિઝહ—૧૮૬૪. આશામની પાસે આવેલા દાર્સ પ્રગણાને માટે ઇંગ્રેજ સરકાર ભૂતાનના રાજાને કેટલાક રૂપિયા આપતી હતી. પણ તેથી તે પ્રસન્ન નહોતો. માટે તેણે લડાઈ કરી. તેમાં ઇંગ્રેજને નુકસાન થયું ને ૨૫ હજાર રૂપિયા આપી પ્રગણું તાબે લેવું પડ્યું.

ઓઢીઆ અને ખુદલખંડમાં દુકાળ—૧૮૬૬ માં ઓઢીઆમાં અને ૧૮૬૮-૬૯ માં ખુદલખંડ તથા ઉપલા હિંદમાં દુકાળ પડ્યો તેથી સરકારે રેલવે વિગેરે નવાં કારખાનાં કહાડ્યાં ને ભુખમરાથી મતાં મૃત્યુ અટકાવવાની જવાબદારી ઇંગ્રેજ અમલદારોને શીર નાખી.

સરજનન લારેન્સનાં બીજાં કામ—એણે અયોધ્યાના ખેડૂતોને

માટે કાયદો કરી તેના ચાલુ હક અપાવ્યા, દોસ્ત મહમદના મુવા પછી શેરઅલ્લીને અફઘાનીસ્તાનનો અમીર કબુલ રાખ્યો અને કાઠીઆવાડમાં વાઘેરાએ કરેલું ખંડ સમાવ્યું. એના વખતમાં રૂનો સડો ચાલવાથી વેપારની ખરાબી થઈને બંગાળના ચાના વેપારને તુકશાન પહોંચ્યું. એ ૧૮૬૯ માં વિલાયત ગયો ત્યાં એને અમીરની પદ્ધિ મળી.

લાઈ મેયો—૧૮૬૯-૧૮૭૨. એણે અંબાલામાં દરબાર બરી ઉપર કહેલા શેરઅલ્લીને માનપૂર્વક અમીર માન્યો. ખેતીવાડીનું નવું ખાતું સ્થાપ્યું, પ્રાંતવાર ડિપજ ખર્ચની રીત દાખલ કરી, મીઠાની જકાતમાં સુધારો કર્યો અને પુષ્કળ સડકો, રેલવેઓ તથા નેહરો બંધાવી દેશની ડિપજ વધારવાનાં કારખાનાં ખીલવ્યાં. એમના વખતમાં ૧૮૬૯ માં મહારાણીના શાહજનકા ડ્યુક ઓફ એડિન્બરો હિંદમાં આવ્યા. તેમને રાજ રાણાએ પુષ્કળ માન આપ્યું. એ ગવર્નર ૧૮૭૨ માં એન્ડામાનનું કેંદ્રખાનું જોવા ગયા ત્યાં અફઘાન કેદીએ તેનો વગર કારણે ધાત કર્યો.

લાઈ નોર્થક્લુક—૧૮૭૨-૧૮૭૬. એમણે ૧૮૭૪ માં બંગાળમાં પડેલા દુકાળને રાજ તરફથી મદદ આપી આજ્યો. અને વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડને રેસીડેન્ટને ઝેર દેવાના તહેામતથી ૧૮૭૫ માં રાજશ્રષ્ટ કર્યો. એમના વખતમાં ૧૮૭૫ ના નવેંબરમાં મહારાણીના વડા શાહજનકા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આવ્યા તેમને હિંદના રાજ રાણાએ માન આપી વફાદારી બતાવી. તે પછી ૧૮૭૬ માં નોર્થક્લુક વિલાયત ગયા.

લાઈ લિટ્લન—૧૮૭૬-૧૮૮૦ એમના વખતમાં મહારાણીએ “કૈસરેહિંદનું” પદ ધારણ કર્યું, દક્ષિણમાં દુકાળ પડ્યો અને ખીજો અફઘાન મામલો (વિગ્રહ) ઉઠ્યો.

કૈસરેહિંદ—“કૈસરેહિંદ અથવા એમ્પ્રેસ ઓફ ઈન્ડિયા”

એટલે હિંદની ચક્રવર્તી રાણી. એ પદ મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ધારણ કર્યું, તેની વધામણી ૧૮૭૭ ના જાનેવારી મહીનાની તા. ૧લી એ લાર્ડ લિટ્ટને દિલ્હીમાં મોટા દરબાર ભરી વાંચી સંભળાવી.

દક્ષિણમાં દુકાળ—૧૮૭૭માં મદ્રાસ ઇલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં ખારે દુકાળ પડ્યો. તેમાં સરકારે મેહેનત અને મદદ કર્યા છતાં પરાણાખ માણસ મુખ્યાં ને સરકારને ૧૧ કરોડ રૂપિયા ખરચ થયું. એ ખોટ પૂરવા ૧૮૭૮ માં લાઇસેન્સ ટાક્સ એટલે ધંધાવેરા નાખ્યા અને મુખ્યાઇ તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં મીઠાની કિંમત વધારી.

બીજે અફઘાન મામલો—૧૮૭૮-૧૮૮૦. જે શેરઅલીને ઇંગ્રેજોએ સારો સત્કાર કર્યો હતો. તે શેરઅલી શરીગયો ને રૂપિયન સોફાને મદદ કરતો જણાયો. તેથી ઇંગ્રેજોએ તેના દરબારમાં એલચી ખાતું મોકલ્યું. તેણે તેને ખેસવા દીધું નહીં ને રૂપિયન વકીલોનો માનપૂર્વક આવકાર કર્યો. એ કારણથી ફરી અફઘાન વિગ્રહ ઉઠ્યો.

અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચડાઇ—ઇંગ્રેજ લશ્કરે શેરઅલી ઉપર ખેબર, કુરમ અને ખોલનધાટને માર્ગે ચડાઇઓ કરી એટલે તે તુર્કિસ્તાનમાં નાશી ગયો ને ત્યાં મરણ પામ્યો. તેના દીકરા યાકુબખાન જોડે ઇંગ્રેજોએ ગંદામક મુકામે સલાહ કરી તેમાં ઇંગ્રેજ મુલકની હદ વધારી અને સર લુઇ કાવાન્યારીને રેસીડેન્ટ નીમ્યો. ૧૮૭૯.

ફરીથી લડાઇ—૧૮૭૯. રેસીડેન્ટ અને તેના રસાલાને અફઘાનોએ દગાથી મારી નાખ્યા તેથી ફરી લડાઇ થઇ. તેમાં જનરલ રોબર્ટ કાબુલ જીત્યું તેથી યાકુબખાને ગાદી ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો. તેને હિંદમાં કેદ કર્યો અને કાબુલ તથા કંદહારનો કબજો કરી ત્યાં લશ્કર રાખ્યું. ૧૮૭૯.

સ્વદેશ માટે ઊડેલી અફઘાન જાતો—એમના સરદાર જાનમહમદ તથા મીર ખુયાખાંએ કાબુલના લશ્કર સામે તોફાન કર્યું. તેમને સર ફ્રેડરિક્સે હરાવ્યા ને યાકુબખાનના દીકરા મુસાખાંએ મજનીમાં લે-

જ્ઞાન કર્યું તેને જનરલ સુઅર્ટ હરાવ્યો ૧૮૮૦. એ પછી લિટન સ્વ-
દેશ ગયા. એમના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં આવતા માનચેસ્તરના સુ-
તરાઉ કાપડ ઉપરની જકાત કઢાડી નાંખવામાં આવી હતી.

લાર્ડ રિપન—૧૮૮૦-૧૮૮૪. અફઘાન લડાઈ ચડતી હતી તે
વખતે ઇંગ્લાંડમાં પાર્લામેન્ટના મેમ્બરોની ચુટણી થઇ. તેમાં કોન્ઝરવે-
ટીવ પ્રધાન મંડળની હાર થઇ. એથી એ મંડળે રાજીનામું આપ્યું.
તેની જગે લાર્ડ લિટને પણ રાજીનામું આપ્યું. તેની જગાએ લીબરલ
એટલે પ્રજાપક્ષના લાર્ડ રિપન નિભાયા. એમણે ચાલતી અફઘાન લ-
ડાઈનો અંત આણ્યો ને લોકો ઉપયોગી કામના સુધારા કર્યા.

બીજી અફઘાન લડાઈનો અંત—૧૮૮૧. એમના વખતમાં
બીજી અફઘાન લડાઈ ચાલુ હતી. તેમાં યાકુણખાનના ભાઈ અયુબ-
ખાને હેલદંદ નદી આગળ ઇંગ્રેજ ફોજને હરાવી તેથી તેના ઉપર સર
ફ્રેડરિકે ચડાઈ કરી જય મેળવ્યો. ૧૮૮૦, પછી દોસ્તમહમદના કુળ-
ના અમલુલ રહેમાનને કેટલીક સરતો સાથે અફઘાનીસ્તાનની ગાદી
આપી ૧૮૮૧માં ઇંગ્રેજ લશ્કર હિંદુસ્તાનમાં પાછું આવ્યું.

લાર્ડ રિપને લોકો ઉપયોગી કરેલાં કામ—એમણે રૈયતને
સ્થાનીક સ્વરાજ એટલે પોતાના ગામની ઉપજનો વહીવટ પોતે કરે
એવો હક આપ્યો, દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો કાયદો કર્યો. કે-
ળવણી ખાતામાં સુધારો કરવામાં કમીશન નીમ્યું, છાપખાનાને છૂટ આપી
ને દેશીકારીગરી વધારવા તજવીજ કરી તથા અફઘાન લડાઈમાં થએલા
૨૦ કરોડના ખર્ચમાં ૫ કરોડ ઇંગ્લાંડ પાસે અપાવ્યા. એવી રીતે એ
મણે કેટલાંએક રૈયતના સુધારા તથા સુખનાં કામ કર્યાં તેથી તે રૈયતને
ખુશ પ્રિય થયા. જેથી એમની વિદાયગીરી વખતે લોકોએ ઘણુંજ માન
આપ્યું. તથા તેના નામથી સંભારણાં રાખ્યાં. જેવાં કે રિપનહોલ વિગેરે.

ડ્યુક ઓફ કોનાટ તથા હલબર્ટબિલ—૧૮૮૩. લાર્ડ રિપ-

નના વખતમાં મહારાણીના કુંવર ડયુક ઓફ કોનાટ આવ્યા તે તેમણે મીરતના લશ્કરના ઉપરીપણાને અધિકાર લીધો તથા દેશી જડને યુરોપિઅન લોકનો ઇન્સાફ કરે એવું ઇન્સ્ટ્રક્શન ધાર સભામાં રજુ થયું. તે કેટલાક ફેરફાર સાથે યુરોપિઅનોનું અપમાન ખમીને પણ રિપને મંજૂર કરાવ્યું. તે પછી ૧૮૮૪ માં રિપન સ્વદેશ ગયા.

લાર્ડ ડફિન—૧૮૮૪-૧૮૮૮. એમણે અફઘાન અમીરને વરસાસન બાંધી આપ્યું, શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો, સિંધિઆ ને હોલકરના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરી અને મહારાણીનો જીખીલી ઓચળ કર્યો તથા સિક્કિમ અને કાળા પર્વત ઉપર સ્વારીઓ મોકલી.

અફઘાન અમીરને વરસાસન—રૂપિઅન લોકો આગળ વધતા ગયા તેની ધાસ્તીને લીધે અફઘાનીસ્તાન તરફની સરહદ સાચવવા ૧૮૮૫ ના માર્ચ માસમાં લાર્ડ ડફિને રાવલપીંડીમાં મોટો દરબાર ભરી અફઘાન અમીર અબ્દુલ રહેમાનને પુષ્કળ ભેટો સાથે ૧૨ લાખ રૂપીઆનું વરસાસન બાંધી આપ્યું.

શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો—૧૮૮૬. શુદ્ધ બ્રહ્મદેશના રાજ્યે મુંબાઇની વેપારી કંપનીને નુકસાન કર્યું તથા ફ્રેચ સાથે સલાહ કરી માટે લાર્ડ ડફિને તેના ઉપર ચડાઇ મોકલી. એ લશ્કરે માંદલેજ તથા મીઝનગઢ લીધાં તેથી રાજા થીઓ શરણે આવ્યો. તેને રતનાગીરીમાં કેદ કરી શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો. જાનેવારી સન ૧૮૮૬.

સિંધિઆ ને હોલકરના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા—૧૮૮૬માં જીઆજરાવ સિંધિઆ તથા તુકાજરાવ હોલકર મરણ પામ્યા તેથી જીઆજરાવની ગાદી તેના દીકરા માધવરાવને અને તુકાજરાવની ગાદી તેના દીકરા શીઆજરાવને આપી પણ માધવરાવ નાનો હોવાથી તેના રાજ્યનો કબજા જીઆજરાવે નીમેલા પંચને સોંપ્યો.

(૧૧૮)

જીખીલી ઓચ્છવ—વિકટોરીઆ મહારાણીને ગાદીએ બેઠાં ૫૦ વરસ થયાં તેની ખુસાલીનો ઓચ્છવ ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુવારી માસમાં થયો. એ ઓચ્છવ ઘણું કરીને હિંદના દરેક શહેરમાં ને કસ્યામાં થયો હતો.

સીકીમ તથા કાળાપર્વત ઉપર સ્વારીઓ—૧૮૮૮. સીકીમનો રાજા ઇંગ્રેજ વેપારને હરકત કરતો હતો, માટે તેના ઉપર લાર્ડ ડલ્હીને સ્વારી કરવા જનરલ એલામને મોકલ્યો. તેણે ટિબેટી લોકોનો લીંગટુ કિસ્સો તથા ટાંગનું થાણું જીત્યું તેથી રાજા શરણે આવ્યો. વળી એજ વરસમાં હિંદની વાયવ્ય તરફના કાળા પર્વતની જગ્યામાં રહેનાર પહાડી લોકો એ ઇંગ્રેજને મારી નાખ્યા. તેથી તેના ઉપર જનરલ મેકુઇનને મોકલ્યો. તેમાં તેઓ શરણે આવ્યા. તે પછી ડલ્હી વિભાગત ગયા ને લાર્ડ લેન્સડાઉન આવ્યા.

લાર્ડ લેન્સડાઉન—એ ડીસેમ્બર ૧૮૮૮ માં આવ્યા ને જાન્યુઆરી ૧૮૮૪ માં ગયા. એમના વખતમાં કારેન પરગણાના રાજા સાથે, લુસાઇ લોકસાથે, નાગાહીલના પહાડી લોક સાથે અને મણીપુરના રાજા સાથે લડાઇઓ થઇ તથા એણે બીજાં કેટલાંક અગત્યનાં કામ કર્યા.

કારેન પરગણાના રાજા સાથે લડાઇ—બ્રિટિશના કારેન પરગણામાં સાવલાખા નામે રાજા હતો. તે ઇંગ્રેજ લશ્કરને હરકત કરતો હતો માટે તેને જીતી તેની રાજધાની સાવલાખ લીધું. સન ૧૮૮૫.

લુસાઇ તથા નાગાહીલ લોકો સાથે લડાઇ—ચીતાગાંગની સરહદ તરફ વસ્તા લુસાઇ લોકો તથા હિંદની વાયવ્ય તરફ આવેલી નાગાહીલ નામે જગાના પહાડી લોકો બ્રિટિશ પ્રબળને હેરાન કરતા હતા તેથી તેમને જીતી નરમ પાડ્યા. સ. ૧૮૮૫.

મણીપુરની લડાઇ—મણીપુરના સ્વતાંત્ર રાજા ઇંગ્રેજ સરકારની સલાહ પ્રમાણે રાજ ચલાવતા હતા. પણ હાલના રાજાનો બાપ

જીબરાન જે સેનાપતિ હતો તેનું જોર વધી પડવાથી રાજમાં ગડબડ થઇ. તે મટાડવા આસામના કમીસ્તર મી. કવીન્ટન વીગેરે સલાહ કરવા ગયા. તેમનું કહ્યું નમાનતાં જીબરાને ઉલટાં તેમના સામા થઇ તેમનો ધાત કરાવ્યો તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેમના ઉપર કાચર, કોહીમા અને ટામુને રસ્તે લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં મુખ્ય ભરદ્વાર જનરલ કાલેટ તથા જનરલ ગ્રેહામ હતા. તેમણે મણીપુર જીત્યું. પછી રાજને દેશનીકાળ કરી જીબરાજને ફાંસીએ દીધો અને આગલા એક રાજના ચુડાચંદ્ર નામે બાળકને કેટલીક સરતોથી ગાદીએ બે સાડયો. સન ૧૮૯૧.

લેન્સડાઉને કરેલાં ખીજાં કામ—તેણે કાશ્મીરના રાજમાં ઘણી મુદતથી અધેર ચાલતું હતું તે મટાડ્યું તથા સન ૧૮૮૯ માં મહારાણીજીના પાટવી કુંવર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સના મોટા દીકરા પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વીક્ટર અને ૧૮૯૦ માં રૂશીઆના પાટવી કુંવર પ્રીન્સ નીકોલ્સ હિંદની મુસાફરીએ આવ્યા તેમને માન આપ્યું. તે પછી ૧૮૯૧ ના ફેબ્રુવારીમાં હિંદની વસ્તીની ગણતરી કરાવી, રાવટના કાયદામાં ફેરફાર કરી સંસાર માંડવામાં સ્ત્રીની ઉંમર દસ વરસની હતી તેને ઠેકાણે બારવરસની કરી. વળી કારખાનાના મંજુરો પાસે હાથથી વધારે કલાક કામ ન કરાવે તેને સારૂ નંબો ફેક્ટરી આક્ટ મંજુર કર્યો. તે પછી સન ૧૮૯૪ ના જાનેવારીમાં તે વિધાયત ગયા. તેની જગાએ આગળ સને ૧૮૬૨ માં થએલા વાયસરાય લાડે એલિગનના પુત્ર લાડે એલિગન આવ્યા તે હાલ અમલ કરે છે.

લાડે એલિગન—૧૮૯૪-૧૮૯૯-એમના વખતમાં વજીરી-સ્તાન ઉપર અને ચિત્રાલ ઉપર ચડ્યુંઓ થઇ તથા મહેસરના રાજ્યમાં રાજ્ય ચલાવવા કૉન્સિલ નીમાઇ તથા ભરતપુરને ઝાલરાપદ્મ સર-

કારે પોતાને હસ્તક લીધાં તથા હિંદના રાજ વહીવટના ખરચની તપાસને માટે વિલાયતમાં કમીશન નીમાયું અને લાંકેશ્વાયરના કાપડ ઉપરની જકાત ઘટાડી હિંદના કાપડ ઉપર જકાત નાખી. એવિના એમના વખતમાં દુકાળ, મરકી અને ધરતીકંપ એ ત્રણ મોટી આપત્તો હિંદ ઉપર આવી અને મહારાણીનો ડાયમન્ડ જ્યુબીલી ઓત્સવ થયો તથા સરહદ તરફના લોકો સાથે લડાઈઓ કરવી પડી.

વઝીરીસ્તાન ઉપર ચડાઈ—અફઘાન સરહદ તરફ વસ્તા વઝીરી તાલુકાના પહાડી લોકો વાનો નામે જગ્યામાં પડેલા બ્રિટિશ લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો તેથી જ. લોકહાટો તેમના ઉપર ચડાઈ કરી તેમને હરાવી નસાડી મૂક્યા. ૧૮૯૪.

ચિત્રાલ ઉપર ચડાઈ—ચિત્રાલ એ કાશ્મીરનું ખંડીય સંસ્થાન છે. ત્યાંના રાજકર્તાને મહેતર કહે છે, હાલના મહેતરને કિઠાડી મૂડી. આગસો એક શેર અફઘુલ નામે મહેતર તથા ઊમરખાન નામે સરદાર રાજ્ય બચાવી પડ્યા. તેમના ઉપર કાશ્મીરની તરફદારી કરી જૅ૦ લો નામે સરદારે ચડાઈ કરી તેમાં અફઘુલ તથા ઊમરખાન કેદ પકડાયા ને બાળ મહેતરને ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૮૯૫.

મહૈસૂરના મહારાજા રામરાજેન્દ્ર જે ૧૮૮૧માં ગાદીએ બેઠા હતા તે ૧૮૯૪માં ગૂંજરી ગયા તેથી ત્યાંનો બાળ રાજા મોટો થાય ત્યાં સુધી રેસીડેન્ટની દેખરેખ નીચે રાજ્ય ચલાવવા એક કૉન્સિલ નીમી. ૧૮૯૫.

ભરતપુરના મહારાજા તથા અલરાપટ્ટણના મહારાજા પોતાનાં રાજ્ય બરાબર સારી રીતે ચલાવી શક્યા નહીં તેથી પેહેલું ૧૮૯૫ માં અને બીજું ૧૮૯૬માં સરકારે પોતાને હસ્તક લીધું.

હિંદના રાજ વહીવટના ખરચની તપાસને માટે લાર્ડ એલ્બીના પ્રમુખપણાનીએ ૧૩ ગૃહસ્થોનું વિલાયતમાં એક કમીશન નીમાયું તે-

માં જીખાની આપવા હિંદના દાદાબાઈ નવરોજી જેવા કેટલાએક અનુભવી ગૃહસ્થોને વિલાયત મોકલ્યા હતા. ૧૮૯૫.

ત્રણ મોટી આફતો—સન ૧૮૯૬માં ચોમાસાના પાછલા ભાગમાં વરસાદ નહોવાથી હિંદના કેટલાક ભાગમાં દુકાળ પડ્યો હતો અને કેટલાક ભાગમાં ભારે મોઘવારી ચાલી હતી એ વખતે સરકારે બાંધકામ કહાડી ગરીબોને આશ્રય આપ્યો હતો. એ પછી એજ વરસના સપ્ટેમ્બર માસમાં બ્યુબોનીક પ્લેગ એટલે ગાંઠીઆ તાવની મરફી મુંબઈમાં ચાલુ થઈ તેથી રેહેપાર, રોજગારને ધણું નુકશાન થયું. ને હજારો માણસ મરી ગયાં. વળી સ. ૧૮૯૭ ના જીન માસની તા. ૨૦ મીએ બંગાળામાં મોટા ધરતી કુંપ થયો તેથી કલકત્તા, ધાકા, આસામ ને દાર્જીલીંગમાં ધણું નુકશાન થયું.

ડાયમન્ડ જ્યુબીલી—સન ૧૮૯૭માં મહારાણી વિક્ટોરિયાને રાજ્ય કરતાં ૬૦ વરસ થયાં તેની ખુશાલીનો તા. ૨૧-૨૨ જીનને રોજ ઇંગ્લાંડની પેડે હિંદમાં પણ મહોત્સવ કર્યો તેને ડાયમન્ડ જ્યુબીલી કહેછે.

સરહદ તરફ લડાઈ—અફઘાન સરહદ તરફ ધણીએક લડાયક મુસલમાન જતો વમે છે તેમની જીદી જીદી ટોળીઓ છે તેમને તાયફા કહેછે, એ લોકો પાદશાહી વખતથી હુલડ મચાવતા આવેલા છે તેમાંના ખેંબર પાણમાં રહેતા આફદી તાયફાના લોક તથા ટોકી અને મલાકંદ ખીણમાં વસ્તા તાયફા સાથે લડાઈ ચાલતી હતી તેમાં મુખ્ય સરદાર ૪૦ લોકહાર્ટ હતો. એ લડાઈમાં બધી જતો તામે થઈ ને તેમની જોડે સલાહ કરી લડાઈ પતાવી. ૧૮૯૮. એ પછી લાર્ડ એલિંગન વિલાયત ગયાને લાર્ડ કર્ઝન સન ૧૮૯૯માં આવ્યા તે અમલ કરે છે.

(૧૨૨)

હિંદમાં થયેલા તથા હિંદ સાથે સંબંધ રાખનાર પાદ-
શાહો, રાજાઓ અને ગવર્નર જનરલોની અનુક્રમણીકા
અથવા વંશાવળી.

નામ.	ખેડો.	રાજ કર્મ.	નામ.	ખેડો.	રાજ કર્મ.
ગજનીવંશ.			ગુલામવંશ.		
અદપતગીન	૯૬૨	૧૫	કુતબુદ્દીન	૧૨૦૬	૪
સખકતગીન	૯૭૭	૨૦	આરામ	૧૨૧૦	૧
મહમદ ગજનવી	૯૯૭	૩૩	અલ્તામસ	૧૨૧૧	૨૫
મસાહિદ પહેલો	૧૦૩૦	૧૦	રકનુદ્દીન	૧૨૩૬	૭માસ
મોહુદ	૧૦૪૦	૧૯	રજીઆએગમ	૧૨૩૬	૩
અબદુલ્લુસેન	૧૦૪૯	૨	મવજુદ્દીન	૧૨૩૯	૨
અબદુલરસીદ	૧૦૫૧	૦	અલાહુદ્દીન	૧૨૪૧	૫
ફરકનત	૧૦૫૧	૭	નાસરુદ્દીન	૧૨૪૬	૧૯
હયાહિમ	૧૦૫૮	૩૧	ગ્યાસુદ્દીન	૧૨૬૫	૨૨
મસાહિદબાગે	૧૦૮૯	૨૫	કૈકુબાદ	૧૨૮૭	૩
અરસલાન	૧૧૧૪	૪			૮૪
ખેડેરામ	૧૧૧૮	૩૪	ખીલજીવંશ.		
ખશર	૧૧૫૨	૭	જલાલુદ્દીન	૧૨૯૦	૫
ખશરમતેક	૧૧૫૯	૨૭	અલાહુદ્દીન	૧૨૯૫	૨૦
ગોરીવંશ.		૨૨૪	કિમર	૧૩૧૫	૧
અલાહુદ્દીન	૧૧૫૨	૪	મુબારક	૧૩૧૬	૪
સૈયુદ્દીન	૧૧૫૬	૧	ખુશર	૧૩૨૦	૫માસ
ગ્યાસુદ્દીન	૧૧૫૭	૪૫			૩૦
સાહબુદ્દીન	૧૨૦૨	૪	તગલખવંશ.		
મહમદ	૧૨૦૬	૬	આસુદ્દીન	૧૩૨૦	૫
		૬૦			

(૧૨૩)

મહમદ (૧)	૧૩૨૫	૨૬
શીરોજીદીન	૧૩૫૧	૩૭
ગ્યાસુદીન (૨)	૧૩૮૮	૧
અબુબકર	૧૩૮૯	૧૧ મા.
નાસરુદીન	૧૩૮૯	૩
મહમદ (૨)	૧૩૯૨	૨૦
દોલતખાં	૧૪૧૨	૨

સૈયદવંશ.

ખીજરખાં	૧૪૧૪	૭
મુબારક	૧૪૨૧	૧૨
મહમદ	૧૪૩૩	૧૦
અલાઉદીન	૧૪૪૩	૭

લોહીવંશ.

બૈલોતખાં	૧૪૫૦	૩૮
સીકંદર	૧૪૮૮	૨૯
મુબારક	૧૫૧૭	૯

મોગલવંશ.

બાબર	૧૫૨૬	૪
હુમાયુ	૧૫૩૦	૨૬
અકબર	૧૫૫૬	૪૯
જહાંગીર	૧૬૦૫	૨૨
શાહજહાં	૧૬૨૭	૩૧
ઔરંગઝેબ	૧૬૫૮	૪૯
બહાદુરશાહ	૧૭૦૭	૫

જહાંગીરશાહ	૧૭૧૨	૧
ફરખશીર	૧૭૧૩	૬
મહમદશાહ	૧૭૧૯	૨૯
અહમદશાહ	૧૭૪૮	૬
આલમગીર	૧૭૫૪	૫
શાહઆલમ	૧૭૫૯	૪૭
અકબર (૨)	૧૮૦૬	૩૧
મહમદબહાદુરશાહ	૧૮૩૭	૨૦

સુરવંશ.

શીરશાહ	૧૫૪૦	૫
સલીમશાહ	૧૫૪૫	૮
અદીલશાહ	૧૫૫૩	૩
		૧૬

મરેઠા રાજા.

શીવાજી	૧૬૬૪	૧૬
સંભાજી	૧૬૮૦	૮
રાજારામ	૧૬૮૯	૧૧
શીવાજી	૧૭૦૦	૮
શાહુ (૧)	૧૭૦૮	૪૦
રામરાજા	૧૭૪૮	૨૮
શાહુ (૨)	૧૭૭૭	૪૧
બાળાસાહેબ	૧૮૧૮	૨૨
શાહુ (આપસા- હેબ)	૧૮૪૦	૮
		૧૮૪

પેશા.

ખાલાજી વિશ્વનાથ	૧૭૧૪	૬
ખાજીરાવ (૧)	૧૭૨૦	૨૦
ખાલાજી (૨)	૧૭૪૦	૨૧
માધવરાવ (૧)	૧૭૬૧	૧૧
નારણરાવ	૧૭૭૨	૨
માધવરાવ (૨)	૧૭૭૪	૨૧
ખાજીરાવ (૨)	૧૭૮૫	૨૩

ગવર્નરો.

૧૦૪

હાર્ડ કલાધંધ	૧૮૫૮	૨
જી. હોલ્વેલ (કા.ચ.)	૧૭૬૦	૦
ગવર્નર વાન્સિતાર્ત	૧૭૬૦	૦૪
જેન. સ્પેન્સર (કા.ચ.)	૧૭૬૪	૧
હાર્ડ. કલાધંધ ખીજવાર	૧૭૬૫	૨
હુરી વેરેલ્સ્ટ	૧૭૬૭	૨
જનન કાર્ટીઅર	૧૭૬૯	૩
વાર્ન હેસ્તિંગ્સ	૧૭૭૨	૨
ગવર્નર જનરલો.		
વાર્ન હેસ્તિંગ્સ	૧૭૭૪	૧૧
સરજન મેક્રહરસન	૧૭૮૫	૧
અલ્ફ-કાર્નવાલીસ	૧૭૮૬	૭
સર જન શોર	૧૭૯૩	૫
સર એલ્યુઅર્ડ (કલાક)	૧૭૯૮	૦
અલ્ફ-મેર્નિંગ્સ	૧૭૯૮	૭
માકિવસ-કેર્નવાલીસ	૧૮૦૫	૦
ખીજવાર.		
સર જન ખાલા. (કા.ચ.)	૧૮૦૫	૨
હાર્ડ મિન્ટો	૧૮૦૭	૬

અલ્ફ-મેયર	૧૮૧૩	૧૦
જેન આદમ (કા.ચ.)	૧૮૨૩	૦
હાર્ડ આમ્હરર્ટ	૧૮૨૩	૫
હાર્ડ વિલ્યમખેન્ટ	૧૮૨૮	૭
સરચાર્લ્સ મેટકાફ	૧૮૩૫	૧
હાર્ડ ઓકલાંડ	૧૮૩૬	૬
હાર્ડ એલનખરો	૧૮૪૨	૨
સર હેનરી હાર્ડિંગ	૧૮૪૪	૪
અલ્ફ ડેલહાઉસી	૧૮૪૮	૮
હાર્ડ-ક્રેનિંગ	૧૮૫૬	૨
વોધસરયો.		
હાર્ડ ક્રેનિંગ	૧૮૫૮	૪
હાર્ડ એલિગન	૧૮૬૨	૧
સરરોબર્ટ નેપીયર	૧૮૬૩	૦
સરવિલ્યમડેનિસન	૧૮૬૩	૧
સરજન લારેન્સ	૧૮૬૪	૫
અલ્ફ મેઓ	૧૮૬૯	૩
સરજેન રૂઝી	૧૮૭૨	૦
હાર્ડ નેપીયર (કા.ચ.)	૧૮૭૨	૦
હાર્ડ નોર્થબ્રુક	૧૮૭૨	૪
હાર્ડ લિટન	૧૮૭૬	૪
હાર્ડ રીપન	૧૮૮૦	૪
હાર્ડ ડફરિન	૧૮૮૪	૪
હાર્ડ લેન્સડાઈન	૧૮૮૮	૫
હાર્ડ એલિગન	૧૮૯૪	૫
હાર્ડ કરઝન	૧૮૯૯	માંની-

માયા છે.

હિંદમાં થએલી લડાઈઓ.

- ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦૦. પાણીપતમાં પાંડવોએ કૌરવોને હરાવ્યા.
 ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ જ્વેલમ આગળ સિકંદરે પંજાબના પૌરસને હરાવ્યો.
 ઇ. સ. ૭૧૨ દેવળગામ આગળ મહમદ કાસમે સિંધના દાહીર રાખનેહ.
 ૧૦૦૮. વૈહિંદોગદ આગળ મહમદ ગજનવીએ અનંગપાળને હરાવ્યો.
 ૧૦૨૪. સોમનાથની લડાઈમાં મહમદ ગજનવીએ ગૂજરાતના ભીમનેહ.
 ૧૧૯૧. થાનેશ્વરમાં પૃથ્વીરાયે મહમદગોરીને હરાવ્યો.
 ૧૧૯૩. પાણીપતના રણમાં મહમદગોરીએ પૃથ્વીરાયને હરાવ્યો.
 ૧૫૨૬. પાણીપતમાં બાબરે ઇબ્રાહીમલોદીને હરાવ્યો.
 ૧૫૨૭. શીકરી આગળ બાબરે મેવાડના રાણા સંગને હરાવ્યો.
 ૧૫૩૯. બકસર આગળ અફઘાન સરદાર શેરશાહે હુમાયુને હરાવ્યો.
 ૧૫૪૦. કનોજ આગળ શેરશાહે અફઘાન સરદાર હુમાયુને હરાવ્યો.
 ૧૫૫૬. પાણીપતમાં અકબર તથા જેહેરામે અફઘાન સરદાર હેમુને હ.
 ૧૬૫૭. કાશી આગળ દારાએ પોતાના બાઈ સુજાને હરાવ્યો.
 ૧૬૫૭. આગ્રાની ૧લી લ. ઔરંગઝેબે પોતાના બાઈ દારાને હરાવ્યો.
 ૧૬૫૭. ઉજ્જન પાસે મુરાદ તથા ઔરંગઝેબે જસવંતસિંહને હરાવ્યો.
 ૧૬૫૯. કંજવા પાસે ઔરંગઝેબે સુજાને હરાવ્યો.
 ૧૭૧૩. આગ્રાની ૨ જી લડાઈમાં ફરોખસીરે જહાંદારશાહને હરાવ્યો.
 ૧૭૨૦. શાહપુર પાસે નિજમે સૈયદ અબ્દુલ્લાને હરાવ્યો.
 ૧૭૨૪. સક્કર પાસે નિજમે મુખારકખાને હરાવ્યો.
 ૧૭૩૪. ડોહાઈ પાસે બાહુરાવે ગુજરાતના સૂબા ત્રિંબકરાવને હરાવ્યો.
 ૧૭૩૯. કર્નાલ પાસે નાદીરશાહે મુગલોને હરાવ્યા.
 ૧૭૪૧. અંબુર પાસે મરેઠાએ કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને હરાવ્યો.
 ૧૭૪૬. મદ્રાસ પાસે ફ્રેંચોએ કર્ણાટકના નવાબને હરાવ્યો.
 ૧૭૪૭. સરહિંદ પાસે મહમદશાહ મુઝફ્ફે અહમદ દુરાનીને હરાવ્યો.

૧૭૫૦. ત્રીચીનાપક્ષી પાસે નિજમ મુજરરંગે નાશીરંગને હરાવ્યો.
 ૧૭૫૦. અંબુર પાસે દુપ્લીએ અનવરદીનને હરાવ્યો.
 ૧૭૫૧. આર્કટ પાસે કલાઇવે રાજસાહેબને હરાવ્યો.
 ૧૭૫૧. આર્ની પાસે કલાઇવે રાજસાહેબને હરાવ્યો.
 ૧૭૫૨. કૌરેપાક પાસે કલાઇવે રાજસાહેબ તથા ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
 ૧૭૫૨. બાહુર પાસે મેજર લારેન્સે ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
 ૧૭૫૭. પ્લાસી આગળ કલાઇવે સુરાજીવલાને હરાવ્યો.
 ૧૭૫૯. ચિન્સુરાપાસે કર્નલફોર્ડે વલંદાને હરાવ્યા.
 ૧૭૬૦ વાંદેવાસ આગળ કર્નલકુટે ફ્રેંચલાલી તથા ખુસીને હરાવ્યા.
 ૧૭૬૦ ઉદગીની લડાઇમાં મરેઠાએ મુગલોને હરાવ્યા.
 ૧૭૬૦. પટણાની ૧ લડાઇમાં ઇંગરેજે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૧. પાણીપતની ૫ લડાઇમાં અહમદુરાનીએ મરેઠાને હરાવ્યા.
 ૧૭૬૧. પટણાની ૨ લડાઇમાં મેજર કર્નાકે શાહઆલમને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૩. કતવાની લડાઇમાં ઇંગ્રેજે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૩. ઘેરીઆ પાસે મેજર આદમ્સે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૩. ઉધાના નાળા પાસે મેજર આદમ્સે મીરકાસીમને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૪. પટણાની ૩૭ મેજર કર્નાકે મીરકા. સુબુદિત તથા સાહઆલમને હ.
 ૧૭૬૪. બક્સર આગળ મેજર મનરોએ ઉપરના ત્રણને હરાવ્યા.
 ૧૭૬૪. કાંપી પાસે ઇંગ્રેજ સરદાર કર્નાકે સુબુદિત તથા મરેઠાને હ.
 ૧૭૬૭. ચંગામ પાસે કર્નલ સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૭. ત્રીનોમાલી પાસે કર્નલ સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
 ૧૭૬૭. અંબુર પાસે કર્નલ સ્મીથે હૈદરને હરાવ્યો.
 ૧૭૭૨. ચેરકુલીના રણમાં માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદરને હરાવ્યો.
 ૧૭૮૦. પોલીસોર ૧લી લડાઇમાં હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવ્યો.
 ૧૭૮૧. ચીલામ્થમની લડાઇમાં હૈદરે સરદાર કુટસાહેબને હાવ્યો.

(૧૨૭)

૧૭૮૧. પોર્તોનોવોની લડાઈમાં સર ઇ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૧. પોલીક્ષોરની ખીજીલડાઈમાં સર ઇ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૧. શોર્લીંગરની લડાઈમાં સર ઇ. કુટે હૈદરને હરાવ્યો.
૧૭૮૨. પનીઆની પાસે ઇંગ્લેન્ડ સરદાર એખીગટને ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૮૧. સીમોગાની લડાઈમાં લાર્ડ કાનવાલીસે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૮૧. ચરીકેરાની લડાઈમાં લાર્ડ કાનવાલીસે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૮૨. અન્નમેરની લડાઈમાં સિંધીઆએ હોલકરને હરાવ્યો.
૧૭૮૫. કુદ્દલાની લડાઈમાં મરેઠાએ નિળમને હરાવ્યો.
૧૭૮૮. માલવેલીની લડાઈમાં જ. હારીસે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૮૮. સદાસીરની લડાઈમાં ઇ. સ. સ્ટુઅર્ટ ટિપુને હરાવ્યો.
૧૭૮૮. શ્રીરંગપટણ પાસે બેયડે ટિપુને હરાવ્યો.
૧૮૦૧. ઇંદોરની લડાઈમાં સિંધીઆએ હોલકરને હરાવ્યો.
૧૮૦૨. પુનાની લડાઈમાં હોલકરે સિંધીઆ તથા પેશ્વાને હરાવ્યા.
૧૮૦૩. આસાઈની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે સિંધીઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા.
૧૮૦૩. દિલ્લીની લડાઈમાં જ. લેકે સિંધીઆને હરાવ્યો.
૧૮૦૩. લાસવારી પાસે જ. લેકે સિંધીઆને હરાવ્યો.
૧૮૦૩. આરગમ પાસે ઇંગ્લેન્ડે સિંધીઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા.
૧૮૦૪. દિગ આગળ ફેન્ડર મોન્સને જસવંતરાવ હોલકરને હરાવ્યો.
૧૮૦૪. ફરકાખાદ પાસે જનરલ લેક સાહેબે હોલકરને હરાવ્યો.
૧૮૦૫. બસ્તપુરને લોડલેકે ૧લો ઘેરો ઘાલ્યો પણ જીતાયું નહીં.
૧૮૧૫. મલુનની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે ગુર્ખાને હરાવ્યા.
૧૮૧૬. મકતાનપુરની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે ગુર્ખાને હરાવ્યા.
૧૮૧૬. હરીપુરની લડાઈમાં કર્નલ કેલીએ ગુર્ખાને હરાવ્યા.
૧૮૧૭. ખડકીની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે બાજરાવને હરાવ્યો.
૧૮૧૭. કોરેગમની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે બાજરાવને હરાવ્યો.

૧૮૧૭. નાગપુરની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે બોંસલા આપાસાહેબને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૭. જળપુરની લડાઈમાં ઇંગ્લેન્ડે બોંસલા આપાસાહેબને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૭. માહીપુરની લડાઈમાં હીરલોપ તથા માલકમે હોલકરને હરાવ્યો.
 ૧૮૧૮. આરટી આગળ સ્મીથે બાજુરાવના સરદાર બાપુ ગોખલાને હ.
 ૧૮૨૪. રંગુનની લડાઈમાં ઇંગ્. કેમ્પલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
 ૧૮૨૫. પ્રેમની લડાઈમાં ઇંગ્. કેમ્પલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
 ૧૮૨૫. પાગામ પાસે ઇંગ્. કેમ્પલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
 ૧૮૨૭. ભરતપુરનો કિલ્લો લાર્ડ ક્રામ્પર મીઅરે હાલ્યો.
 ૧૮૩૫. પરવાની લડાઈમાં રોબર્ટ સેલ્સે દોસ્તમહમદને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૨. કંદહારની લડાઈમાં જન. નોટે અફઘાનોને હરાવ્યા.
 ૧૮૪૩. મીઆની પાસે સરચાર્લ્સને પીઅરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.
 ૧૮૪૩. હૈદરાબાદ પાસે સરચાર્લ્સને પીઅરે સિંધના અમીરોને હરાવ્યા.
 ૧૮૪૩. મહારાજપુર પાસે લાર્ડ ગેઈ સિંધીઆને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૩. પનીઆર પાસે જન. ઐ સાહેબે સિંધીઆને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૫. મુઝફી પાસે લાર્ડ ગેઈ સીખ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૫. શીરોજશહેર પાસે લાર્ડ ગેઈ અને ક. સ્મીથે લાલસિંગને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૫. બદીવાલની લડાઈમાં શીખફોર્ડે ઇંગ્લેન્ડે હાની પહોચાડી.
 ૧૮૪૬. અલીવાલની લડાઈમાં સ્મીથે શીખ ગુલાબસિંગને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૬. સોબ્હાન પાસે સ્મીથે શીખ સ. સ્વામસિંગને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૮. કનેરીની લડાઈમાં મી. એડવર્ડે લાલામૂળરાજને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૮. સદુસામની લડાઈમાં મી. એડવર્ડે લાલામૂળરાજને હરાવ્યો.
 ૧૮૪૮. રામનગરની લડાઈમાં લાર્ડ ગેઈ ચેરસિંગ તથા છત્રસિંગને હ.
 ૧૮૪૯. બીલિઅનવાળા આગળ સીખ સૈન્યાએ ઇંગ્લેન્ડે હરાવ્યા.
 ૧૮૪૯. ગુજરાત આગળ ઇંગ્. સ. લાર્ડ ગેઈ સીખ સ. શેરસિંગને હ.
 ૧૮૫૨. રંગુન આગળ જનરલ ગોડવીએ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
 ૧૮૫૨. પેમુ પાસે જન. ગોડવીએ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.

હિંદમાં થએલા પાદશાહો, રાજાઓ અને ગવર્નર જનરલોએ કરેલા કામની સંક્ષેપ નોંધ.

સિકંદર—ગ્રીસ દેશનો મહાન સિકંદર ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં હિંદ ઉપર આઠ્યો ને તેણે પંજાબના પૌરવ રાજાને હરાવ્યો તથા નીકયાને મોંગ શેહેર વસાવ્યાં. તે પછી સિંધ જીતી સિકંદરીઆ ન-થા હૈદ્રાબાદ વસાવ્યાં. પછી તે બાળીલન ગયો ને ત્યાં ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરી ગયો.

સમ્બકતગીન—અફઘાનીસ્તાનનો સમ્બકતગીન એના ઉપર પ્ર-થમ ૯૭૭ માં લાહોરના જયપાળે ચડાઈ કરી હતી તેમાં જયપાળ હાર્યો ને દંડ આપવો કમુત્ર કર્યો પણ દંડ ન મોકલવાથી સમ્બકત-ગીને એના ઉપર ચડાઈ કરી તેને તથા તેની મદદે આવનાર દીલ્લી અજમેર અને કનોજના રાજાને હરાવી પેહેલ વેહેલું પેશાવરમાં અ-ફઘાન લસ્કરનું થાણું બેસાડ્યું.

મહુમદ ગજનવી—એણે ૧૦૦૧-૧૦૨૪ સુધીમાં હિંદ ઉપર ૧૭ સ્વારીઓ કરી, તેમાંની ૧૩ સ્વારીઓમાં પંજાબનો પશ્ચિમ ભાગ જીત્યો ને બાકીની ચાર (કાશ્મીર, કનોજ ગોવાલ્યર ને સોમનાથની) સ્વા-રીઓમાં હિંદુ દેવની મૂર્તિઓ ભાગી કરોડો રૂપીઆનું ધન લેઈ ગયો. એણે નગરકોટ, થાનેશ્વર અને મથુરાં તથા સોમનાથ એ ચાર મોટાં મોટાં હિંદુનાં દેરાં લૂટી તેમાંની મૂર્તિઓ ભાગીને ધન હરણ કર્યું. એ પૈસાનો બહુ લોભી હતો પણ વિદ્યા તરફ મન લગાડવાથી એની નામના વધારે થઈછે.

મહુમદ ગોરી—એણે ૧૧૭૬-૧૧૯૫ સુધીમાં હિંદ ઉપર ૧૫ સ્વારીઓ કરી, તેમાં પૃથ્વીરાયને અને જયચંદ્ર રાઠોડને માર્યા. એણે અને એના સરદાર કુતાબુદ્દીન તથા બકતીયારખીલજીએ મળી હિંદનો

ઉત્તરનો ધબો મુલક હતો. મહમદગજનવી કરતાં એની નામના ઝોઢી થઈ છે કારણ કે એણે વીધા તરફ કંઈ સક્ષ આપ્યું નહોતું.

ગુલામ વંશ.

કુતબુદ્દીન—૧૨૦૬-૧૨૧૦-૪. એણે હિંદમાં પહેલું મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું, એ સુલતાન સાહુદ્દીનનો ગુલામ હતો તેથી એના વંશનું નામ ગુલામવંશ પડ્યું. એના નામનો કુતુબીનારો દિલ્હીમાં છે.

આરમ. ૧૨૧૦-૧૨૧૧-૧ એનાવખતમાં કંઈ જાણવાજેવું નથી.

અલતમસ—૧૨૧૧-૧૨૩૬-૨૫. ગુલામવંશમાં એ જગસર પાદશાહ થયો. એણે સિંધ, બંગાળા ને માળવા જિલ્લા તથા કુતબીનારો પુરો કરાવ્યો. એના વખતમાં પેહેલવહેલાં મુસલમાની નાણાના સિક્કા પડ્યા. તથા મુગલસરદાર જંગીસખાં સિંધુ લગી આવ્યો હતો.

ફકરુદ્દીન—૧૨૩૬-૧૨૩૬-૭ માસ. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

રજાઆબેગમ—૧૨૩૬-૧૨૩૯-૩. એ બણેલી અને રાજગજમાં હોંશીયાર હતી. પણ એણે કોઈ ગુલામ સાથે દોસ્તી બાંધી લેથી અમીરોએ મારી નાખી. એ સુલતાન રજાઆ કહેવાય છે.

મવજુદ્દીન—૧૨૩૯-૧૨૪૧-૨. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

અલાઉદ્દીન—૧૨૪૧-૧૨૪૬-૫. કંઈ જાણવા જેવું નથી.

નાસરુદ્દીન—૧૨૪૬-૧૨૬૫-૧૯. એ ફકીરી ચાલનો હતો. એનું રાજ એના વજીર ગ્યાસુદ્દીન બલખનના હાથમાં હતું તેણે મુઝ સરદાર હોલાકુખાના વજીરને બહુ માન અપાવ્યું હતું.

ગ્યાસુદ્દીન બલખન—૧૨૬૫-૧૨૮૭-૨૨. એ કુર ને હલકા સ્વભાવનો હતો. એણે મેવાતમાં એક લાખ માણસ માર્યાને બંગાળાના સૂબા તોમલને બંડકરવાથી ફાંસીએ દીધો. એના દરબારમાં પરદેશી રાજાઓ, કવિઓ અને પંડિતો આશ્રમ પામ્યા હતા. એ વાતમાં એ મોટાઈ માનતો હતો. એણે પરદેશી રાજાઓને રહેવાને સાડ દિલ્હીમાં

ગીજની, ગોર, ખારીજમ, ખગદાદ ઇત્યાદિ નામના મહેલો ખાંધ્યા હતા.

કેકુખાદ—૧૨૮૭-૧૨૯૦-૩. એ દમ વગરનો હતો.

ખીજીવંશ.

જલાલુદ્દીન—૧૨૯૦-૧૨૯૫-૫. એ દયાળુ તથા વિશ્વામૃતે ભોજો તથા બહાદુર હતો. એણે મુગલો સાથે લડી તેમને હરાવ્યા હતા.

અલાઉદ્દીનખૂની—૧૨૯૫-૧૩૧૫-૨૦. એ નિર્દમ અને ખૂની હતો. એણે જલાલુદ્દીનને વિશ્વાસઘાતથી મારી રાજ્ય લીધું. એના સરદાર અલીઝખાંએ ગૂજરાત જીતી રાજ કરણની સ્ત્રીઓ કમળાદેવી વિગેરેને લાવ્યો. અલાઉદ્દીને ઉત્તરમાં રણથંભોર અને ચીતોડ જીત્યાં તથા દક્ષિણમાં માળવા, ખાનદેશ ને મહારાષ્ટ્ર જીત્યાં. તેમ તેના સરદાર મલેકકાફુરે તૈલંગણ તથા કર્ણાટક જીતી રામને સેતુએ મસીદ ખાંધી. એના વખતમાં મુગલોએ સાત વાર હુમલા કર્યા હતા. એને કાફુરે માર્યો.

ઉમર—૧૩૧૫-૧૩૧૬-૧. કંઈ જાણપ્રા જોવું નથી.

મુખારક—૧૩૧૬-૧૩૨૦-૪. એણે બાઇએને તથા કાફુરને મરાવ્યા. ગૂજરાતનું બંડ સમાવ્યું અને દક્ષિણમાં હરપાળને હરાવ્યો. તથા કેટલાક વેરા માફ કર્યા. એનો વજીર ખુશરૂખાં હતો તેણે એને માર્યો.

ખુશરૂખાં—૧૩૨૦-૧૩૨૦-૫. માસ. એ નીચી જાતનો હિંદુ મુસલમાન થએલો હતો. એણે મુખારકને મારી રાજ્ય લીધું. એ ખરા મનથી મુસલમાન થયેલો નહોતો તેથી પાછું હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાને મુસલમાન ધર્મને અપમાન કર્યું. એને આસુદ્દીન તગલખે માર્યો.

તગલખ વંશ.

આસુદ્દીન—૧૩૨૦-૧૩૨૫-૫. એણે રાજ્યનો બદોબસ્ત કર્યો, તથા દિક્ષીમાં તમલખાખાદનો કિલ્લો ખાંધ્યો ને વરંચુળના સજ્જને હરાવ્યો. એને એના દિકસ જુમાખાં એટલે ૧લા મહમદ તગલખે માર્યો.

મહમદ તખલખ પહેલો—૧૩૨૫—૧૩૫૧—૨૬. એ બ-
ણેશો પણ નિર્દય, જુલમી ને ગાંડો હતો. એણે નિચે પ્રમાણે ધણું
અવિચારી કામ કર્યાં તેથી ધણું નુકશાન થયું. મુગલોને નાણાં આપી
ખળનો ખાલી કર્યો, ધરાન તથા ચીન ફોજ મોકલી, દિલ્હીના લોકને
ખળાતકારે દેવગીરી મોકલ્યા અને તાંબા પીતળનાં નાણાં ચલાવ્યાં
તથા ગંગા જમનાં વચ્ચેના લોકને કાપીનાખ્યા. એના વખતમાં માળ-
વા, પંજબ, બંગાળા, દક્ષિણ, ગૂજરાત તથા બેદરમાં બંડ થયાં ને
નીચલો બંગાળા, કરોમંડલકાંડો, કણાટક તથા તૈલંગણ એ પ્રાંતો
સ્વતંત્ર થયા ને દક્ષિણમાં જહરખાં ઢિરે હસન ગંગુએ નવું બ્રાહ્મણી
રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ફિરોજુદ્દીન—૧૩૫૧-૧૩૬૮-૩૭. એ દયાળુ હતો તેથી નાક,
કાન વિગેરે કાપવાની ચાલ બંધ કરી, એણે લોકોના મુખને સાફ રસ્તા,
કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળાઓ અને નેરો તેમજ નિશાળો બંધાવી.

ઝાસુદ્દીન ખીજે—૧૩૮૮-૧૩૮૯-૧ કંઠ જાણુવા જેવું નથી.

અમુખકર—૧૩૮૯-૧૩૮૯-૧૧ માસ. કંઠ જાણુવા જેવું નથી.

નાસરુદ્દીન—૧૩૮૯-૧૩૯૨-૩ કંઠ જાણુવા જેવું નથી.

મહમદ તગલખ ખીજે—૧૩૯૨-૧૪૧૨-૨૦. એ દમ વગ
રનો હતો તેથી માળવા, ગૂજરાત, જવાનપુર અને ખાનદેશ વિગેરે
પ્રાંતોના સૂબા સ્વતંત્ર થયા. એના વખતમાં ૧૪૧૨ માં ગૂજરાતના
ખદસાદ અહમદ શાહે અમદાવાદ વસાવ્યું તથા ૧૩૯૮માં તૈમુરલિંગ
આવ્યો તેણે દિલ્હી તથા મીરતની કતલ કરી હરદાર લૂંટ્યું.

દોલતખાં—૧૪૧૨-૧૪૧૪-૨. એણે તૈમુરને નામે રાજ ચલાવ્યું.

સૈયદ વંશ.

ખીજરખાં—૧૪૧૪-૧૪૨૧-૭. એણે દોલતખાંને હરાવ્યો.

મુબારક—૧૪૨૧-૧૪૩૩-૧૨. કંઠ જાણુવા જેવું નથી.

મહમદ—૧૪૩૩-૧૪૪૩-૧૦. કંઈ જાણવા જોયું નથી.

અસાઉદીન—૧૪૪૩-૧૪૫૦-૭. એના વખતમાં રાજની હદ છેક ઘડી ગઈ તેથી એ બહોલોલખાને રાજ આપી ખુદાયુ મયો.

લોદી વંશ.

બહોલોલખાં—૧૪૫૦-૧૪૮૮-૩૮. એણે જવાનપુર જીત્યું.

સિકંદર—૧૪૮૮-૧૫૧૭-૨૯. એ ધર્માંધ હતો તેથી હિંદુઓને નુકશાન કર્યું. એના વખતમાં આગ્રામાં ગાદી થઈ, પોર્તુગીઝે આગ્રા અને નાનક પંથ નીચ્યો.

ઈબ્રાહિમ—૧૫૧૭-૧૫૨૬-૯. એને બાબરે હરાવ્યો ને માર્યો.

મોગલ વંશ.

બાબર—૧૫૨૬-૧૫૩૦-૪. એ બાર વરસની ઉંમરે દ્રજાનની ગાદીએ બેઠો. તે પછી સમરકંદ જીત્યું. ત્યાંથી ઉઝ્બેક લોકો તેને કહાડી મૂક્યો એટલે એણે આવી કાબુલનું રાજ લીધું ને તે પછી હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી પાણીપતમાં ઈબ્રાહીમને અને શીક્ષીમાં રાણા સંગને હરાવ્યો તથા દિલ્લીમાં રાજ સ્થાપન કર્યું. તે પછી ચંદેરી, અયોધ્યા, બંગાળા ને બહાર જીત્યાં. એ તૈમુરથી છઠો પુરુષ હતો, એ શરો, ધીરજવાન, આનંદી અને પ્રેમી તથા કુલનો શોખી હતો.

હુમાયુ—૧૫૩૦-૧૫૫૬-૨૬. એ બાબરનો વડો દીકરો હતો. એણે મદેસર આગળ ગૂંજરાતના બાહાદુરશાહને હરાવ્યો તથા પતા-હરાવળને હરાવી ચાંપાનેર જીત્યું. એના ઉપર અફઘાન સરદાર શીર-શાહે ચડાઈ કરી તેની જોડે એ બકસર ને કનોજ આગળ લડ્યો પણ તેમાં હાર થઈ તેથી તે ધરાન ગયો ને ત્યાંથી મદદ લાવી શીર-શાહના ખીજ દીકરા અદીલશાહ પાસેથી રાજ પાછું લીધું. એ દિલ્લીમાં રંગમેલની નીસરણીએથી પડી મરણ પામ્યો.

અકબર—૧૫૫૬-૧૬૦૫-૪૯. એ હુમાયુનો દીકરો હતો. એણે

ને એના પ્રધાન એહેરામે પાણીપતમાં અફઘાન સરદાર હેમુને હરાવ્યો હતો. એ સૌથી સારો પાશ્વશાહ થયો. એણે સર્વ ધર્મને માન આપ્યું. હિંદુ, મુસલમાન સર્વને સરખા ગણી મુસલમાનોની પેઠે હિંદુઓને પણ મોટા મોટા અધિકાર આપ્યા. એણે ગૂજરાત, બંગાળા, ઓઢીઆ, કામુલ, કાશ્મીર, માળવા, સિંધ અને કંદહાર જીત્યાં તથા દક્ષિણમાં આંધ્રીખીને હરાવી. એણે રૈયતને ધણું સુખ દીધું ને તેને લાભ થાય એવા કાયદા કર્યા તથા રજપૂતોને બળ અને સગાઈથી તાબે કર્યા. એ બાહાદુર, દૃઢ તથા ઉદાર મનવાળો, ક્ષમાવાન ને દયાળુ હતો. વળી તે સ્વભાવે ચંચળ ને ઉદ્યોગી હતો. એને ઊંધ થોડી હતી. એ મિતાહારી હતો. એના પ્રધાન ટોડરમલે હિંદમાં પહેલ પહેલી જમાબંધી બાંધી ને અમુલકજલ્લે આપને અકબરી બનાવી.

જહાંગીર—૧૬૦૫-૧૬૨૭-૨૨. એ નુરજહાંને પરણ્યો. એના વખતમાં એના દીકરા શાહજહાંએ તથા સરદાર મહોબતખાંએ બંડ કર્યું ને ૧૬૧૫ માં ઈંગ્લેન્ડ વડીલ સર ટામસરો વેપારની પરવાનગી લેવા આવ્યો. તે તેને આપી. મહોબતખાંએ બંડ કરી જહાંગીરને તથા નુરજહાંને કેદ નાખ્યાં હતાં. એની રાજધાની આગ્રામાં હતી. એ બુદ્ધિવાન ને વૈભવી તથા ઇન્સાફી હતો. ઘંટના સંબંધવાળી સાંકળથી સર્વની ફરિઆદ સાંભળતો હતો.

શાહજહાં—૧૬૨૭-૧૬૫૮-૩૧. એણે દિલ્લીમાં તથા આગ્રામાં સારી સારી ઇમારતો બંધાવી તેમાં તાજમેહેલ સૌથી સરસ છે. એના વખતમાં દેશ આબાદ હતો. રૈયત સુખી હતી અને રાજની પેદાશ પણ ઘણી હતી. એણે રત્ન જડીત મોરના ઘાટનું સિંહાસન બનાવ્યું હતું. એને એના દીકરા ઔરંગઝેબે કેદમાં નાખી રાજ્ય લેખ લીધું.

ઔરંગઝેબ—૧૬૫૮-૧૭૦૭-૪૮. એ સર્વ મુસલમાન રાજાઓમાં અકબરથી બીજો નંબરે હતો. એને મુસલમાન લોક ધણી વખાણે

છે. એ ધણો બહાદુર હતો. એણે મુસલમાની ધર્મ વધારવા હિંદુઓ ઉપર જીલ્લમ કર્યો, બાપને કેદ નાખ્યો ને બાઇઓનાં ખૂન કર્યાં. એના વખતમાં સતનરામી હિંદુ પંથીએ બલવો કર્યો ને શિવાજીએ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા એણે જાતે દક્ષિણ જમ્મી પ્રાંતથી રાજ્ય જીત્યું.

બહાદુરશાહ--૧૭૦૭-૧૭૧૨-૫. એને શાહઆલમ પણ કહે છે. એ ઔરંગઝેબનો દીકરો થાય. એણે બાઇઓને મારી રાજ્ય લીધું. ને શાહને તામેદાર રહેવાની સરતે છોડ્યો. એના વખતમાં રજપૂત મરેઠા વિગેરે સ્વતંત્ર થયા ને શીખ લોકે બંડ કર્યું. એનું રાજ જીલ્લશીકરણ વજરના હાથમાં હતું.

જહાંદારશાહ--૧૭૧૨-૧૭૧૩-૧. એણે બાઇબત્રીજાને માર્યો.

ફરોખશીર--૧૭૧૩-૧૭૧૮-૬. એ સૈયદોની મદદથી જહાંદારશાહને મારી ગાદીએ બેઠો. એણે શીખ ગુર-બંદુને કુરબાણે માર્યો તથા દાકતર હેમીસ્ટને રોગ મટાડ્યો તેના બદલામાં ઇંગ્લેન્ડ કંપનીને કેટલોક મુલક આપ્યો. એના વખતમાં જોડપુરનો અજીત-સિંહ તથા બીજા રજપૂતો સ્વતંત્ર થયા.

અહમદશાહ--૧૭૧૮-૧૭૪૮-૨૯. એના વખતમાં હૈદરાબાદમાં નિજમે અને અયોધ્યામાં સાદતખાંએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં તથા ૧૭૩૯માં નાદીરશાહ આવ્યો તેણે દિલ્લીમાં લૂટ અને કતલ કરી. તે પછી ૧૭૪૭ માં અહમદશાહની આવ્યો તેને સરહિંદ આગળ હરાવ્યો.

અહમદશાહ--૧૭૪૮-૧૭૫૪-૬. એના વખતમાં રૈહિ-લાએ બંડ કર્યું તે સમાવ્યું, મરેઠાને ઓઢીઆ ને બંગાળાની યોથ સેવાની સનંદ મળી ને અહમદશાહની બીજીવાર આવ્યો તેને પંજાબમાંથી પાછો કહાડ્યો એને ધાજીદારને આંધળો કરી મારી નાખ્યો.

આલમગીર--૧૭૫૪-૧૭૫૯-૫. એના વખતમાં અહમદશાહની બે વાર આવ્યો, એમાં પેહેલીવાર દિલ્લી તથા મથુરાં લૂટ્યાં ને

માણસોની કતલ કરી. આ આલમગીરને પણ ઘાઝીદીને માર્યો.

શાહઆલમખીજો—૧૭૫૯-૧૮૦૬-૪૭. એના વખતમાં દુરાની પાંચમીવાર આવ્યો ને ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મરેઠા સરદાર વિશ્વાસરાવ તથા બાકસાહેબને હરાવ્યા. એને ગુલામઘાટરે આંધળો કર્યો ને સિંધિયાએ કબજો કર્યો. તેને ઇંગ્લેન્ડ ગવર્નર લાર્ડ લેકે છોડવ્યો.

અકબર—(૨)૧૮૦૬-૧૮૩૭-૩૧. એ માત્ર નામનો પાદશાહતો.

મહમદખલાલુરશાહ—૧૮૩૭-૧૮૫૭-૨૦. એ ૧૮૫૭ના બ-ગવામાં સામેલ હોવાથી તેને રાંચનામાં કેદ કર્યો તે ત્યાં ૧૮૬૨ માં મુક્યો.

સુરવંશ.

શીરશાહ—૧૫૪૦-૧૫૪૫-૫. એણે હુમાયુને ગઢસર ને ક-તોડ આગળ હરાવી દિલ્હીનું રાજ્ય લીધું, રાયસેનના કિલ્લાના સિંદુઓને કપટથી માર્યા અને મારવાડના રાજાને કપટતો કાળ લખ્યો. એ લોભી તથા ગ્રાંથો હતો. એણે લોકોના મુખને સાર રસ્તા ધર્મશાળાઓ ને મસ્જિદો બંધાવી તથા સદાવૃત્ત ચાલુ કર્યા. એ કર્ણાવર લેતાં મૃત્યુ પામ્યો.

સલીમશાહ—૧૫૪૫-૧૫૫૩-૮. એણેદિલ્હીમાં સલીમગઢ બંધાવ્યો.

અદિલશાહ—૧૫૫૩-૧૫૫૬-૩. એ એવકુશ ને ઘાતકી હતો. એના વખતમાં જુગાઓ સ્વંત્ર થયા ને હુમાયુ પાછો આવ્યો. એના પછી એના વંશનું રાજ્ય બંગાળામાં થયું હતું. ત્યાંના પાદશાહ શી-રશાહના સરદાર હેમુને પાણીપતમાં બેહેરામે તથા અકબરે હરાવ્યો.

મરેઠા રાજા.

શિવાજી—૧૬૬૪-૧૬૮૦-૧૬. એણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ વાર ગુરત લૂટ્યું અને અફઘનખાને માર્યો તથા સાદસ્તખાને જખમી કર્યો. એ રાજાએ હજાબેદ, કપટ અને ખૂન તથા સકતલગાહઓથી રા-જ્ય મેળવી રાયગઢમાં રાજધાની કરી. એના લશ્કરમાં ખેડુત સીપાહીઓ હતા તેને તે પગાર આપતો નહીં પણ લૂટમાંથી બાગ આપતો હતો.

સંભાળ—૧૬૮૦—૧૬૮૯—૯. એ શિવાજીનો ઊકરો દમ વગરનો હતો તેથી ઔરંગઝેમે માયો ને તેનાં બેસાં ઊકરાને કેદ કર્યો.

રાજરામ—૧૬૮૯—૧૭૦૦—૧૧. એ પણ શિવાજીનો દીકરો હતો એને જીજીગદમાં મુસલમાનોએ ઘેર્યો હતો ત્યાંથી તે લાંચ આપી નાશી ગયો.

શિવાજી બીજો—૧૭૦૦—૧૭૦૮—૮. એ રાજરામનો દીકરો નાનો હતો તેથી એની મા તારાબાઈ રાજ ચલાવતી હતી, એના વખતમાં શાહુ આગ્યો ને મરેદી રાજ્યના સતારા ને કોલાપુર બે ભાગ પડ્યા.

શાહુ રાજ (૧) ૧૭૦૮—૧૭૪૮—૪૦. એ સંભાળનો દીકરો હતો. એને એના પેશ્વા પ્રધાનોએ રાજ વધારી આપ્યું. એના વખતમાં બાલાજી વિશ્વનાથ અને તેનો દીકરો બાજીરાવ પેશ્વા થયા.

રામરાજ—૧૭૪૮—૧૭૭૭—૨૯. એણે કુલ અધિકાર બાલાજી બાજીરાવને સોંપ્યો તેથી પેશ્વાની ગાદી એના વખતમાં ૧૭૫૧માં પુને થઈ.

શાહુ (૨) ૧૭૭૭—૧૮૦૧—૨૪. એણે પેશ્વાના કબજામાંથી જીતવાને તોફાન કર્યું તેથી પેશ્વા સવાઈ માધવરાવના સરદારોએ તેને તથા તેના બે ઊકરાને કેદ કર્યા. તે ૧૮૧૮ લગી કેદમાં રહ્યા.

બાબા સાહેબ—૧૮૧૮—૧૮૪૦—૨૨. ઇંગ્લેન્ડે ૧૮૧૮ માં ખડકીની લડાઈમાં પેશ્વાઈ રાજ જીત્યું ત્યારે એને કેદમાંથી કહાડી સતારાની ગાદીએ બેસાડ્યો પણ તેના ઉપર શીતરનો વહેમ આવ્યાથી ૧૮૪૦ માં એને કહાડી એના બાઈ આપાસાહેબને બેસાડ્યો.

આપાસાહેબ—૧૮૪૦—૧૮૪૮—૮. એ અપુત્ર મરણ પામવાથી ઇંગ્લેન્ડે રાજ બાલસા કર્યું ને તેના દત્તકને પેન્સન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૯.

પેશ્વા.

બાલાજી વિશ્વનાથ—૧૭૧૪—૧૭૨૦—૬. એ પહેલાં શાહુ રાજનો પ્રધાન હતો. એણે દક્ષિણની ચોથ લાંધી અને દક્ષીના પાદશાહ પા-

મરેઠી રાજની સ્વતંત્રતા કબ્જ કરાવી. એ પેહેલાં તલાકુ કરતો હતો.

પહેલો બાહરાવ—૧૭૨૦-૧૭૪૦-૨૦. એ લડાઈમાં બહાદુર હતો. એણે મરેઠી રાજની સત્તા વધારી. એ પણ પેહેલા શાહનો પ્રધાન હતો. એણે ગૂજરાતના મુખ્ય ત્રિંબકજીને ડમોઈની લડાઈમાં હરાવી માર્યો તથા નિળમ અને પાદશાહી ફોજને હરાવી કેટલોક મુલક મેળવ્યો.

બાલાજી બીજો—૧૭૪૦-૧૭૬૧-૨૧. એણે રામરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. એના વખતમાં ૧૭૫૧ માં પેશ્વાની ગાદી પુનામાં થઈ તથા ૧૭૬૦ માં કદગીની લડાઈમાં સદાચીવ બાજીએ નિળમને હરાવ્યો અને ૧૭૬૧માં પાણીપતની લડાઈમાં અહમદનગરનીએ મરેઠાને હરાવ્યા. આ બાલાજીના વખતમાં બોંસલે કુળની ત્રીજી સાખા નાગપુરમાં સ્થાપન થઈ હતી.

માધવરાવ પહેલો—૧૭૬૧-૧૭૭૨-૧૧. એ રામરાજનો પ્રધાન, એના દરબારમાં સખારામબાપુ, રામશાસ્ત્રી અને ત્રંબકરાવ મામા તથા નાના ફડ વીસ એ સાડાત્રણ ડાહ્યા હતા. એણે નિળમ તથા હૈદરને હરાવ્યા અને રોહીલખંડ તથા રજપૂત સંસ્થાનમાંથી ખંડગી સીધી તથા દિલ્હીના પાદશાહને કબ્જો કર્યો. એણે હૈદરઅલીને ચેરકુલ્લીના રણમાં હરાવ્યો હતો.

નારણરાવ—૧૭૭૨-૧૭૭૪-૨. એને રાધેબાએ રાજ્યભેવા મરાવ્યો.

માધવરાવ—(૨) ૧૭૭૪-૧૭૯૫-૨૧. આ સવાઈ માધવરાવ શાહ બીજાનો પ્રધાન હતો. એના વખતમાં ૧લો મરેઠી વિમલ થયો. એના ઉપર નિળમે ચડાઈ કરી હતી માટે તેને એણે ૧૭૯૫ માં કુર્દલાના રણમાં હરાવ્યો હતો. એ નાના ફડનવીસથી કંટાળી આપઘાતથી મુઓ.

બાહરાવ બીજો—૧૭૯૫-૧૮૧૮-૨૩. એ અવિચારી હતો. એણે પેશ્વાઈ રાજ કુબાલ્યું. એના વખતમાં સિંધીઆ હોલકર વગેરે સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તે બીજો તથા ત્રીજો મરેઠી વિમલ ઉઠ્યો. બીજા

વિગ્રહમાં એને ઇંગ્લેન્ડ આધિન કર્યો ને ત્રીજા વિગ્રહમાં રાજ્ય બ્રહ્મ કર્યો.

ગવર્નરો.

કનડા કલાઇવ—એ ખેવાર ગવર્નર થયો. પહેલી વાર ૧૭૫૮-૧૭૬૦ લગી અમલ કર્યો. એ બહાદુર, ચતુર, અને કપટી હતો. હિંદમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાયો એણે નાખ્યો અને ગવર્નર થતા પહેલાં આર્કાટ અને પ્લાશીની લડાઈઓ જીતી તેમજ ગવર્નર થતા પછી પણ પટણા આગળ શાહઆલામને હરાવ્યો. એના વખતમાં સન ૧૮૬૦ માં વાંદેવાસની લડાઈ થઈ હતી.

ગવર્નર હોલવેલ—૧૭૬૦-૧૭૬૦(કામચલાઉ)મળુવાજેવું નથી.

ગવર્નર વાન્સિટાર્ટ—૧૭૬૦-૧૭૬૪ એમના વખતમાં બંગાળમાં ગેર વહીવટ ચાલ્યો. ઇંગ્લેન્ડે પુરકળ ધનપડાવવા લાગ્યા અને તેથી રૈયત ઉપર જુલમ થવા માંડ્યો. બંગાળના નવાબ મીર-નહરના સીપાઈઓએ બંક કર્યું તે તેનાથી સમાવાયું નહિ. તેથી તે ને ઉઘડી મુકી તેના ધનવાન જમાઇ મીરકાશમને ગાદીએ બેસાડ્યો ને તેની પાસેથી ખાનગી બક્ષીશો ઉપરાંત બદવાન, મીદનાપુર ને ચીતાંગાંગ લીધાં. ૧૭૬૩માં મીરકાશમે ઇંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર થવા બલ વો કર્યો તેમાં ઇંગ્લેન્ડના બે હજાર દેસી સીપાઈઓ અને ૨૦૦ સોલજરો મરાયા. ઇંગ્લેન્ડે તેની જોડે ફરી લડાઈ કરી ચેરીયાને જીધા ના નાળા આગળ તેને હરાવ્યો ને તેની ગાદીએ ફરી વારકો મીરજી ફરને બેસાડ્યો. મીરકાશીમ અયોધ્યે નાંશી ગયો અને ત્યાંના નવાબને તથા દિલ્લીના શાહ આલમને મળી પટણા ઉપર ચડાઈ કરી. એ ત્રણેને મનોરો સાહેબે બકસર આગળ હરાવ્યા.

જૉન રુપેન્સર—૧૭૬૪-૧૭૬૪-(કા-ચ) મળુવાજેવું નથી

હાર્ડ કલાઇવ—૧૭૬૫-૧૭૬૭—આ બીજીવારના અમલ

(૧૪૦)

માં એણે જંગાળાની દીવાની મેળવી તથા ઇંચેજ નોકરોને પગાર વધારી આપી નજરાણાંને નામે લાંચ લેતા અટકાવ્યા તથા મુલકી અને લશ્કરી ખાતામાં પણ સુધારો કર્યો.

હૈદરીવેરેલ્લટ—૧૭૬૭-૧૭૬૯-૨ એના વખતમાં મહૈસૂર લગાઇ થઇ. તેમાં ૧૭૬૭ માં ચંગામ, ત્રિનોમાલી અને ચાંચુર આગળ મહૈસૂરના રાજા હૈદરઅલીને કર્નલ સ્મીથે હરાવ્યો હતો.

જૉન કાર્ટીયર—૧૭૬૯-૧૭૭૨-૩. એના વખતમાં ૧૭૭૦માં ઓઢીઆમાં બારે દુકાળ પડ્યો. તેમાં વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ મરણ પામ્યો.

વાર્નહેસ્ટિંગ્સ—૧૭૭૨-૧૭૮૫-૧૩. એ બે વરસ ગવર્નર રહ્યો તે તે પછી “રેઝ્યુલેટીંગ” આકટથી ગવર્નર જનરલ થયો. એણે ઇંચેજ રાજ્યની કલાઇવે નામેલા પાંચ ઉપર હમારત ચણી તથા રાજ્ય રચના કરી ઇંચેજ રાજ્ય વધાર્યું પણ અયોગ્ય માર્ગે ધન મેળવ્યું તેથી એ નિંદાયો છે. એણે ધન મેળવવા કાશીના રાજા તથા અયોધ્યાની બેગમોને લૂટ્યાં. એ વિના એણે બીજાં ઘણાં મોટાં કામ કર્યાં છે. જેવાં કે નોકરા રોલ્ડ કરી ગોડવણ કરી, વસુકાતખાતામાં સુધારો કર્યો તે તેનું કામકરવા પુરોષી કલેક્ટરો નિમ્યા. ઇન્સાફની કોર્ટો સ્થાપી તથા પોલીસની યોજના કરી. એના વખતમાં પેહેલો મરેહા વિમ્લ તથા પેહેલો મહૈસૂર વિમ્લ થયો તથા ફોકલને પીટનાં બીજ પર્લામેન્ટમાં રજુ થયાં તેમાં પીટનું બીજ મંજૂર થયું. પહેલા મરેહા વિમ્લથી સાક્ષેટ વિગેરે બેટ ઇંચેજને મળ્યા તે પેહેલા મહૈસૂર વિમ્લમાં હૈદરને હરાવી તેના દીકરા ટિપુ જીંડે સત્તાડ કરી એક એકનો લીધેલો સુત્રક પાછો આપ્યો.

જૉન મેકક્રસન—૧૭૮૫-૧૭૮૬-૧. (કા-ચ) જાણુ જેવું નથી

કાર્નવાલીસ—૧૭૮૬-૧૭૯૩-૭. એ બે વાર આવ્યા. પહેલીવાર એમના વખતમાં સ્થાઇ જમાબંધીને બીજે મહૈસૂર વિમ્લ થયો. બીજા મહૈસૂર વિમ્લમાં કાર્નવાલીસે પંડે ટિપુને સીમોગા, અરિકરાને શ્રીર-

ગપટણ આગળ હરાઓ ને અડધું રાજ્ય તથા ૩ કરોડ રૂપીઆ દાંડ-
ના લીધા. એણે કલેક્ટર ને જજનાં કામ જૂદાં પાડ્યાં ને કલકત્તામાં
સુપરિમકોર્ટ સ્થાપી. હિંદમાં આવેલા અમીરોમાં એ પહેલો નર હતો.

સર જૉન શોર—૧૭૯૩-૧૭૯૮-૫. એણે દેશી રાજાઓને મદદ
ન કરી તેથી તેઓએ ઇંગ્લેન્ડથી કિલટા થઇ ફ્રેન્સોને મદદે બોલાવ્યા.

સર એલ્યુઅર્ડ—૧૭૯૮-૧૭૯૮-(કામચલાકિ)જનણવા જેવું નથી.

મોર્નિંગ્ટન—૧૭૯૮-૧૮૦૫-૭. એને વેલસ્લીનો ઇલકાબ મળ્યો
હતો. એના વખતમાં મહેસૂરનો ત્રીજો વિગ્રહ તથા મરહતો બીજો
વિગ્રહ થયો. એનો વિચાર દેશી રાજાઓને તાબે કરી ઇંગ્લેન્ડ રાજ
વધારવાનો હતો. તેમાં નિજામ સિંધીઆ, બોંસલા વિગેરેને તાબે કર્યા
પણ ટીપુ તથા હોલકર તાબે થયા નહીં. તેથી ટીપુને હરાવી
માર્ચોને હોલકરને હરાવી નસાડ્યો. એણે વાઘચંદ્રાંત, પુના, મહેસૂર વિ-
ગેરે ૭૫ ઇંગ્લેન્ડ રાજમાં વધારો કર્યો. એમના વખતથી ઇંગ્લેન્ડ
રાજ્ય ખીલવા માંડ્યું હતું. તે સન ૧૮૭૭માં પૂર્ણ થયું.

કોર્નવાલીસ—૧૮૦૫-૧૮૦૫. બીજીવાર આવ્યા પણ જીત્યા નહીં.

સર જ્યાર્જ બાર્લો—૧૮૦૫-૧૮૦૭-૨. એણે સલાહશાંતીથી
રાજ ચલાવ્યું. દેશીરાજાઓને મદદ ન આપવાથી તેઓ રીસાયા. એના
વખતમાં વેલોરમાં દેશી સિપાઇઓએ બંડ કર્યું હતું તે એણે સમાવ્યું.

લાર્ડ મિંટો—૧૮૦૭-૧૮૧૩-૬. એણે મોર્નિંગ્ટનને મેળવેલા રાજને
આબાદ કર્યું અને મોરિસસ, બુબોન તથા જવાબેટ જીત્યા, તથા રૂષિ-
અન ધારિતથી સલાહ કરવા પંચતમ, અફઘાનીસ્તાન ને ઇરાન વકીલો
મોકલ્યા. એના વખતમાં ૧૮૧૩માં કંપનીના પટામાં ફેરફાર થયો તેથી કંપ-
નીને ચીનમાં અને બધા ઇંગ્લેન્ડને હિંદમાં વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લાર્ડ મેયર—૧૮૧૪-૧૮૨૩-૯ એને હેસ્ટિંગ્સનો ઇલકાબ મ-
ળ્યો હતો. એના વખતમાં ગુર્ખા પીઠારા અને છેલ્લો મરહો વિગ્રહ થયો.

ગુખાલગ્રાધથી નૈનીતાલ મસૂરીને સીમલા મધ્યાં તથા મરેઠા લગ્રાધથી પુનાનું રાજ મળ્યું. પીંઢારા વિમ્બહમાં પીંઢારાને હરાવી તેમનો નાશ કર્યો. એના વખતમાં કેળવણી વધી ને વર્તમાન પત્રો નીકળ્યાં હતાં.

જૉન આડમ—૧૮૨૩-૧૮૨૩-૦ (કામચલાઉ) જાણવાજેવું નથી.

લાડ આમહુસ્ત—૧૮૨૩-૧૮૨૮-૫. એના વખતમાં ૧ બ્રહ્મી વિમ્બહ તથા ભરતપુરની જીત એ બે બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી વિમ્બહથી આસામ, આરાકાન, તિનાસરિમ તથા કક્કર પ્રાંતો ઇંગ્લેન્ડને મળ્યા.

લાડ વિદ્યમ બેન્ટિક—૧૮૨૮-૧૮૩૫-૭. એણે સતી અને ઠગીનો નાશ કર્યો, તથા ધણા સુધારા કર્યા. મહેસૂર ઉપર જપ્તી બે-સાડી અને કુર્ગ ખાલસા કર્યું. વળી કંપનીના પટામાં ફેરફાર કરી હિંદ તથા ચીનમાં ઇંગ્લેન્ડને વેપારની છૂટ આપી. એના વખતમાં કાયદાનું ક-મીશન નીમ્મયું. આગબોટા ચાલી તથા ઇંગ્લેન્ડ નિશાળો સ્થપાઈ. એ દેશીઓનું ભણું ચલાનાર હતો, તેથી એણે દેશીઓને મોટી જગાઓ આપવાનો ધારો કર્યો હતો, એનું કલકત્તામાં પુતળું છે.

લાડ મેટકાફ—૧૮૩૫-૧૮૩૬-૧ એણે છાપખાનાને છૂટ આપી.

લાડ આંકલાંડ—૧૮૩૬-૧૮૪૨-૬. એના વખતમાં પહેલો અફઘાન વિમ્બહ તથા પહેલો ચીન વિમ્બહ થયો. અફઘાન વિમ્બહમાં ૧૬૦૦૦ માણસ મરાયાને પંદર કરોડ રૂપિયા ખરચ થયું તોપણ એનો અંત આવ્યો નહોતો. ચીનાઈ લગ્રાધથી કંતાન વિગેરે બીજાં પાંચ બંદરોમાં ઇંગ્લેન્ડને વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લાડ એલનપરો—૧૮૪૨-૧૮૪૪-૨. એણે અફઘાનીસ્તાન ઉપર વેર વાળવા લસકર મોકલ્યું. તેણે કાબુલ જીત્યું ને ઇંગ્લેન્ડ અ-ધીવાતોને છોડવ્યા તથા વગર વાંધે દોસ્તમહમદને ગાદી આપી લગ્રાધ માંડ્રી વાળી તેઓ હિંદમાં પાછા આવ્યા. એલનપરોના વખતમાં સિ-

ધ તથા સિંધીઆ સાથે લડાઇ થઇ હતી તેમાં સિંધદેશ ખાલસા કર્યો ને સિંધીઆને હરાવ્યો.

લાર્ડ હાર્ડિંગ—૧૮૪૪-૧૮૪૮-૪. એ બહાદુર લડાઈઓ હતો. એનો એક હાથ યુરોપની લડાઈમાં કપાયો હતો. એના વખતમાં શીખ વિગ્રહ થયો તેમાં કાશ્મીરને હજારા પરગણાં ઇંગ્લેન્ડે મળ્યાં. એણે સતી થવાનો ધારો તથા રાંસીઆ લોકોનો નાશ કર્યો. ઓઢીઆના જંગલી લોકમાં નરમેધનો ધારો બંધ કર્યો ને છોડીઓને દુધપાતી કરવાને અટકાવી.

લાર્ડ ડેલહેાસી—૧૮૪૮-૧૮૫૬-૮. એ બધા ગવર્નરોમાં વધારે વખાણવા જોગ હતો. એણે દેશીરાજ ખાલસા કરવા સિવાય બીજાં કંઈક સારાં કામ કર્યાં. એનો મુખ્ય વિચાર દેશની ચડતી અને દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવાનો હતો. તેથી એણે ધણાં લોકો ઉપયોગી કામ કર્યાં, એના વખતમાં બીજો શીખ વિગ્રહ. બીજો જલ્દી વિગ્રહ અને દેશી રાજ્યોનું ખાલસા કરવું તથા કંપનીના પાટમાં ફેરફાર એ ચાર મુખ્ય કામ થયાં. એ સિવાય એના સમયમાં બંગાળમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નર નીમાયા સિવિલ સરવિસની પરીક્ષામાં હિંદના રહેવાસીઓને જવાની છૂટ મળી ને આખા હિંદને માટે ધારા બાંધનારી સભા નીમાઈ. વળી એણે ધજનેર બાનું સ્થાપ્યું, ટપાલ ખાતામાં સુધારો કર્યો ને લાલ સમુદ્રમાં આગ-બોટ ચલાવવા મદદ કરી. એના વખતમાં રેલવે ને તાર નંખાયા હતા.

લાર્ડ કેનિંગ—૧૮૫૬-૧૮૬૨-૬. એના વખતમાં ૧૮૫૭નો બ-લ્લો થયો. મહારાણીને તાબે હિંદ આવ્યું. મહારાણીનો ઢંઢેરો વંચાયો, ધરાન તથા ચીન સાથે લડાઈઓ થઈ તથા ઇન્કમટેક્સ નંખાયો ને નોટોનાં નાણાં ચાલ્યાં. ધરાનની લડાઈથી ધરાનના શાહે હેરાત તથા અફઘાનીસ્તાન ઉપરનો પોતાનો દાવો ઉઠાવ્યો તથા ચીનની લડાઈ-થી ચીનનાં પાંચ બંદરમાં યુરોપીઓને વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

લાર્ડ એલિઝબથ—૧૮૬૨-૧૮૬૭-૧. એણે કાયદા બાંધવાને ૭

(૧૪૪)

ગુલરથોની કૌંસીલ નીમી અને વહામી લોકોનું બંડ સમાવ્યું. એના વખતમાં અમેરિકામાં લગાઇ થવાથી હિંદના રૂનો બાવ વધ્યો ને સદા ચાલ્યા.

રોમ્બ નેપીયર—૧૮૬૨-૧૮૬૩. (કામચલાઉ) નળુવા જેવું નથી.

સરડેનિસન—૧૮૬૩-૧૮૬૪. (કામચલાઉ) નળુવા જેવું નથી,

સર જૉન લોરેન્સ—૧૮૬૪—૧૮૬૯—૫. એના વખતમાં જૂતાન જેડે વિગ્રહ ને ઝોઢીઆ તથા બુદેલખંડમાં દુકાળ એ બે મોટા બનાવ બન્યા. જૂતાન વિગ્રહમાં કેટલુંક નુકસાને વેઠ્યું ને ઝોઢીઆના દુકાળથી દુકાળમાં થતાં મૃત્યુ અટકાવાની જવાબદારી સરકારી અ-અમલદારોને શીર નાખી. એ સિવાય એણે અયોધ્યાના ખેડૂતોના ચાલુ હક પાછા આપ્યા, શેરઅક્ષીને અફગાનીસ્તાનનો અમીર કબુલ રાખ્યો અને કાઠીઆવાડના વાઘેરાનું બંડ સમાવ્યું. એના વખતમાં રૂનો બાવ અતિશે વધી ગયો ને સદા ચાલવાથી વેપારની ખરાબી થઈ તથા બંગાળના ચાના વેપારને નુકસાન પહોંચ્યું.

અર્લ મેઓ—૧૮૬૯—૧૮૭૨-૩. એણે અંગાણામાં દરબાર બરીને અફગાન સરદાર શેરઅક્ષીને માન આપ્યું, ખેતીવાડીનું નવું ખાતું સ્થાપ્યું, પ્રાંતવાર કિપજ ખરચ કલાડવાની રીત દાખલ કરી અને ગ્રીકાની જઠાતમાં સુધારો કર્યો તથા રેલવે, સડકો અને નેરો બંધાવી. એના વખતમાં રાણીનો શાહબંદો ડયુક ઓફ એડીનબરો ૧૮૬૯ માં આવ્યા હતા. આ ગવર્નરને એન્ડમાનના અફગાન કેદીએ માર્યા.

સરજોન રૂઝ્વી—૧૮૭૨-૧૮૭૨. (કામચલાઉ.) નળુવા જેવું નથી.

લાઈ નેપીયર—૧૮૭૨-૧૮૭૨. (કામચલાઉ) નળુવા જેવું નથી.

લાઈ નોથબ્રુક—૧૮૭૨-૧૮૭૬-૪. એણે બંગાળના દુકાળ ને મદદ આપી અટકાવ્યો અને વડોદરાના ગાયકવાડ મહારાજાને રેસીડેન્ટને ઝેર દેવાના તહોમતથી રાજ્યબ્રહ્મ કર્યો. એમના વખતમાં રાણીના વડા શાહબંદા પ્રિન્સઓફવેલ્સ ૧૮૭૫ માં આવ્યા હતા. તેમને હિંદના રાજ રાણાએ પુષ્કળ માન આપી વફાદારી બતાવી.

લોર્ડ લિટન—૧૮૭૬-૧૮૮૦-૪. એના વખતમાં મહારાણીએ “કેસરેલિંદ” નું પદ ધારણ કર્યું, દક્ષિણમાં દુકાળ પડ્યો તથા બીજાં અશુભાન વિગ્રહ ઉઠ્યો અને લાઇસેન્સટાક્સ નાંખાયા તથા મુખર્ધ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં મીઠાની કીમત વધારી તથા માનચેસ્ટરના કાપડ ઉપરની જકાત કહાડી નાખી.

લોર્ડ રિપન—૧૮૮૦-૧૮૮૪-૪. એ લીબરલ એટલે પ્રજા પક્ષ ના હતા. એમના વખતમાં બીજી અશુભાન લડાઇનો અંત આવ્યો તથા ઇલબર્થ બીલમંજુર થયું. એ ગવર્નરે ધણું લોકો ઉપયોગી કામ કર્યો તથા સ્વરાજ્ય વિગેરે ધણા હક આપ્યા તેથી લોકોએ એને જાતી વખત ધણું માન આપ્યું ને તેના નીમથી સંભારણું રાખ્યાં.

લોર્ડ ડલ્ફિન—૧૮૮૪-૧૮૮૮-૪. એણે અશુભાન અમીરને પર-સાસન બાંધી આપ્યું. શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો, સિંધિઆ ને હો-લકરના રાજ્યમાં વ્યવસ્થા કરી અને મહારાણીનો જીખીલી આચ્છાદ્ય કર્યો તથા સીકીમના રાજાને અને કાળાપર્વત પાસેના અનાથ લોકોને છુટ્યા.

લોર્ડ લેન્સડાઉન—એ ડીજેબર સન ૧૮૮૮ માં આવ્યા ને જાનેવારી ૧૮૯૪ માં વિલાયત ગયા. પાંચ વરસ અમલ કર્યો. એ-મના વખતમાં કારેન પરગણાના રાજા સાવલાપા સાથે, લુસાઈ લોક સાથે અને નાગાહીલના પહાડી લોક સાથે તથા મણીપુરના રાજા સાથે લડાઇઓ થઇ, તેમાં ઇંગ્લેન્ડે જીત્યા. ને મણીપુરની ગાદીએ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના કબજામાં રહે એવા યુગચંદ્રનામે બાળકને બેસાડ્યો. વળી આ ગવર્નરે કાશ્મીરના રાજ્યમાંથી અધેર મટાડ્યું તથા મહારાણીજીના પાટવીકુંવરના મોટા દીકરા પ્રીન્સ આલ્બર્ટ સન ૧૮૮૯ માં હિંદમાં આવ્યા તેમને તથા સન ૧૮૯૦ માં રશિઆના પાટવી કુંવર પ્રીન્સ નીકોલસ હિંદમાં આવ્યા તેમને માન આપ્યું. એમના વખતમાં ૧૮૯૧ માં વસ્તીની ગણતરી થઈ અને રાવટખીલ તથા

(૧૪૬)

નેવા ફેક્ટરીએકટ મંજુર થયો.

લાડ એલગિન—૧૮૯૪-૧૮૯૯ એ સન ૧૮૬૧માં થએલા લાડએલિનના પુત્ર થાય—એમના વખતમાં વઝીરીસ્તાન ઉપર અને ચિત્રાલ ઉપર ચડાઇઓ થઇ તથા મહેસૂરના રાજ્યમાં રાજ્ય ચલાવવા ફ્રાન્સિસ નીમાઈ તથા બરતપુરને ઝાલરાપદણનાં રાજ્ય સરકારે પોતાને હસ્તક લીધાં તથા હિંદના રાજ વહીવટના ખરચની તપાસને માટે વિલાયતમાં કમીશન નીમાયું અને લાંકે શાયરના કાપડઉપરની જકાત ઘટાડી હિંદના કાપડ ઉપર જકાત નાખી. એ વિના એમના વખતમાં દુકાળ, મરફી અને ધરતી કંપ એ ત્રણ મોટી આફતો હિંદ ઉપર આવી અને મહારાણીનો ડાયમન્ડજુબીલી ઓચ્છવ સન ૧૮૯૭માં ઈંગ્લાંડની પેઠે હિંદુસ્તાનમાં થયો. તથા અફઘાન સરહદ તરફ વસ્તા ખેબરપાસના તથાટોકી અને મલાકંદ ખીણમાં વસ્તા તાયફાવાળા લોકો બેઠે લડાઇઓથઇ. તેમાં તેઓ તાબે થયા.

મુકાબલા અથવા સરખામણી.

મહમદ ગજનવી અને શાહાબુદ્દીનગોરી—સ્વારીઓ કરવા માં અને દેશ લૂટવામાં બંને સરખા હતા પણ તેમાંબંનેની રીત જુદી હતી. મહમદ ધન લોભી હતો ને શાહાબુદ્દીન રાજ લોભી હતો તેથી મહમદે દેવસ્થાનવાળાં નગર લુટી ધન હરણ કર્યું પણ શાહબુદ્દીને દેશ જીતી રાજ સ્થાપન કર્યું, એણે ને એના સરદારોએ મળી લગભગ આખો કિતર હિંદ જીત્યો હતો. આ બંનેમાં મહમદ ગજનવીની નામના વધારે સંદે છે કારણ કે એણે વિદ્યાના કામમાં મદદ આપી હતી.

અલાઉદ્દીનખુની અને પેહુલો મહમદ તગલખ—એ બંને માણસ મારવામાં સરખા હતા. તેમાં અલાઉદ્દીન ડાહ્યાને મહમદગાંડો હતો. અલાઉદ્દીને છેકદ કિણ મુધી રાજ્ય વધાર્યું ને મહમદના વખતમાં

ધણા સુખા સ્વતંત્ર થયા તથા રાજ્ય ધરી ગયું.

શીરોજીની તગલખ અને શીરશાહ—એ બંને રૈયતના લાભમાં સારા ને સરખા હતા પણ લડાઇના કામમાં શીરશાહ બહાદુર હતો. એ બંને જણે રૈયતના સુખને સાર રસ્તા, કૃપા અને તળાવ તથા ધર્મશાળા વિગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

અકબર અને ઐરંગઝેબ—બંને અકલવાન ને બહાદુર હતા તથા રાજ્ય પ્રકરણમાં, દંડતામાં, અને ઉદ્યોગમાં સરખા હતા. પણ બંનેની રીત જુદી હતી. અકબર પોતાનું કામ સામા માણસને મેળવીને કહાડી લેતો, પરંતુ ઐરંગઝેબ હુકમને માર ફાડથી કરાવતો. અકબરને બધા લોકોએ વખાણ્યો ને ઐરંગઝેબને કેટલાકે ધિક્કાર્યો.

અકબરે સ્નેહ બાવથી રજપૂતોને મદદગાર કર્યા ને ઐરંગઝેબે તેમની જોડે વૈર કરી દુશ્મન બનાવ્યા. અકબરે હિંદુઓના વેરા માફ કરી તેમને મોટા અધિકાર આપ્યા અને ઐરંગઝેબે તેમના ઉપર જીલમ કરી ધણા વેરા નાખ્યા તથા તેમને રાજકાજમાંથી દુર કર્યા. અકબરે સર્વને મરજી મુજબ ધર્મ પાળવા દીધા પણ ઐરંગઝેબે મુસલમાની ધર્મના દુરાગ્રહથી બીજાઓ ઉપર જીલમ કર્યો. બંનેના સ્વભાવ પણ જુદા હતા. અકબર ઉદાર ક્ષમાવાન ને દળાળું હતો પણ ઐરંગઝેબ ધાતકી. જીલમી ને નિર્દય હતો.

કલાઇવ અને દુષ્લી—આ બંને રાજવીઘામાં, લડાઇમાં અને સહાસમાં તથા દાવપેચમાં સરખા હતા. પરંતુ કલાઇવમાં યુદ્ધ કુશળતા વિશેષ હતી, કલાઇવે ઇંગ્લેન્ડને અને દુષ્લીએ ફ્રેન્સને રાજ મેળવી આપ્યું તથાપી આ બંને સ્વદેશ ગયા ત્યાં એમના ઉપર હિંદમાં અન્યાયકર્તાના આરોપ આવ્યા તેથી ઘણું દુખ ભોગવી મરણ પામ્યા.

કલાઇવ અને હેસ્ટિંગ્સ—હેસ્ટિંગ્સમાં પણ કલાઇવ જીતવાનું ગુણ હતો. કલાઇવે જીત મેળવ્યું ને હેસ્ટિંગ્સે તેને સામ્રાજ્ય આપાદ

કયું. કલાધવને રાજ મેળવવાને જેવાં કપટ ને કાવતરાં કરવાં પડ્યાં હતાં તેવાંજ હેસ્તિંગસને રાજ આપાદ કરવામાં તથા સાચવવામાં કરવાં પડ્યાં હતાં. વિલાયતમાં કલાધવ ઉપર જેમ આરોપ મૂકવામાં આવ્યા હતા તેમ હેસ્તિંગસ ઉપર પણ મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેથી હેસ્તિંગસ પણ કલાધવની પેઠે દુષ્ણ ભોગવી મરણ પામ્યો.

શિવાજી અને હૈદર—એ બંને સ્વાર્થી અને કપટી હતા. રાજ મેળવવાની રીત બંનેની સરખી હતી. બંનેએ છળભેદને કપટ કરી હાલકી સ્થિતિમાંથી રાજ સ્થાપન કર્યું. તદ્વાવત એ પડ્યો કે શિવાજીના જેવો સ્વદેશા અભિમાન આખી મરેહી જાતમાં હોવાથી તેનું રાજ ધણાં વરસ ટક્યું ને હૈદરને તેવી કંઈ મદદ ન હોવાથી તેનું રાજ જલદી નાશ પામ્યું.

મોનિંગ્ટન ઉર્ફે વેલેસ્લી અને ડૅલહૌસી—આ બંને રાજ્ય વિદ્યામાં, દાય પેચમાં અને દૃઢતામાં સરખા હતા. બંનેની ઇંગ્રેજ રાજ્ય વધારવાની અને દેશી રાજ્ય ઘટાડવાની ઇચ્છા હતી પણ તેમાં વેલેસ્લી કરતાં ડૅલહૌસીએ વધારે અગ્રીત કામ કર્યું. તથાપી રૈયતના સુખની અને દેશની ચડતી તથા દ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવામાં ડૅલહૌસીની કાળજી વધારે હતી. તેથી વેલેસ્લી કરતાં તે વધારે માનને લાયક છે.

કેલકત્તાર અથવા તહનામાં.

(૧) મદ્રાસના કરાર ૧૭૫૪ માં ઇંગ્રેજ તથા ફ્રેંચ વચ્ચે થયા. એમાં એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો તથા દેશીરાજ્યોની ખટપટમાં ન પડવું અને હૈદરાબાદના નિજામ તથા કર્ણાટકના નવાબને કબુલ રાખવા. એ ઠરાવ થયા.

(૨) કલકત્તાના કરાર ૧૭૫૭ માં બંગાળના નવાબ સુરાજ હદયક્ષા અને કલાધવ સાહેબ વચ્ચે થયા તેમાં બંગાળનાં થાણાં ઇંગ્રેજોને આપવાં, કલકત્તામાં કિલ્લો બાંધવાની રજા આપવી અને ઇંગ્રે-

જી માલનું હાંસલ માફ કરવું એ ઠરાવ થયા.

(૩) મદ્રાસના કરાર ૧૭૬૯ માં ઇંગ્લેન્ડ તથા હૈદરઅલી વચ્ચે થયા. એમાં એ ઠરાવ થયો કે એક બીજાનો લીધેલો મુલક પાછો આપવો ને એક બીજાને મદદ આપવી. એથી મહેસૂરની સજાઇનો અંત આવ્યો.

(૪) બનારસના કરાર ૧૭૭૩ માં અયોધ્યાના નવાબ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્લેન્ડે એ રાહીલા જીતી આપવા એ ઠરાવ મુખ્ય હતો.

(૫) મુરતના કરાર ૧૭૭૫ માં રાધોબા તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. એમાં ઇંગ્લેન્ડે રાધોબાને પુનાની ગાદીએ બેસાડે તો રાગોબા ૧૪ લાખ રૂપીઆ રોકડા તથા ૧૯ લાખનો સાલસેટ, વસાઇ વિગેરે મુલક આપે.

(૬) પુરંદરના કરાર ૧૭૭૬ માં પેશ્વા માધવરાવ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્લેન્ડે રાધોબાનો પક્ષ છોડે તો મ્હાદિ તથા વસાઇ બેટ આપવા.

(૭) વારગામના નામોસ્તી બરેલા કરાર ૧૭૭૯ માં પેશ્વા સવાઇ માધવરાવ તથા મુંબઈના ઇંગ્લેન્ડ સરકાર વચ્ચે થયા. તેમાં સાદિ વિગેરે લેવાની વાત ઇંગ્લેન્ડે છોડીદે તો તેમને સુખે જવા દેવા.

(૮) સાલબાઇના કરાર ૧૭૮૨ માં ઇંગ્લેન્ડ તથા સવાઇ માધવરાવ પેશ્વા વચ્ચે થયા. એથી પેહેલા મરેઠી વિગ્રહનો અંત આવ્યો. રાધોબાને પેન્સન આપ્યું. ને ગૂજરાત મરેઠને પાછી મળી તથા સાલસેટ અને ધારાપુરી વિગેરે બેટા ઇંગ્લેન્ડેને મળ્યા.

(૯) મેંગલોરના કરાર ૧૭૮૪ માં ઇંગ્લેન્ડે ટિપુ વચ્ચે થયા. તેમાં એક બીજાનો લીધેલો મુલક તથા પકડેલા કેદીઓ પાછા આપવાનો ઠરાવ થયો. આથી મહેસૂરના પેહેલા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૧૦) શ્રીરંગપટણના કરાર ૧૭૯૨ માં ટિપુ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં ટિપુએ પોતાનો અડધો મુલક અને ૩ કરોડ રૂપીઆ રોકડા આપ્યા, તેથી મહેસૂરના બીજા વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

(૧૧) હૈદરાબાદના કરાર ૧૭૯૮ માં નીજામ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા.

એમાં નિળમ પોતાના રાજમાંથી ફ્રેંચને કહાડી મૂકે તથા ઇંગ્રેજ લશ્કર પોતાને ખરચે પોતાના રાજમાં રાખે અને ઇંગ્રેજની મંજુરી સિવાય બીજા કોઈ યુરોપિઅનને પોતાના રાજમાં રહેવાદે નહીં. એ ઠરાવ થયાં.

(૧૨) હૈદરાબાદના બીજા કરાર ૧૮૦૧ માં ઇંગ્રેજ તથા નિળમ વચ્ચે થયા. તેમાં નિળમના રક્ષણ અર્થે સિકંદરાબાદમાં રહેલા ઇંગ્રેજ લશ્કરના ખરચને પેટે નિળમ બાલાધાટ પ્રાંત આપે એમ ઠર્યું.

(૧૩) અયોધ્યાના કરાર ૧૮૦૧ માં અયોધ્યાના નવાબ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્રેજ નવાબનું રક્ષણ કરે તેના બદલામાં નવાબ વાયવ્યપ્રાંત આપે.

(૧૪) વસાઈના કરાર ૧૮૦૨ માં બીજા બાજુરાવ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં પુનામાં પોતાને ખરચે ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખવું, બીજા યુરોપિઅનોને પોતાના રાજમાં રહેવા દેવા નહીં ને સુરત તથા મુંબઈની આબુ બાબુનાં ગામ ઇંગ્રેજને આપવાં તથા પરરાજ વચ્ચેના વાંધા ઇંગ્રેજ મારફત પતાવવા એમ બાજુરાવે લખી આપ્યું.

(૧૫) દેવગામના કરાર ૧૮૦૩ માં રઘુજી ભોંસલે અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એથી રઘુજીએ કટક પ્રાંત તથા વર્ધા નદીનો પશ્ચિમનો મુલક ઇંગ્રેજને આપ્યો ને નિળમની પેટે ઇંગ્રેજને આધિન થયો.

(૧૬) સીરજી અંજેગામના કરાર ૧૮૦૩ માં દોલતરાવ સિંધિઆ ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. એમાં સિંધિઆએ ગંગા જમનાં વચ્ચેનો મુલક તથા ભરૂચ અને અહમદનગર ઇંગ્રેજને આપ્યાં ને નિળમની પેટે આશિનપત્ર લખી આપ્યું.

(૧૭) સેમાંઊલીના કરાર ૧૮૧૬ માં નેપાળના રાજા તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં નેપાળના રાજાએ નૈનીતાલ, મસુરી અને સીમળાનાં સ્થળો ઇંગ્રેજને આપ્યાં ને પોતાનાં આગળ વધારેલાં થાણાં ઉઠાવી લીધાં, તથા પોતાના રાજમાં રેસીડેન્ટ રાખ્યો.

(૧૮) પુનાના કરાર ૧૮૧૭ માં છેલ્લા બાજુરાવ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં બાજુરાવે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કરના ખર્ચને પેટે વધારે મુલક આપ્યો ને પુરુષ રીતે ઇંગ્લેન્ડને આધિન થયો.

(૧૯) મદેસરના કરાર ૧૮૧૭ માં હોલકરને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા તેમાં હોલકરે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યું ને ઇંગ્લેન્ડને કટલો-ક મુલક આપ્યો તથા રજપૂત સંસ્થાન ઉપરનો પોતાનો હક ઉઠાવ્યો.

(૨૦) ઇંદોરના કરાર ૧૮૧૮ માં બાજુરાવને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્લેન્ડે બાજુરાવ અને તેના કુટુંબને ૮ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી બિથુરમાં રાખ્યો.

(૨૧) અંદામુના કરાર ૧૮૨૬ માં બ્રહ્મદેશના રાજા અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં ઇંગ્લેન્ડને લડાઇના ખર્ચના એક કરોડ રૂપિયા રા-કડા અને આસામ, આરાકાન, તિનાસરીમ વિગેરે પ્રાંતો મળ્યા.

(૨૨) ગોવાલ્યરના કરાર ૧૮૪૩ માં સિંધિઆને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં સિંધિઆનું લશ્કર ઘટાડ્યું. ગોવાલ્યરમાં રેસીડેન્ટના હાથ નીચે ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર રાખ્યું તથા રેસીડેન્ટની સલાહ પ્રમાણે પંચથી રાજ્ય ચલાવવું ને તારાબાઇએ પેન્સન લેવું એ ઠરાવ થયા.

(૨૩) લાહોરના કરાર ૧૮૪૬ માં દુલિપસિંગને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. એથી દુલિપસિંગે સતલજ અને રાવી વચ્ચેનો મુલક ઇંગ્લેન્ડને આપ્યો તથા ૧૦ હજાર ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યું.

(૨૪) હૈદરાબાદના કરાર ૧૮૫૩ માં નિજામ ને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયા. તેમાં નિજામે લશ્કરના ખર્ચને પેટે વરાડ પ્રાંત ઇંગ્લેન્ડને આપ્યો.

(૨૫) આવાના કરાર ૧૮૫૩ માં ઇંગ્લેન્ડ તથા આવાના રાજા વચ્ચે થયા. તેમાં આવાના રાજાએ ઇંગ્લેન્ડને પેશુપ્રાંત આપ્યો તેથી ખીજા બ્રહ્મી વિઘ્નહનો અંત આવ્યો.

(૨૬) ગંદામકના કરાર ૧૮૭૯ માં અફઘાનીસ્તાનના અમીર,

યાકુળખાન ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયા. તેમાં યાકુળખાને ઇંગ્રેજ રાજ્યની હદ વધારી ને કાબુલમાં અિલિશ લશ્કરને રહેવાની રજા આપી.

હિંદમાં થયેલા વિગ્રહોની સંક્ષેપ નોંધ.

કર્ણાટકનો ૧ લો વિગ્રહ—૧૭૪૬-૧૭૪૮-૨. ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એ કે યુરોપમાં એ બે રાજ વચ્ચે લડાઇ સળગવાથી ફ્રેંચોએ ઇંગ્રેજોનું મદ્રાસ અન્યાય પણે લીધું હતું. એમાં આખરે યુરોપમાં સલાહ થવાથી અહીંયાં પણ સલાહ થઇ ને એક બીજાને લીધેલો મુલક પાછો આપ્યો. આ લડાઇમાં ઇંગ્રેજ સરદાર કલાધવ અને લારેન્સ તથા ફ્રેંચ સરદાર લાખદોન્સને દુષ્લી હતા.

કર્ણાટકનો બીજો વિગ્રહ—૧૭૪૮-૧૭૫૪-૬. હૈદરાબાદ અને આર્કાટની ગાદીએ પોત પોતાના પક્ષના રાજા બેસાડવા સાર ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. ઇંગ્રેજોએ નિજામ નાસીરજંગ અને નવાબ અનવરહીનનો પક્ષ લીધો હતો. ને ફ્રેંચોએ ચંદા સાહેબ ને નિજામ મુજફ્ફરજંગનો પક્ષ લીધો હતો. આ લડાઇમાં પેહેલાં ફ્રેંચોએ જીતે મારી પોતાના પક્ષના રાજાએને રાજ્ય અપાવ્યાં પણ આખરે તેઓ નરમ પડ્યા અને ઇંગ્રેજો વિજય થયા. તેમણે આર્કાટની ગાદીએ અનવરહીનના દીકરા મહમદઅલીને બેસાડાવ્યો. આ વિગ્રહમાં આર્કાટ, આર્નિ અને કૌરેપાક આગળ લડાઇઓ થઇ તેમાં ઇંગ્રેજ સરદાર કલાધવ અને ફ્રેંચ સરદાર દુષ્લી તથા ખુસી હતા.

કર્ણાટકનો ત્રીજો વિગ્રહ—૧૭૫૮-૧૭૬૧-૩. એ પણ ઇંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એ કે ફ્રેંચ સરદાર લાલીએ ઇંગ્રેજોનું દેવીદકોટા વગર કારણે લઇ લીધું હતું. આ લડાઇમાં ઇંગ્રેજ સરદાર કર્નેલ કુટ અને કર્નેલ ફોર્ડ હતા તથા ફ્રેંચ સરદાર લાલી અને ખુસી હતા, એ વિગ્રહમાં ૧૭૬૦ માં વાંદેવાસ આગળ મોટી લડાઇ થઇ તેમાં ફ્રેંચો હાર્યા ને ૧૭૬૧ માં તેમનું પાંદીચેરી ઇંગ્રેજોએ લીધું તેથી એમનું રા-

ન્ય નાશ પામ્યું.

બંગાળાનો ૧ વિમ્બહ—૧૭૫૭. એ વિમ્બહ સુરાજઉદ્દવ દ્વા તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે બંગાળાના નવાબ સુરાજ-ઉદ્દવદ્વાનો એક ગુનેગાર માણસ ઇંગ્લેન્ડને શરણે આવ્યો તે તેણે મા-ગ્યો પણ ઇંગ્લેન્ડે આપ્યો નહીં તેથી તથા ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર નવાબના ના કબ્જા હતાં ઇંગ્લેન્ડે જીત્યું તેથી એ વિમ્બહ થયો. એમાં ૧૭૫૭ માં પંજાસી આગળ મોટી લડાઈ થઈ તેમાં નવાબ હાર્યો ને તેનું રાજ્ય કબ્જાઈવે તેના આગળથી ડુટેલા સરદાર મીરજીનદરને આપ્યું.

બંગાળાનો ૨ એ વિમ્બહ—૧૭૫૯. એ વિમ્બહ મીરજીનદર ને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે મીરજીનદરે નીમકહરામ થઈ ઇંગ્લેન્ડને કહાડવાને સાર વલંદાને ખોલાવ્યા. તેથી કબ્જાઈવે ૧૭૫૯ માં ચિન્સુરા આગળ વલંદાને હરાવ્યા. તે પછી મીરજીનદરથી પોતાના રાજ્યમાં બંડ ઉઠાવું તે ન સમાવ્યાથી તેની ગાદી ૧૭૬૦ માં મીરકાસીમને આપી.

બંગાળાનો ૩ એ વિમ્બહ—૧૭૬૦-૧૭૬૪-૪. એ વિમ્બહ મીરકાસીમ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે કંપનીના માલની હાંસલની માશી હતી. તેનો ઉપયોગ કંપનીના નોકરો પોતાના ખાનગી માલને માટે કરવા લાગ્યા ને નવાબને હાંસલ ન આપ્યું તેથી એ વિમ્બહ ઉઠ્યો. એમાં ઘેરીઆ, પટણા ને બકસર આગળ લડાઈઓ થઈ. તેમાં મીરકાસીમ તથા તેના મદદગાર સુજીઉદ્દવદ્વા ને શાહઆલમ હાર્યા.

મૈસૂરનો ૧ લો વિમ્બહ—૧૭૮૦-૧૭૮૪-૪. એ વિમ્બહ હૈદરને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે હૈદરને માધવરાવ પેશ્વાએ ચેરકુલીના રણમાં હરાવ્યો તે વખતે ઇંગ્લેન્ડે કરાર પ્રમાણે તેને મદદ ન આપી તેથી એ વિમ્બહ થયો. એમાં પોલીધોર, ચિલામ્બમ, પોતોનોવો તથા શાલીંગર અને પનીઆની ઇત્યાદિ ઠેકાણે લડાઈઓ થઈ. તેમાં પેહેલી એમાં હૈદર જીત્યો ને છેલ્લી ત્રણમાં ઇંગ્લેન્ડે જીત્યા. પણ એટલામાં

૧૭૮૨ માં હૈદર મરી ગયો તેથી તેના દીકરા ટિપુ જોડે મેંગલોર મુંકામે સલાહ થઇ. એમાં ઇંગ્લેન્ડ સરદાર કર્નલબેલી, સર-છા.કુટને એર્બીગ્ટન હતા.

મ્હેસૂર ૨ જો વિગ્રહ-૧૭૮૦-૧૮૨-૨. એવિગ્રહ ઇંગ્લેન્ડ ને ટિપુ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એછે કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે પોતાના મિત્ર રાજની ઇયાદિ નિજમને લખી આપી તેમાં ટિપુનું નામ નહોતું તેથી એ બીજો વિગ્રહ થયો. એમાં સીમેગા, અરીકેરા અને શ્રીરંગપટણુ આગળ લડાઇઓ થઇ તેમાં લાર્ડ કર્નલાલીસે ટિપુને હરાવ્યો ને દંડ લીધો.

મ્હેસૂર ૩ જો વિગ્રહ-૧૭૮૮-એપણુ ટિપુને ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે થયો. એનું કારણ એછે ટિપુ દેવો જોડે ખટપટ કરતો હતો તે મૂકી દેવા અને નિજમની પેઠે આધિન થવા ઇંગ્લેન્ડેએ કહાવ્યું પણ તેણે માન્યું નહીં તેથી એ વિગ્રહ થયો. એમાં માલવેલી, સદાસીર અને શ્રીરંગપટણુ આગળ લડાઇઓ થઇ તેમાં ટિપુ મરાયો ને તેના રાજનો અંત આવ્યો. એમાં ઇંગ્લેન્ડ સરદાર જ. હારીસ, બેયર્ડ ને સ્ટ્રૂઅર્ટ તથા વેલરલી હતા.

મરેઠાનો ૧ લો વિગ્રહ-૧૭૭૫-૧૭૮૨-૭. એ વિગ્રહ પુનાની ગાદીએ રઘુનાથરાવને ખેસાડવા માધવરાવ પેશ્વા સાથે ઇંગ્લેન્ડેને થયો. તેમાં પહેલું ઇંગ્લેન્ડ લશ્કર હાર્યું ને વાર ગામમાં નામોસી ભરેલા કરાર થયા. પણ આખરે ૧૭૮૨ માં સાલઆઇના કરારથી લડાઇ પતી.

મરેઠાનો ૨ જો વિગ્રહ-૧૮૦૩-૧૮૦૪-૧. ખાજુરાવ પેશ્વા ૧૮૦૨ માં વસાઇનો કરાર કરી ઇંગ્લેન્ડેને આધિન થયો એ વાત બોંસલા અને સિંધિઆને ગમી નહીં તેથી એ બીજો વિગ્રહ ઉઠ્યો. એમાં આ સાઇ ને આરગામ આગળ ઇંગ્લેન્ડેએ સિંધિઆ તથા બોંસલાને હરાવ્યા અને લાસવારી તથા આલીગઢ પાસે એકલા સિંધિઆને હરાવ્યો. આખરે સિંધિઆએ સીરજીઆજે ગામ અને બોંસલાએ દેવાગામ પાસે સલાહ કરી. ૧૮૦૩. તે પછી હોલકર લઠવા ઉઠ્યો તેને દીગ તથા રૂકાખાદ આગળ હરાવ્યો પણ તે તાબે થયો નહીં. ૧૮૦૪.

મરેઠાનો ઉઝે વિમ્મહ—૧૮૧૭-૧૮૧૮-૧ વસાઇ તથા પુના ના કરાર કર્યા છતાં પણ બાજરાવ પેશ્વા ઇંગ્રેજ સામે કાવત્રાં કરવા લાગ્યો તથા ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટ ઉપર હુમલો કર્યો તેથી એ વિમ્મહ ઉઠ્યો. એ વિમ્મહમાં ઇંગ્રેજે ખડકી, કોરેગામ અને આરટી આગળ બાજરાવને હરાવી ૧૮૧૭માં તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. આ વખતે ભોંસલા તથા હોલકર પણ ઇંગ્રેજ સામે ઉઠ્યા માટે ભોંસલાને નાગપુર અને જળપુર આગળ તથા હોલકરને માહીદપુર આગળ ઇંગ્રેજોએ હરાવ્યા.

ગુરખા વિમ્મહ—૧૮૧૪-૧૮૧૬-૨ નેપાળના રાજાએ ઇંગ્રેજ રાજ્યનો કેટલોક મુલક દબાવ્યો તેથી એ વિમ્મહ ઉઠ્યો. એમાં મહુન, મકવાનપુર અને હરીપુર આગળ લડાઈઓ થઈ, તેમાં ગુરખા હાર્યા ને સેગાઉલીના કરારથયા. તેથી નૈનીતાલ, મસુરીને શીમળા ઇંગ્રેજોને મળ્યાં.

બ્રહ્મી ૧લો વિમ્મહ—૧૮૨૪-૧૮૨૬-૨. બ્રહ્મદેશના રાજાએ શાહપુરી ખેટનું ઇંગ્રેજ ચાણું ઉઠાડી મૂક્યું તથા ઇંગ્રેજના મિત્ર કાચારના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી અને ઇંગ્રેજ મુલક ઉપર આવવા માંડ્યું તેથી એ વિમ્મહ ઉઠ્યો. એમાં રંગુન, પ્રોમ અને પાગામ આગળ લડાઈઓ થઈ તેમાં બ્રહ્મીઓ હાર્યા ને ૧૮૨૬ માં આન્દામુના કરાર થયા. એથી આસામ, આરાકાન તથા તિનાસરીમ પ્રાંતો ઇંગ્રેજોને મળ્યા. આ લડાઈમાં ઇંગ્રેજ સરદાર કેમ્પલ અને બ્રહ્મી લોકોના સરદાર મહા બાંદુલા તથા નરકાધીપતી હતા.

બ્રહ્મી ૨જો વિમ્મહ—૧૮૫૨. રંગુનના સબ્બાએ ઇંગ્રેજ વેપારીઓને હરકત કરી તેથી એ વિમ્મહ ઉઠ્યો. એમાં પેગુ અને રંગુન આગળ લડાઈઓ થઈ તેમાં બ્રહ્મીઓ હાર્યા ને તેમણે પેગુ આખી સલાહ કરી. એ પેગુ પ્રાંત આગળ મજેલા આસામ વિગેરે પ્રાંત સાથે જોડી દીધો તે બ્રિટીશ બ્રહ્મદેશ કહેવાયો. એમાં ઇંગ્રેજ સરદાર ગોડીવન હતા.

બ્રહ્મી ૩જો વિમ્મહ—૧૮૮૬. બ્રહ્મદેશના રાજાએ મુંબઈની વે-

પાણી કંપનીને નુકશાન ક્યું તથા ફ્રેંચો સાથે સલાહ કરી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. તેમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરે જામ માંદલેજને મીલનગઢ લીધાં તથા રાજા થાગોને કેદ કરી હિંદુસ્તાનમાં આપ્યો ને શુદ્ધ બ્રહ્મદેશ ખાલસા કર્યો.

અફઘાન ૧લો વિગ્રહ—૧૮૩૯-૧૮૪૨-૩. એ વિગ્રહ અફઘાનીસ્તાનના અમીર દોસ્ત મહમદ તથા ઇંગ્લેન્ડે વચ્ચે થયો એનું કારણ એ કે ઇંગ્રેજોએ રૂપિયન ધાર્મિકી કેટલાક ઠરાવ કરવા સાર દોસ્ત મહમદ પાસે એક એલચી મોકલ્યો પણ તેણે તેનું કહ્યું માન્યું નહી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. ઇંગ્રેજોએ પોતાના કબ્જામાં રહે એવા અફઘાનીસ્તાનથી નાશી આવેલા શાહસુજનને દોસ્ત મહમદની ગાદીએ બેસાડવા ધાર્યું તેને લશ્કર સાથે કાબુલ મોકલ્યો એટલે દોસ્ત મહમદ નાડો તેને પરવાન આગળ હરાબોને રાજકેદી કરી હિંદુસ્તાનમાં આપ્યો. શાહસુજનને કાબુલની ગાદીએ બેસાડી તેના પક્ષણ સાર ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખ્યું. એ લશ્કરનો તથા શાહસુજનનો દોસ્ત મહમદના દીકરા અકબરખાને તથા અફઘાનોએ નાશ કર્યો તેથી ૧૮૪૨ માં તેમના ઉપર બીજું લશ્કર મોકલ્યું. એ લશ્કરે અફઘાનીસ્તાન છૂટ્યું અને દોસ્ત મહમદને વગર વાંધે ફરી અફઘાનીસ્તાનની ગાદી લેવા દેવાની કબુલતે લડાઇ માંડી વાળી.

અફઘાન ૨બીજો વિગ્રહ-૧૮૮૦-૧૮૮૧-૧. એ વિગ્રહ અફઘાનીસ્તાનના શેરઅલી તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એ કે આ વખત પણ રૂપિયન ધાર્મિકી ઇંગ્રેજોએ કેટલાક ઠરાવ કરવા સાર શેર અલીના દરબારમાં એક એલચી ખાતુ મોકલ્યું, તેને શેરઅલીએ પોતાના દેશમાં પેસવા ન દીધું પણ રૂપિયન વકીલોને માન આપ્યું તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. ઇંગ્રેજ લશ્કરે તેના ઉપર ખૈબર, કુરમ ને બોલનધાટને માર્ગે ચડાઇઓ કરી એટલે શેરઅલી નાશી ગયો. તેના દીકરા યાકુબખાન જોડે ગંદામક મુકામે સલાહ કરી ને કાબુલમાં ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખ્યું. આ વખત પણ કાબુલીઓએ દગો કરી ઇંગ્રેજ લશ્કરનો નાશ કર્યો.

તેથી ઇંગ્રેજ લશ્કરે ફરી ચડાઇ કરી યાકુબખાનને ઉઠાડી તેના બાઇ અયુબખાનને ખેસાડ્યો ને કાબુલ તથા કંદહારનો કબજો કરી ત્યાં વળી ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખ્યું. એ લશ્કરને અફઘાન જતોએ સંક્રામાં નાંખ્યું ને હરાવ્યું તેથી ત્રીજીવાર સર ફ્રેડરીકે ચડાઇ કરી મીર ખુસાખાનને હરાવ્યો ને દોસ્ત મહમદના કુળના અબ્દુલ રેહમાનને તેની ગાદી આપી. એથી એ બીજા અફઘાન વિગ્રહનો અંત આવ્યો. સન ૧૮૮૧.

સિંધ વિગ્રહ—૧૮૪૨-૧૮૪૩. એ વિગ્રહ સિંધના અમીરો ને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે સિંધના અમીરો પોતાનું સ્વતંત્ર પણ છોડી દેઇ ઇંગ્રેજ રાજ્યને તાબે થયા નહી તથા અફઘાન લડાઇમાં જતાં આવતાં એમણે ઇંગ્રેજ લશ્કરને હરકત કરી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો ઇંગ્રેજ સરદાર સર આર્લસ નેપીયરે તેમના ઉપર ચડાઇ કરી તેમને મીઆની તથા હૈદરાબાદ આગળ હરાવ્યા ને સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો.

સિંધીઆ વિગ્રહ—૧૮૪૩-૧૮૪૪-૧. એ વિગ્રહ જંકોજ સિંધીઆની વિધવા રાણી તારાબાઇ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. તેનું કારણ એકે ઇંગ્રેજ સિંધીઆના મામાને કારભારી નિમ્યો હતો એ મામા સાથે તારાબાઇને બન્યું નહી તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો. એમાં મામાનો પક્ષ કરી ઇંગ્રેજે રાણીના લશ્કરને મહારાજપુર ને પનીઆની આગળ હરાવ્યું તેથી ગોવાલ્પરનું રાજ્ય ઇંગ્રેજોને આધીન થયું.

૧. લો. સિખ વિગ્રહ—૧૮૪૪-૧૮૪૬-૨. એ વિગ્રહ સિખ રાજ્ય દુલિપસિંહ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે થયો. તેનું કારણ એકે સિખલોકોને લશ્કરી બળ વધવાથી તેમણે ઇંગ્રેજ મુલક ઉપર આવવા માંડ્યું. તેથી એ વિગ્રહ ઉઠ્યો એમાં સિખ સરદાર, લાલસિંગ, સ્યામસિંગ અને ગુલાબસિંગ વિગેરે હતા, તેમને ઇંગ્રેજે મુઝફ્ફી, શ્રીરોજપુર, અલી વાલ અને સોમ્રાજીન આગળ હરાવ્યા. આખરે લાહોરના કરાર થયા તેમાં ઇંગ્રેજોને લડાઇના ખર્ચને પેટે કાશ્મીરને હજારો પરગણાં મળ્યાં.

૨. જો સિખ વિગ્રહ—૧૮૪૮. એ વિગ્રહ મુલતાનના સૂબા લાલામૂળરાજ તથા ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે થયો. એનું કારણ એકે લાલા મૂળરાજે વિશ્વાસઘાત કરી એ ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોને મારી નાખ્યા. તેથી એ વિગ્રહ લડ્યો. એમાં લાલા મૂળરાજ તથા શેરશિંગને તેનો બાપ છત્ર-શિંગ વિગેરે સરદારો હતા. તેમના સામા એકવડ તથા લાર્ડ ગેઝ ઇંગ્લેન્ડ સરદારો હતા. એ વિગ્રહમાં કનેરી, સદુસામ, રામનગર, ચીલી-અનવાળા અને ગૂજરાત આગળ લડાઇઓ થઇ તેમાં ચિલિયનવાળાની લડાઇમાં ઇંગ્લેન્ડેના ૨૪૦૦ માણસ મુઆં પણ પછીથી ગૂજરાત ગામની લડાઇમાં ઇંગ્લેન્ડે હત્યા ને પંજાબ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. ૧૮૪૯

બીજા વિગ્રહો—ઇંગ્લેન્ડે ૧૮૪૦ માં ને ૧૮૫૭ માં ચીન જોડે એ વિગ્રહ થયા તેમાં ઇંગ્લેન્ડે હત્યા તથા ૧૮૫૭ માં ધરાન જોડે અને ૧૮૬૪ માં ભૂતાન જોડે વિગ્રહ થયા તેમાં પણ ઇંગ્લેન્ડેની હત હતી. વળી ૧૮૧૭ માં પિંડરાને હતી ઇંગ્લેન્ડે એ તેમનો સમુજો નાશ કર્યો હતો.

ઇતિહાસમાં સંક્ષેપથી લખેલા પ્રખ્યાત માણસોની કુકીકત,

તારાબાઈ—એ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજી મહારાજના બીજા દીકરા રાજરામની સ્ત્રી હતી. એ બહાદુર હતી. એણે પોતાના બાળ દીકરા શિવાજીના તરફથી રાજ્ય ચલાવી ઐરંગઝેબ જેવા જામરા પાદશાહ સામે ટક્કર ઝીલી તથા શાહુ મહારાજના સામે થઇ મરેઠી રાજ્યનો બાગ પડાવ્યો. એની ગાદી સતારામાં હતી.

અહમદયાબાઈ—એ હોલકરના રાજ્યનો મૂળ પુરૂષ જે મદહારાવ તેના દીકરા ખંડેરાવની સ્ત્રી હતી. એ નાનપણમાં રાંડી હતી. એ બાઇ બહાદુર, પતિવ્રતા અને ધર્મિષ્ઠ હતી. રાજ્યનો વારસ કાઢ ન હોવાથી એણે તુકાજીરાવ હોલકરને ખોળે લેઇ રાજ્ય ચલાવ્યું. એ ઇન્સાફનું કામ પોતે જાતે કરતી. એ ધણી ધર્માત્મા હતી તેથી અ-

ઘાપી લોકો એને સંભારે છે.

નાના ફૂડનવીસ—એ રાજ્ય વિધામાં બહો ખબડદાર હતો. પણ ગ્રામીણ કામમાં બહાદુર નહોતો. પેહેલા માધવરાવ પેશ્વાના દરબારમાં સાડાત્રણ ગણા હતા તેમાંનો એ અડધો હતો. એ બહો અકબવાન ને લાંબી નજરવાળો હતો. એ જીવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વાઈ રાજ્યને ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યને આધીન થવાદીધું નથી. એ પેહેલા માધવરાવનો સરદાર ને ખીજા માધવરાવનો દીવાન હતો. એણે પેહેલા મરેઠી વિગ્રહમાં બહાદુરી કરી રઘુનાથરાવને હાથ પેશ્વાઈ જતાં અટકાવી.

બાપુ જાખલે—એ છેલ્લા બાજુરાવ પેશ્વાનો સેનાપતી હતો. એ બહાદુરને હિંમતવાન હતો. બાજુરાવે એની સલાહ પ્રમાણે ન ક્યું તેથી રાજ્ય ખોયું. એના ના કહેવા છતાં બાજુરાવ કોરેમામ ખડકી અને આરટીની લડાઈમાંથી નાડો. તોપણ એ છેવટ સુધી લડ્યો ને આરટીની લડાઈમાં મરાયો. ૧૮૧૮.

નાદીર શાહ—એ ઇરાનનો પાદશાહ હતો. એણે કાબુલ જીતી ૧૭૩૯માં હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં દિલ્લી લૂંટીને કરોડો રૂપિયાનું ધન લઈ ગયો,

અહમદ દુરાની—એ નાદીરશાહનો સરદાર હતો. નાદીર મુલા પછી એણે અફઘાનીસ્તાનની ગાદીએ બેસી સન ૧૭૪૭ થી ૭ વાર હિંદ ઉપર ચડાઈઓ કરીને મથુરાં વિગેરે લૂટી ધન લેઈ ગયો. એણે ૧૭૬૧ માં પાણીપતમાં મરેઠાને હરાવ્યા હતા.

મહારાણી વિક્ટોરીઆ—હિંદુસ્તાનનાં સેનશાહબાનું. એમનો જન્મ સન ૧૮૧૯ના મે માસની તા. ૨૪મીને રાજ થયો. એ ૧૮૩૭ના જુનની તા. ૧૦ મીએ ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠાં ને ૧૮૫૮ માં હિંદુસ્તાનનું રાજ પોતાના હાથમાં લીધું. તે પછી ૧૮૭૭માં એમણે “કૈસર-હિંદ” નું પદ ધારણ કર્યું. એમને રાજ કરતાં ૫૦ વરસ થયાં તેનો

“ જુખીલી ” ઓગસ્ટ ૧૮૮૭ માં અને ૬૦ વરસ થયાં તેનો “ ઝય-મંડન્યુખીલી ” ઓગસ્ટ ૧૮૮૭ માં ઇંગ્લેન્ડ રાજમાં સર્વ ઠેકાણે થયો.

કલાઇવ—આર્કાટને ખાસીની લડાઇ હતી. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાયો નાખનાર એ વિરપુરુષ હતો. એનો જન્મ ૧૭૨૪માં થયો. એ ૧૭૪૪ માં પહેલો વેપારખાતાની નોકરી લેઇ હિંદમાં આવ્યો. પણ એ નોકરી પસંદ નહીં પડવાથી એ લશ્કરખાતામાં રહ્યો. ત્રીસીનાપોલીનો ઘેરો ઉઠાડવા ચંદાસાહેબની રાજ્યધાની આર્કાટ ઊપર ચડાઇ કરવાની સલાહ એણે બતાવી ને એણે પોતે ચડાઇ કરી. તેમાં જય મળવાથી એ વખાણાયો. એ બહાદુર, અકબવાળો, કપટી અને દગાખોર હતો. એ કારકુનથી ઉંચે દરજ્જે ચડતાં છેક ગવર્નરની પદ્ધિએ પહોંચ્યો હતો.

દુપ્લી—એ ફ્રેંચ લોકોનો સરદાર હતો. એ ૧૭૩૧માં પહેલો હિંદમાં આવ્યો ને ૧૭૪૨માં પાંદીચેરીનો ગવર્નર થયો. એ ઘણો અબિમાની ને કુલણીઓ હતો. એણે નિજમને તથા ચંદાસાહેબને ગાદીએ બેસાડી હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપી. ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનો પાયો નાખનાર જેમ કલાઇવ હતો તેમ ફ્રેંચ રાજ્યનો પાયો નાખનાર દુપ્લી હતો. એ પણ કલાઇવ જેવો કપટી અને દાવપેચી હતો.

લાલા—એ પણ ફ્રેંચ ગવર્નર હતો. એ ૧૭૫૮માં હિંદમાં આવ્યો, એ અવિચારીને મુર્ખ હતો, એણે વગર વિચારે ઇંગ્લેન્ડ સામે બાથ બીડી તેમનું ફેર્તસેંત દેવીદ બ્રુનું. પણ આખરે સલાહ થઇ તથા એનો સરદાર ખુસી ૧૭૬૦માં વાંદેવાસની લડાઇમાં હાર્યો. એના વખતમાં હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તા પડી ભાગી તેથી એને ફ્રાન્સમાં ૧૮૬૬ માં ફ્રાંસીએ દીધો.

ખુસી—એ દુપ્લી તથા લાલીના વખતમાં ફ્રેંચ સેનાપતી હતો. એ બહાદુર ને લડવાઇઓ હતો. એણે દુપ્લીના વખતમાં નિજમ મુજફ્ફરનગરને ગાદીએ બેસાડી તેના રાજમાં ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપી તથા ૧૭૬૦માં સરહ-

કુટ નોડે વાંદેવાસની લગાઇ કરી તે પછી એણે મજલીપટણ અને ઉત્તર સરકાર મેળવ્યાં તથા મહેસર લગાઇમાં હૈદરને મદદ કરી હતી.

નિજમ મુલમુદક—એનું ખીજું નામ અસોદજી અથવા ચીનકાલીયખાં હતું. એણે હૈદરાબાદમાં ૧૭૨૦ માં નિજમનું રાજ સ્થાપ્યું. એને બાજરાવે ભોપાળ આગળ હરાવ્યો હતો.

નાસીરજંગ ને મુજફ્ફરજંગ—એ બંને નિજમ મુલમુદકના દીકરા હતા. નિજમ ૧૭૪૮ માં મરી ગયા પછી નાસીરજંગ ગાદીએ બેઠો, તેને ફ્રેંચ સરદાર દુપ્લીની મદદથી મુજફ્ફરજંગે ઉઠાડી મુક્યો. પણ મુજફ્ફરજંગને ગાદીએ બેસવા જતાં કોઇએ મારી નાંખ્યો. તેથી ખુસીએ ફરી નાસીરજંગને બેસાડ્યો. ૧૭૫૦.

સુરાજ ઉદવલ્લા—એ બંગાળાનો નવાબ. મૂર્ખને અવિચારી હતો. એણે ઇંગ્લેન્ડના ૧૪૬ માણસને કલકત્તામાં સાંકડીઓરડીમાં પુર્યા તેમાં ૧૩૩ મરી ગયાં તેથી કલાઇવે ૧૭૫૭માં તેને પ્લાસીની લગાઇમાં હરાવ્યો.

મીરજનફર—એ સુરાજઉદવલ્લાનો સેનાપતિ હતો પણ પ્લાસીની લગાઇમાં કુટી ઇંગ્લેન્ડને મળ્યો હતો તેથી કલાઇવે તેને સુરાજઉદવલ્લાની ગાદી આપી. પછીથી તે નિમકહરામ થઇ વલ્લદાના પક્ષમાં ગયો તેથી ક્લાઇવે ચીન્સુરા આગળ વલ્લદાને હરાવ્યા. તે પછી ૧૭૬૦ માં એનાથી પોતાના ફ્રેન્ડનો પગાર ન અપાયો તેથી ઇંગ્લેન્ડે તેને ઉઠાડી તેના ધનવાન જમાઈ મીરકાસીમને ગાદીએ બેસાડ્યો. મીરકાસીમે બલ્લવો કર્યાથી તેની ગાદી ફરી પાછી મીરજનફરને આપી. ૧૭૬૩.

મીરકાસીમ—ઇંગ્લેન્ડનો કરોએ ખાનગી માલનું હાંસલ ન આપ્યું તેથી તથા ઇંગ્લેન્ડથી સ્વતંત્ર થવા મીરકાસીમે બલ્લવો કર્યો. તેને ઇંગ્લેન્ડે ધેરીયા આગળ ને તેના મદદગાર મુજઉદવલ્લા તથા શાહઆલમને પટણ તથા બકસર આગળ હરાવ્યા. ૧૭૬૩-૧૭૬૪.

ચૈતયસિંગ—એ કાશીનો રાજા. તેની પાસે લાડ હેસ્ટિંગ્સે

લગાઈના ખર્ચની મદદમાં પાંચલાખ રૂપિયા માગ્યા પણ તે તેણે આપ્યા નહીં તેથી હેરિતંગસે એના ઉપર ચડાઈ કરી તેને કેદ કર્યો ને કાશીની ગાદી તેના ભત્રીજાને વધારે ખંડણી આપવાની સરતે આપી.

સરમકુટ—એ ઇંગ્લેન્ડ સરદાર હતો. એ ધણો બહાદુર હતો. એ વાંદિયાસમાં ફ્રેંચો જોડે અને ચીલામખમ, પોર્તોનોવો અને પોલીસાર તથા શોર્લીંગર આગળ હેંદર સાથે લડ્યો હતો. તેમાં ચીલામખમની લડાઈમાંજ માત્ર તે હાર્યો હતો. બાકીની બધી લડાઈઓમાં તે જીત્યો હતો.

સર આર્થર વેલેસ્લી—એ માર્નિંગટન અથવા વેલેસ્લીય ગવર્નર જનરલનો બાપ થાય. એને આગળ જતાં ડ્યુક ઓફ વેલિંગટનનો પ્રતિકાળ મળ્યો હતો. એણે ૧૭૪૫ માં ટ્રિપુની સાથેની લડાઈમાં બહાદુરી કરી તથા ટ્રિપુના શિબિરની વ્યવસ્થા કરી અને કાવેરી નદી ઉપર પુલ બાંધ્યો. તે પછીથી બીજા મરેઠી વીરહમાં આસાઈ અને આરગમ આગળ સિંધિઆ તથા ભોંસલાને હરાવ્યા. ૧૮૦૩.

સરજેન માલકમ—એ ઇંગ્લેન્ડ સરદાર હતો. એ સલાહ કરવા માં કાબેલ હતો. તેણે ૧૮૦૪ માં સિંધિઆ અને ભોંસલા સાથે તથા ૧૮૦૮ માં ધરાન સાથે ને ૧૮૧૮ માં પેશ્વા સાથે સલાહ કરી.

જનરલ એટ્કિન્સન—એ ઇંગ્લેન્ડ સરદાર. એણે ધરાનની લડાઈમાં ને લખનૌરના બંડમાં બહાદુરી કરી હતી. ૧૮૫૬ તથા ૧૮૫૭.

લાર્ડલેક—એ ઇંગ્લેન્ડ સરદાર એણે ૧૮૦૩માં દિલ્હીને લાસવારી આગળ સિંધિઆને અને ૧૮૦૪માં ફરકાબાદ આગળ હેલકરને હરાવ્યા.

કંપનીના પટાના ફેરફાર.

- (૧) ૧૬૦૦ માં કંપનીને હિંદમાં વેપાર કરવાની સનદ મળી.
- (૨) ૧૭૭૩ માં રેગ્યુલેટીંગ આક્ટથી કંપનીને રાજ્ય સત્તા મળી.
- (૩) ૧૬૮૪ માં પીટના ઇંડિઆ બીલથી કંપનીના કામ ઉપર ઓડ-ઓફ કંટ્રોલ નામે સભા ઇંગ્લાંડમાં નીમાઈ ને કંપનીના પટાની મુદત

૨૦ વરસની ઠરાવી. (૪) ૧૮૧૩ માં લાર્ડ મિન્ટોના વખતમાં એ વિસ વરસ પૂરાં થવાથી સનંદમાં ફેરફાર થયો ને કંપનીને હિંદમાં વેપાર કરવાનો અંધ પડાવ્યો તથા રાજ્યમાં વધારે લક્ષ દેવા ઠરાવ્યું. માત્ર કંપની ચીનમાં વેપાર કરે. (૫) ૧૮૩૩ માં ફરી ૨૦ વરસ પૂરાં થવાથી કંપનીએ ખીલકુલ વેપાર અંધ કરવો ને માત્ર રાજ્યમાં લક્ષ રાખવું એમ ઠરાવ્યું. (૬) ૧૮૫૩ માં બીજાં ૨૦ વરસ પૂરાં થવાથી છઠ્ઠીવાર ફેરફાર થયો. એમાં કંપનીના ડાયરેક્ટરો ૩૦ હતા તે ઘટાડી ૧૮ કર્યા ને પટાની હદ પાર્લામેંટની મરજી ઉપર ઠરાવી. (૭) ૧૮૫૮ માં છેલ્લો ફેરફાર થયો તે એકે કંપની પાસેથી રાજ્ય સત્તા પાર્લામેંટે લેઈ લીધી ને રાજના નામથી સિક્કા પાડ્યા.

રાજકીય આક્રોહ (કાયદા).

(૧) ૧૭૭૩ માં રેગ્યુલેટીંગ આક્રોહ થયો. તેથી કંપનીને રાજ સત્તા મળી ને આખા હિંદુસ્તાનને માથે એક ગવર્નર જનરલ નીમ્નાયો તથા કલકત્તામાં સુપરિમ કોર્ટ સ્થપાઈ. (૨) ૧૮૩૩ ના કાયદાથી કંપનીને વેપારની મનાઈ કરવામાં આવી તથા ચીનને હિંદમાં સર્વે ઇંગ્લેન્ડને વેપાર કરવાની છૂટ આપી ને કાયદા સુધારવા લો કમીશન નિમાયું તથા કેટલાક સુધારા થયા. (૩) ૧૮૫૮ ના કાયદાથી કંપનીનું રાજ ઇંગ્લાંડની ગાદીને તામે આવ્યું. ને ગવર્નર જનરલને વાઇસરાયનો ખેતાબ મળ્યો. (૪) ૧૮૬૧ ના કાયદાથી ગવર્નર જનરલની અતે મુઅઇ તથા મદ્રાસની કાયદા બાંધનારી કૌંસલમાં ખાનગી ગૃહસ્થો દાખલ થયા. (૫) ૧૮૬૧ ના બીજા કાયદાથી સુપરિમ કોર્ટને ઠેકાણે હાઇકોર્ટ સ્થપાઈ.

રાજકીય બીલો.

(૧) ૧૭૮૩ માં ફ્રાંકસનું બીલ રજું થયું. તેમાં એવી મતલબ હતી કે કંપની માત્ર વેપાર કરે ને રાજકારખાર પાર્લામેંટ ચલાવે.

પણ તે નામજુર થયું. (૨) ૧૭૮૪ માં પીઠનું ખીલ મંજુર થયું. તેથી કંપનીના ડાયરેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખવા ઇંગ્લાંડમાં “ જોઈ ઓફ કંટ્રોલ ” નામની સભા સ્થપાઈ તે કલકત્તાની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર ઓછો થયો ને મુળાઈ તથા મદ્રાસમાં પણ કૌંસલો ઠરાવી. (૩) ૧૮૮૩ માં લાર્ડ રિપનના વખતમાં ઇલર્બર્ટ બિલ રજુ થયું. તેમાં મુખ્ય બાબત એ હતી કે દેશી જડને યુરોપીયનોના ઇન્સાફ કરે. એ ખીલ કેટલાક ફેરફાર સાથે મંજુર થયું.

હિંદ ઉપર પરદેશીઓએ કરેલી ચડાઈઓ.

(૧) ઇ. સ. પૂ. ૫૧૯ માં ઇરાનના દરવેસગુસ્તાસ્પેએ ચડાઈ કરી સિંધુ આગળનો કેટલોક ભાગ જીત્યો. (૨) ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭ માં ગ્રીસ દેશના મહાન સિકંદરે ચડાઈ કરી પંજાબના પૌરવને હરાવ્યો. (૩) ઇ. સ. પૂ. ૧૦૦ થી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધી સીધીઅનલોકે હુમલા કર્યા. (૪) ઇ. સ. પૂ. ૧૮૧ થી ૨૦ વરસ બાકત્રીઅન લોકે ચડાઈઓ કરી. (૫) ઇ. સ. ૭૧૨ માં મહમદકાસમે ચડાઈ કરી સિંધના દાહીરને હરાવ્યો. (૬) ઇ. સ. ૯૭૭ માં અફઘાનીસ્તાનના સખકતગીને લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી જયપાળને હરાવ્યો. (૭) ઇ. સ. ૧૦૦૧ થી મહમદ ગઝનવીએ ૧૭ સ્વારીઓ કરી. (૮) ઇ. સ. ૧૧૭૬ થી મહમદ ગોરીએ ૯ સ્વારીઓ કરી. (૯) ઇ. સ. ૧૨૧૨ માં મુગલ સરદાર જંધીસખાં સિંધુ સુધી આવ્યો હતો. (૧૦) ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૩૦૪ સુધી મુગલ લોકોએ અલાહીદીનના રાજ્યમાં ૭ હુમલા કર્યા. (૧૧) ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં ખીબન મહમદ તગઝખના વખતમાં તૈમુરલીંગ આવ્યો ને દિલ્લિ લૂટી ખરાબી કરી. (૧૨) ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં ઇબ્રાહીમલોદીના વખતમાં બાબર આવ્યો. (૧૩) ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં મહમદ મોગલના વખતમાં ઇરાનનો નાદીરશાહ આવ્યો. (૧૪) ઇ. સ. ૧૭૪૭ થી અબ્દલી બત્તાના અફઘાનીસ્તાનના અહમદ શૂરાનીએ ૭ સ્વારીઓ કરી.

ઇંગ્લેન્ડ સરકારને હિંદમાં મળેલો મુલક.

મદ્રાસ—ચંદ્રગિરીના રાજ પાસેથી ૧૬૩૯ માં વેચાણુ લીધું.
મુંબાઇ—ઇંગ્લાંડના રાજને પોર્તુગીઝે ૧૬૬૧માં પેરામણીમાં આપ્યો.
બંગાળા, બહાર ને ઉત્તર ઓઢીઆ—દિલ્લીના પાદશાહ પાસેથી ૧૭૫૮ માં બક્ષીસ મળ્યા. **દક્ષિણ ઓઢીઆ**—નિજમને હરાવી ૧૭૬૫ માં લીધો. **ઉત્તર સરકાર**—નિજમ પાસેથી ૧૭૬૫ માં સલાહમાં મળ્યો. **મલખાર**—ટિપુ સાયેની સલાહમાં ૧૭૯૨ માં મળ્યો. **મૈસૂર**—ટિપુની સાયેની ૧૭૯૯ ની લડાઇમાં મળ્યો. **વાયવ્યપ્રાંતો**—એમાંનો કેટલોક ભાગ અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી ૧૮૦૧ માં લશ્કરના ખર્ચને પેટે મળ્યો ને બાકીનો ૧૮૦૩ માં સિધિઆ જોડે સલાહમાં મળ્યો. **કર્ણાટક**—એ દેશમાં અધેર ચાલવાથી ૧૮૦૧ માં કર્ણાટકના નવાબ અને તંજાવરના રાજને પેન્સન આપી ખાલસા કર્યો. **ખાલાઘાટ**—લશ્કરના ખર્ચને પેટે નિજમ પાસેથી ૧૮૦૧ માં મળ્યો. **પાવાગઢ ને લડચ**—સિધિઆ પાસેથી લડાઇમાં ૧૮૦૩ માં મળ્યાં. **મધ્યપ્રાંતો**—એમાંનો કેટલોક ભાગ ૧૮૦૩ માં સિધિઆ ને ભોંસલાની સંધીમાં મળ્યો ને બાકીનો ૧૮૫૩ માં ભોંસલા અપુત્ર મુવાથી ખાલસા કર્યો. **લંકા**—વલંદા પાસેથી ૧૮૧૬ માં સલાહમાં મળ્યો. **ગજરાત**—બાહરાવ પેશ્વાનું રાજ છતવાથી તાબામાં આવ્યો. **મહારાષ્ટ્ર**—બાહરાવ પેશ્વાને હરાવી ૧૮૧૮ માં લીધો. **આસામ, આરાકાન અને તિનાસરીમ**—બ્રહ્મ દેશની લડાઇ થવાથી ૧૮૨૬ માં સલાહમાં મળ્યા. **કુર્મ**—રાજમાં અધેર ચાલવાથી ૧૮૩૪ માં ખાલસા કર્યો. **સિંધ-સિંધના અમીરો** પાસેથી ૧૮૪૩ માં જીતી લીધો. **સતારા**—વારસ ન હોવાથી ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યો. **પંજાબ**—બીજા સીખ વિગ્રહમાં સિખ લોકોને હરાવી ૧૮૪૯ માં ખાલસા કર્યો. **ઝાંસી અને**

નાગપુર—વારસ ન હોવાથી ૧૮૫૩ માં ખાલસા કર્યો. પેગુ—
બ્રહ્મીઓને બીજા બ્રહ્મી વિગ્રહમાં હરાવી ૧૮૫૩ માં ખાલસા કર્યો.
વરાડ—નિજમ પાસેથી મદદગારી સૈન્યના ખર્ચને પેટે ૧૮૫૩ માં
મળ્યો. અયોધ્યા—રાજ્યમાં અધેર ચાલવાથી ૧૮૫૩ માં ખાલસા
કર્યો. પંચમહાલ—સિંધિયા પાસેથી બદલામાં ૧૮૬૧ માં મળ્યો.
શુદ્ધબ્રહ્મદેશ—રાજ્યમાં અધેર ચાલવાથી ૧૮૮૬ માં ખાલસા કર્યો.

હિંદુને ઈંગ્રેજી રાજ્ય પદ્ધતિ.

હિંદુનું રાજ્ય—ઈંગ્લાંડની મહારાણી વિક્ટોરીયાના તાબામાં
છે. એ મહારાણીવતી ઈંગ્લાંડમાં હિંદુખાતાનો પ્રધાન (સ્ટેટ સેક્રેટ-
રી) છે તે હિંદ ઉપર અમલ ચલાવે છે.

મંત્રી મંડળ—સ્ટેટ સેક્રેટરી અને બીજા સભાસદો મળી એક
મંત્રી મંડળ થાય છે, તેને કૌન્સિલ કહે છે. દરેક કામના કૌન્સિલમાં
વધારે મતે ઠરાવ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તાકીદે કરવાના કામમાં
અને રાજકીય પત્ર વ્યવહારમાં તથા રાજના છાના કામમાં સ્ટેટ સેક્રે-
ટરીને પોતાની કૌન્સિલને પુછવું પડતું નથી.

વાયસરાય અથવા ગવર્નર જનરલ—એમની નીમનોક ગાદી-
પતી કહે છે. એમની મુદત પાંચ વરસની છે. તે હિંદમાં રહે છે. ગવર્નર
જનરલને પણ કૌન્સિલ છે, તેને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કૌન્સિલ કહે છે. એ
કૌન્સિલને હિંદમાં સર્વોપરી સત્તા છે. પરંતુ તે ઈંગ્લાંડના સ્ટેટ સેક્રેટરી-
ના તાબામાં છે. વાયસરાય પોતાની કૌન્સિલના ઘણા મત પ્રમાણે કામ
કરે છે તથા પી કેટલીક અગત્યની બાબતમાં સ્વતંત્ર પણે વર્તવાની પણ
તેને છુટ છે. હિંદમાં કાયદા પ્રમાણે અમલ કરવાનો દરેક હુકમ ગવર્નર-
જનરલ-ઇન-કૌન્સિલને નામે નીકળે છે. ગવર્નરજનરલની કૌન્સિલ બે
પ્રકારની છે. એક રાજ વહીવટ કરનારી અને બીજી કાયદા કરનારી.

રાજ્ય વહીવટ કરનારી કૌન્સિલ—એમાં ગવર્નરજનરલ અને ખીજા છ સભાસદ હોય છે. એ કૌન્સિલ અઠવાડીઆમાં એકવાર નીયમસર મળે છે. તેમાં પરરાજ્યો જોડે વર્તવાની બાબતો વિષે અને દેશના અંદરના કારભારને લગતી બાબતો વિષે ચર્ચા કરી નિશ્ચય કરે છે. આ સભાસદો કાયદા કરનારી સભામાં મૂકવાના કાયદાના ખરડા તૈયાર કરે છે તથા રાજ્યનાં ખાતાવાર કામ જેવાં કે પરરાજ્ય જોડે વર્તવાતું ખાતું, વસુલાત ખાતું, લશ્કરી ખાતું, અને સરકારી બાંધ કામ ખાતું ઇત્યાદિ ખાતાં માંહોમાંહો વહેચીલેલ કરે છે. પરરાજ્યો જોડે અને મંડળીક રાજ્યો જોડે કામકાજ કરવાનું ખાતું વાયસરાયના હવાલામાં હોય છે.

કાયદા કરનારી કૌન્સિલ—ઉપરની કૌન્સિલમાં જે મેમ્બરો હોય છે તે એમાં હોય છે. તે ઉપરાંત જે પ્રાંતમાં એ સભા મળે છે, તે પ્રાંતનો ગવર્નર અને ખીજા ગવર્નરજનરલે નીમેલા સરકારી કામદારો અને યુરોપીયન ખાનગી ગૃહસ્થો હોય છે. પરંતુ તે સંખ્યા બારથી વધારે હોતી નથી. કાયદા કરનારી કૌન્સિલ વિશેષે કરી અઠવાડીઆમાં એકવાર મળે છે. એમના કરેલા કાયદાના ખરડા ઇલાકાની સરકારો ઉપર પ્રથમ વિવેચન માટે મોકલવામાં આવે છે ને પછી મંજૂર થયે અમલ કરવામાં આવે છે.

હિંદના રાજકીય ભાગ—રાજકારભારના અર્થે હિંદના બાર ભાગ પાડેલા છે, તેમાં મુંબાઇ ને મદ્રાસ ઇલાકો ગવર્નરના તાબામાં છે. બંગાળા ઇલાકો, પંજાબ પ્રાંત અને વાયવ્ય પ્રાંત લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે, અયોધ્યા પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંતો, બ્રહ્મદેશ અને આસામ એ ચીફ કમીશનરના તાબામાં છે. વરાહ પ્રાંત, અજમેર અને કુર્ગ એ કમીશનરના તાબામાં છે.

પ્રાંતિક કૌન્સિલો—મુંબાઇ તથા મદ્રાસ ઇલાકાને માટે તથા

અંગાળાને વાયવ્ય પ્રાંતોને માટે પણ કાયદા કરનારી પ્રાંતિક કૌન્સિલો હોય છે. એ કૌન્સિલોના મેમ્બરોને ઇલાકાની તથા પ્રાંતની સરકારો નીમે છે. એ કૌન્સિલો પોતાના ઇલાકાના અને પ્રાંતોને લગતી બાબતો વિષે માત્ર કાયદા કરી શકે છે અને તેમણે ઠરાવેલા કાયદાને માટે ગવર્નર જનરલની મંજૂરી લેવી પડે છે.

ગવર્નર જનરલથી ઉતરતા દરજ્જાના અમલદારો— એમનાથી ઉતરતા દરજ્જાના અમલદારોમાં ગવર્નરો, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરો, ચીફ કમીશનરો અને કમીશનરો હોય છે. તેઓ ગવર્નર જનરલને આધીન રહી પોતાને સોંપેલા મુલક ઉપર અમલ કરે છે.

ન્યાયની હાઇકોર્ટો—મુંબાઇ, મદ્રાસ, અંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ન્યાયની એક એક હાઇકોર્ટ છે. તેની સત્તા દીવાની અને ફાજલદારી કામોમાં સર્વોપરિ છે. પરંતુ તેના દિવાની ચુકાદા ઉપર ઇન્ડિયન પ્રિવિ કૌન્સિલની જુડીસીયલ કમીટીને છેવટની અપીલ થઈ શકે છે.

હિંદનાં દેશી સંસ્થાનો—નાનાં મોટાં હિંદમાં સેંકડો દેશી સંસ્થાનો છે પરંતુ મુખ્ય સંસ્થાનો ૬૦ કરતાં વધારે નથી. સૌથી મોટાં સંસ્થાનો, હૈદરાબાદ, કાશ્મીર, નેપાળ, બેંકપુર, ગોવાલીયર, મહેસૂર, ઇંદોર, વડોદરા, પટ્ટીઆળા, ત્રાવણકોર તથા વિકાનેર અને જેસલમીર છે.

દેશી સંસ્થાનોના ભાગ—દેશી સંસ્થાનોના બાર ભાગ છે. તેમાંના રજપૂત સંસ્થાન, હૈદરાબાદ, મધ્યહિંદ એજનસી, પુદ્દલખંડ, વડોદરા, મહેસૂર અને મણીપુર એ છ ગવર્નર જનરલને તાબે છે. તથા બાકીનાં છ મુંબાઇ, મદ્રાસ, અંગાળા, પંજાબ, વાયવ્યપ્રાંત અને મધ્ય પ્રાંત તાબેનાં દેશી સંસ્થાનો સ્થાનિક સરકારના તાબામાં છે.

દેશી સંસ્થાનોની ખના—દેશી સંસ્થાનના કોઇ પણ રાજકર્તાને લડાઇ કરાવની અથવા રાજ્યર કોલ કરવાની સત્તા નથી તથા પીછા ખાખતોના દરજ્જા પાતાના સંસ્થાનોમાં ઓછે વધતો

અધિકાર આપેલા હોય છે. દરેક સંસ્થાનમાં અગ્રેજ સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ કે પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. તેની મારફત સરકાર જોડે સઘળું કામકાજ તેઓ કરે છે.

પ્રાંતો—નાનરેગ્યુલેશન અને રેગ્યુલેસન એ બે પ્રકરના પ્રાંતો છે. કૌન્સિલોમાં ઠરેલા કાયદાથી કેટલાક પ્રાંતો બાતલ રાખેલા છે તેને નાનરેગ્યુલેસન પ્રાંત કહે છે. જેવાકે મુંબાઈ ઇલાકામાં સિંધ પ્રાંત છે. તેમજ મધ્ય પ્રાંતો, આસામ અને બ્રહ્મદેશ નાનરેગ્યુલેસન પ્રાંતો છે.

જિલ્લો (ડિસ્ટ્રિક્ટ)—રેગ્યુલેસન અને નાનરેગ્યુલેસન પ્રાંતોના જિલ્લામાં વિભાગ કર્યા છે. રેગ્યુલેસન પ્રાંતના જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારીને કલેક્ટર ને માજિસ્ટ્રેટ કહે છે. અને નાન રેગ્યુલેસન પ્રાંતના જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારીને ડેપુટી કમીશનર કહે છે.

કલેક્ટર ને માજિસ્ટ્રેટ—એમને કરવાનાં કામ બે પ્રકારનાં છે એક જમીનનું મેહેસૂલ ઉઘરાવવાનું અને બીજું ફોજદારી કામને લગતા તથા મેહેસૂલને લગતા અસલદાર તથા તે ઉપરની અપીલો ચૂકાવવાનું છે. એ વિના એમને પોતાના જિલ્લાની પોલીસ, તુરંગ, મ્યુની-સીપાલેરીઓ, કેળવણી, રસ્તા, આરોગ્યતા, દવાખાનાં, સ્થાનીક કરવેરા અને અધિરાજ્યનું મેહેસૂલ એ સર્વ બાબતો વિશે અતિશે કાળજી રાખવી પડે છે. કલેક્ટરને મદદ કરવા આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડેપુટી કલેક્ટરો હોય છે. એમને પણ માજિસ્ટ્રેટોના અધિકાર હોય છે. એમના પહેલા બીજા અને ત્રીજા એમ ક્લાસ પાડેલા હોય છે.

કમીશનર—કલેક્ટર ને માજિસ્ટ્રેટના ઉપરી અધિકારીને કમીશનર કહે છે, તેના તાબામાં અમુક જિલ્લાને તેને લગતી એજનસીઓ હોય છે. તેના ઉપર તથા કલેક્ટરોના કામ ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે.

મામલતદારો—જિલ્લાના ભાગો પાડેલા હોય છે તેને બંગાળા માં પેટાવિભાગો, મુંબાઈને મદ્રાસ ઇલાકામાં તાલુકા અને ઉત્તર હિંદમાં

તાંકેસિલો કહે છે. એ પેટા વિભાગો, તાલુકા અને તહેસિલોના ઉપરી અધિકારીને મામલતદાર કહે છે. તેને વસુલાત ખાતાનો તથા માજીસ્ટ્રેટનો અધિકાર હોય છે. મામલતદારના હાથ નીચેના અવલ કારકુનને પણ માજીસ્ટ્રેટનો અધિકાર હોય છે. મામલતદારોના પહેલો બીજો એમ વર્ગ બાંધ્યા છે. અને એ વર્ગ પ્રમાણે કેદ તથા દંડ કરવાનો તેમને આધિકાર છે. દરેક ગામમાં વસુલાતનું કામ કરવા તલાટી અને ફોજદારી કામ કરવા મુખી પટેલ કે પોલીસ પટેલ હોય છે.

દીવાની ખાતું—આ ખાતામાં પેહેલા ને બીજા વર્ગના સર્પાર્ટિનેટ જડજને, સ્માલકાજ કોર્ટના જડજને, તથા આર્સીસ્ટન્ટ જડજને અને ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજને હોય છે. એ અધિકારીઓ લેણુ દેણુ અને વારસાદિક દીવાની દાવા ચુકવે છે. •

બીજા વર્ગના સર્પાર્ટિનેટ જડજનેને એક હજાર રૂપીઆ સુધીના દાવા ચુકવવાનો અખત્યાર છે ને પેહેલા વર્ગના સર્પાર્ટિનેટ જડજનેને હજાર ઉપરાંતના તમામ દાવા ચુકવવાનો અધિકાર છે. એમના ચુકાદા ઉપર ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજનેને અપીલ થાય છે અને કાયદાની તકરાર હોય તો ડિસ્ટ્રિક્ટ જડજનેના ચુકાદા ઉપર હાઇકોર્ટને અપીલ થાય છે અને હાઇકોર્ટના ચુકાદા ઉપરની અપીલ ઇંગ્લાંડની પ્રિવિ કાઉન્સિલને થઇ શકે છે.

ફોજદારી કામોમાં મોટા અપરાધીઓનો ઇન્સાફ જડજને કરે છે. તેઓને ફાંસીની શિક્ષા કરવાનો પણ અધિકાર છે. મોટા ફોજદારી કામના ઇન્સાફ કરવામાં જુરીઓ અને આસેસરો રાખવામાં આવે છે. જડજનેના ચુકાદા ઉપર હાઇકોર્ટને અપીલ થઇ શકે છે.

સ્માલકાજ કોર્ટના જડજને નાની રકમના દાવા ચુકવે છે અને તેમના ચુકાદા ઉપર અપીલ નથી. તેમજ પહેલા વર્ગના સર્પ જડજને ૩ ૫૦૦) સુધીનો અને બીજા વર્ગના સર્પ જડજને ૩ ૫૦) સુધીનો દાવો ચુકવવાનો સ્માલકાજ કોર્ટનો અખત્યાર આપે છે ત્યારે તેઓના ફેસલા ઉપર પણ અપીલ નથી.

પોલીસ ખાતું—દરેક જિલ્લાને માટે પોલીસ ખાતું છે તેના ઉપરીને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહે છે અને તેને મદદ કરનાર આસીસ્ટન્ટ પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરો અને ચીફકોન્સ્ટેબલો વિગેરે અધિકારીઓ છે. પોલીસનુંકામ રૈયતના જન માલનું રક્ષણ કરવાનું તથા ગુના અટકાવવાનું અને તહોમતદારોને પકડી ધન્સાફતેમાટે માજીસ્ટ્રેટોને સ્વાધિન કરવાનું છે. પોલીસના સહથી ઉપરી અમલદારને ઇન્સ્પેક્ટર જનલ આવ પોલીસ કહે છે.

લશ્કરી ખાતું—મુંઆઇ તથા મદ્રાસ ઇલાકમાં એકેકું સૈન્ય છે. તેના ઉપરીને કમાન્ડર ઇનચીફ કહેછે. આખા હિંદના તમામ લશ્કરના ઉપરીને કમાન્ડર ઇન ચીફ આવ ધી આર્મી આવ ઇન્ડિયા કહેવામાં આવે છે. એ સેનાધિપતિ ગવર્નર જનરલની કૌન્સિલના મેમ્બર હોય છે ને તે ગવર્નર જનરલના તખ્તામાં છે.

નૌકાસૈન્ય ખાતું—પશ્ચિમે કૃષ આવ ગુડ હોપથી પૂર્વે માગેલનની સામુદ્રધુનીસુધી ફરનાર વહાણોનું રક્ષણ કરવાને હિંદ સરકારે નૌકાસૈન્ય રાખ્યું છે તેના ઉપરીને નૌકાસૈન્યના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કહે છે.

એનજિનીઅર ખાતું—સરકારી મકાનોની સંભાળ લેવી, નવાં મકાનો બાંધવાં તેમજ રસ્તા, રેલવે, નેરો, અને પુલો વિગેરે તમામ બાંધ કામને સાર એનજિનીઅર ખાતું છે. તેને પબ્લિક વર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ કહે છે. અને તેના ઉપરીને એનજિનીઅર કહે છે.

કેળવણી ખાતું—પ્રજને વિદ્યાની કેળવણી આપવાનું કામ કરવાને કેળવણી ખાતું છે. એના સર્વથી ઉપરી અધિકારીને ડિરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન કહે છે. ઇંગ્લેન્ડ બાપાથી સામાન્ય કેળવણી આપવાને શુલો અને કોલેજો છે. વૈદક વિદ્યા શીખવાને સાર મોટાં શહેરોમાં મેડીકલ કોલેજો છે. એનજિનીયરિંગ કામ શીખવવાને એનજિનીયરિંગ કોલેજો છે. કાયદા શીખવવાને લૉ કલેસો અને

હુત્ર શીખવાને હુત્રરસાળાઓ સ્થાપેલી છે. દેશી ભાષામાં કેળવણી આપવાનું કામ શીખવવાને ટ્રેનિંગ કાલેજો છે અને બાળકોને પ્રથમ કેળવણી આપવાને પ્રાથમિક કેળવણીની હબરો નિશાળો છે.

વૈદ્યક ખાતું—સરકારી નોકરોને તથા રૈયતને ઓસડ કરવાને વૈદ્યક ખાતું છે. શીળી કહાડવાને શીતળા ખાતું છે અને આરોગ્યતા સંભાળવાને સેનિટરી ખાતું છે.

પોસ્ટ કે ટપાલ ખાતું—આ ખાતું રૈયતના કાગળો, પુસ્તકો અને મનીઓરડરો વિગેરે એક જગાએથી બીજી જગાએ લેઈ જાય છે તથા પહોંચાડે છે અને રૈયતનાં બચાવેલાં નાણાં બાંજે રાખે છે તથા રૈયતને સાંકે સરકારી લેનો તથા પ્રોમેશરી નોટો ખરીદે છે. આ ખાતાના સાંથી ઉપરી અમલદારને ડિરેક્ટર જનરલ આવધી પોસ્ટ ચારીસ આવુ ઇન્ડિયા કહે છે એમના તા-ખામાં પોસ્ટમાસ્ટર જનરલોને પોસ્ટમાસ્ટરો હોય છે.

સેક્રેટરીઅટ ખાતું—હિંદની રાજ્ય વ્યવસ્થામાં દરેક ગવર્નમેન્ટના તાખામાં સેક્રેટરીઅટ ખાતું છે. બધા હુકમોને ઠરાવો સેક્રેટરીઓની સહીથી બહાર પડે છે દરેક ખાતાના સેક્રેટરીઓ જૂદા જૂદા હોય છે. જેમકે પરદેશખાતાનો સેક્રેટરી, સ્વદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી અને વસુલાત ખાતાનો સેક્રેટરી તથા લસ્કરખાતાનો સેક્રેટરી ઇત્યાદિ.

બીજાં ખાતાં—તાર મારશ્ત સદેશો પહોંચાડવાને તારખાતું છે આગ ગાડીઓ ચલાવવાને રેલવેખાતું છે. જમીનની માપણી કરવાને માપણી ખાતું છે. લસ્કરને ખોરાક તથા લૂગડાં પૂરાં પાડવાને કામેશરી ખાતું છે. નાણાં પાડવાનું ટંકશાળખાતું છે. અને મીઠું દારૂ વિગેરે ઉપર લેવાતી જગતને સારૂ કર્મ ખાતું છે. એ વિના બીજાં અને ક ખાતાં સરકારી કામકાજને સારૂ છે.

સમાપ્ત.

અગત્યના સૂચના.

જો માસ્તર સાહેબોની હજુરમાં આ ઇતિહાસ હાજર થાય તે માસ્તર સાહેબોએ અને સવિસ્તર નહિતો બાળકવાર તો ખચીત એકવાર પાંડેથી છેડે સુધી બધો તપાસી જવો વેતનમાં અને પછી એનો ઉપયોગ કરવો કે શી રીતે તેનો વિચાર કરવો.

આ ઇતિહાસમાં આપેલી ઉપયોગી બાબતો.

૧. વંશાવળી (ગઢનીવંશથી).	૭. પ્રખ્યાત માણસોની દફાકતો.
૨. સ્થળવાર લગ્નઓ.	૮. કંપનીના પટાના ફેરફારો.
૩. પાદશાહો, રાજાઓ અને	૯. રાજ્યકીય આક્રો (કાયદા).
ગવર્નર તથા ગવર્નર જનરલોએ	૧૦. રાજ્યકીય બીડો.
કરેલા કામની સંક્ષેપ નોંધ.	૧૧. હિંદ ઉપર આવેલા પરદેશીઓ
૪. પાદશાહો, રાજાઓ અને	૧૨. અંતે તેનાં મુખ્ય કામ.
અમલદારોના મુકાબલા.	૧૩. હિંદમાં હંમેશા સરકારને મળેલા
૫. કોલ કરારો (તલનામાં.)	મુલક(કંપો) ને શી રીતે મળ્યા તે.
૬. વચ્ચે (યુદ્ધો).	૧૪. હિંદની હંમેશા રાજ્યપદ્ધતિ.

એ રીતે ઇતિહાસ શીખવામાં જે જે બાબતો વેતનમાં તે તે બાબતો જલદી યાદ રહે એવ પ્રકારે સાદી, સરળ અને ટૂંકી રીતે આપેલી છે. એટલે ઇતિહાસ એકવાર શીખી ગયા પછી ઉપરની બાબતોનું મનન કરેથી સજ્જ ઇતિહાસ યાદ રહી જશે. તેમજ હિંદની હંમેશા રાજ્યપદ્ધતિ પણ પબ્લીક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં બસનાર કોમેન્ટારીને માટે ઘણી સરળ અને સાદી તથા ટૂંકી રીતે આપેલી છે.

આ ઇતિહાસની પાંચથી નવ નકલ મંગાવનારને પોસ્ટલ ચાર્જ પતું નહીં પડે તથા તે ઉપરાંત મંગાવનારને કમીશન આપવામાં આવશે.

આ ઇતિહાસ અમદાવાદમાં મારી પાસેથી અને ધાણુકરીન બધા બુકમેનરો પાસેથી મળશે. તેમજ પરગામમાં પણ કેટલાક માનનાર અને બુકમેનરો પાસેથી મળી સકશે.

અમદાવાદ

મહાશંકર હથેરભાઈ વ્યાસ.

૧૯૦૬-૦૭

૩. હરીઆપર સાદીનામ હાથીશાળી પાળમા.

